

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

4 (50) ▶ 2022

ЗМІСТ

Демографічні процеси

АКСЬОНОВА С. Ю. Компенсаційний приріст народжуваності в Україні: очікування, чинники, перепони	3
ШЕВЧУК П. Є. Вплив COVID-19 на смертність і тривалість життя в Україні в 2020—2021 рр.	23
MENABDISHVILI L. E., MENABDISHVILI N. E., GOMELAURI N. A. Globalization and the Georgian Family	46

Міграційні процеси

МАЙДАНІК І. П. Проблеми та механізми урегулювання правового статусу іммігрантів в Україні	62
ГОЛОВКО Л. В., КОРОЛИК-БОЙКО Л. Є. Українські біженці в Італії: діяльність та допомога Карітасу і асоціації «MIST-IL PONTE»	75

Соціально-економічний розвиток

КОЛОТ А. М., ГЕРАСИМЕНКО О. О. До філософії моральної економіки: концептологія людиноцентричності (II частина)	90
ГОРЕМИКІНА Ю. В. Роль недержавних організацій у соціальному інвестуванні	118
ПЕТЧЕНКО М. В., ГЛАЗУНОВА О. О., ГИРЕНКО В. О., ЛИТОВЧЕНКО Т. А. Гендерна нерівність у системі соціально-трудоових відносин: проблеми та перспективи подолання	136
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ	155
GUIDELINES FOR AUTHORS	158

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

4(50) ▶ 2022

CONTENTS

Demographic processes

AKSYONOVA S. Yu. Rebound in Fertility in Ukraine: Expectations, Factors, Obstacles	3
SHEVCHUK P. E. The Impact of COVID-19 on Mortality and Life Expectancy in Ukraine in 2020-2021	23
MENABDISHVILI L. E., MENABDISHVILI N. E., GOMELAURI N. A. Globalization and the Georgian Family	46

Migration processes

MAIDANIK I. P. The Ways and Mechanisms of Immigrants' Legal Status Obtaining in Ukraine	62
HOLOVKO L. V., KOROLYK-BOYKO L. E. Ukrainian Refugees in Italy: Activities and Assistance of Caritas and «MIST-IL PONTE» Association	75

Socio-economic development

KOLOT A. M., HERASYMENKO O. O. To the Philosophy of Moral Economy: Conceptology of Anthropocentrism (Part II)	90
HOREMYKINA Yu. V. The Role of Non-Governmental Organizations in Social Investment	118
PETCHENKO M. V., HLAZUNOVA O. O., HYRENKO V. O., LYTOVCHENKO T. A. Gender Inequality in the System of Social and Labor Relations: Problems and Prospects for Overcoming	136
GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.)	155
GUIDELINES FOR AUTHORS	158

Cite: Aksyonova, S. Yu. (2022). Kompensatsiyni pryrist narodzhuvanosti v Ukraini: ochikuvannia, chynnyky, perepony [Rebound in Fertility in Ukraine: Expectations, Factors, Obstacles]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 3-22. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003>

УДК 314.146 (477)

JEL Classification: J13

С. Ю. АКСЬОНОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-0516-9078

Scopus ID: 57190218275

КОМПЕНСАЦІЙНИЙ ПРИРІСТ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ: ОЧІКУВАННЯ, ЧИННИКИ, ПЕРЕПОНИ

Метою даного дослідження став намір з'ясувати: чи зможе завдяки компенсаційному ефекту рівень народжуваності в Україні відновитися принаймні до рівня довоєнного часу і чи буде можливим феномен «бебі-буму» після встановлення миру у нашій країні. Уперше чинники, що сприятимуть підвищенню народжуваності або гальмуватимуть цей процес, розглядаються у контексті повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну. Дослідження здійснювалося за допомогою таких методів: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, аналогії, графічний метод. Народжуваність акумулює в собі дію великої кількості різноманітних факторів, що у підсумку проявляється у певній тенденції розвитку цього процесу та значеннях його показників. Наразі актуально проаналізувати чинники, які змінюватимуть народжуваність у воєнний і післявоєнний періоди. Тривалий період воєнного конфлікту на сході країни, політична напруженість, ускладнення економічної ситуації, зниження добробуту населення, затяжний характер пандемії зумовили накопичення значної кількості відкладених народжень. У активному дитородному віці перебувають порівняно невеликі за чисельністю когорти народжених у 1990-ті рр., що послаблюватиме компенсаційний ефект після завершення війни. Водночас певні очікування (за умови, що переважна більшість тих, хто виїхав за кордон, повернуться в Україну) пов'язані із жінками віком 30—34 роки, які є чисельні-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

шими ніж молодші репродуктивні групи, та у них накопичилася значна кількість відкладених народжень, а от подальше відкладання підвищуватиме ризик неможливості реалізувати дітородні плани через біологічний чинник. Велика кількість загиблих, зниклих безвісті, зруйноване житло та інфраструктура, соціально-економічні проблеми, невпевненість у майбутньому, біженці, які залишаться за межами України, істотно стримуватимуть компенсаційний приріст народжуваності. Відповідальність перед майбутньою дитиною формує намір й далі відкладати її народження, а от підняття відповідальності у батьківстві на рівень роду чи суспільства (продовження життя у майбутніх поколіннях) не допускати відмову від планів народити дитину. За умови комплексної сімейної, зокрема пронаталістської, політики можна сподіватися на певне підвищення народжуваності у післявоєнний час, утім очікувати, що кількість народжень перевищуватиме ту кількість, що мала місце на хвилі підйому народжуваності (тобто можливість бебі-буму), не варто.

Ключові слова: народжуваність, війна в Україні, компенсаційний приріст, чинники народжуваності, перепони.

Постановка проблеми. Демографічні події у житті покоління, які внаслідок негативних обставин, що порушують природний порядок їх настання, певний час відкладалися, після зміни цих обставин і нормалізації ситуації відбуваються із підвищеною інтенсивністю. Цей ефект, відомий як демографічна компенсація, неодноразово спостерігався в історії нашої країни у царині народжуваності: за обвальним падінням її рівня у періоди воєн та соціально-економічних потрясінь відбувалося компенсаційне підвищення дітородної активності населення. Так, в Україні безпрецедентне зниження народжуваності у період голодомору 1932—1934 рр. змінилося підйомом дітонародження в умовних поколіннях у передвоєнний період; за спадом народжуваності під час Другої світової війни прийшло підвищення її рівня наприкінці 1940-х — початку 1950-х рр., а тривалий обвал народжуваності протягом 1990-х рр. змінився зростанням її інтенсивності на початку поточного століття, коли загальне поліпшення соціально-економічної ситуації в Україні сприяло «включенню» механізму посткризової компенсації [1, с. 59—60].

З компенсаційним ефектом пов'язують т. зв. бебі-бум, що виник після закінчення Другої світової війни 1939—1945 рр. у багатьох розвинених країнах світу. Дослідження народжуваності у післявоєнний період виявили різні масштаби і тривалість її зростання у різних країнах. Демографи Д. Ван Бавел (J. Van Bavel) і Д. Рехер (D. Reher) виявили, що бебі-бум був найбільший у неєвропейських країнах, відчутний у деяких європейських країнах і доволі слабкий в інших [2].

Актуальність дослідження. Той факт, що у повоєнні роки, як правило, спостерігається різке зростання дітородної активності, наводить журналістів на думку, що хвилювання стосовно спаду народжуваності є марними, адже після закінчення війни кількісні втрати народжень можуть бути повністю компенсовані. Подібні повідомлення зустрічались у ЗМІ ще й на

початку карантину, пов'язаного з пандемією *Covid-19* у 2020 р., обґрунтовуючи можливість бебі-буму тим, що пари проводять більше часу разом. Масові відвідування вагітними своїх лікарів при першому послабленні карантинних обмежень начебто «підтверджували» ці очікування, натомість нехтувався той факт, що народжуваність належить до інерційних процесів, бо втілення дітородних планів потребує часу, а також те, що був порушений календар ведення вагітності, і жінки намагалися перевірити перебіг вагітності для того щоб уникнути можливих ускладнень.

Цілком логічно очікувати, що й 2022 р. ще акумулюватиме народження, заплановані раніше, тому спад дітородної активності очікується не так у 2022 р., як у наступному 2023 р., а якщо війна триватиме декілька років, то низький рівень народжуваності може спостерігатись й певний час після закінчення війни. Причому, як переконує історичний досвід, навіть спад помісячної кількості народжених може бути вражаючим. Так, першим місяцем Першої світової війни був серпень 1914 р., але зниження кількості народжених у Франції відбулося лише у травні 1915 р. (дев'ять місяців потому) і порівняно з попереднім місяцем, квітнем, кількість народжень скоротилася на 37 %. А от довоєнного рівня народжуваності знову було досягнуто у грудні 1919 р., тоді як кінцем війни вважають листопад 1918 р. [3].

Помісячні статистичні дані доволі чутливі до змін репродуктивної поведінки, особливо якщо інформація щодо новонароджених надається безпосередньо за місяцем народження, а не місяцем його реєстрації. Новітній приклад — пандемія коронавірусу, яка розпочалася у березні 2020 р. Щомісячна кількість народжень у багатьох країнах Європи почала різко (швидше ніж раніше) знижуватися вже після жовтня 2020 р. У деяких країнах були невеликі коливання народжуваності: кількість народжених впала у середньому на 6,5 % у грудні 2020 р. і на 8,9 % у січні 2021 р. проти відповідного місяця попереднього року, а от у Іспанії у ці ж місяці відбулось найвідчутніше зниження кількості народжених — на 20 % [4]. Послаблення карантинних обмежень у травні 2020 р. дало надію на швидке повернення до звичного життя, тому не дивно, що вже у березні-квітні 2021 р. мав місце незначний компенсаційний приріст: у багатьох європейських країнах із якісними і доступними помісячними даними про народжуваність кількість народжених у перші два місяці весни 2021 р. перевищувала відповідний показник попереднього року. Однак у травні кількість країн, де зберігалось зазначене перевищення, істотно скоротилася.

Безумовно, остаточне з'ясування масштабів впливу несприятливих для народження дитини подій потребує аналізування статистичних даних за увесь рік і розрахунків точніших показників народжуваності, як-от сумарний показник народжуваності. Втім, це не заперечує доцільність аналізу факторів, що вносять корективи у «зафіксований» минулим досвідом патерн ймовірних змін народжуваності. Україна зіткнулася з

повномасштабною війною, яка вже змінила (більшою чи меншою мірою) звичний ритм життя в усіх регіонах країни. Вже зараз бачимо величезну кількість трагічних наслідків для усіх поколінь в Україні, для усіх сфер їхньої діяльності. Народжуваність накопичує в собі дію величезної кількості різноманітних факторів, що у підсумку проявляється у певній тенденції розвитку цього процесу, відображається на значеннях його показників. З огляду на зазначене актуально проаналізувати, які чинники і як саме змінюватимуть народжуваність у воєнний і післявоєнний періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню факторів народжуваності присвячено чимало публікацій у нашій країні й за кордоном. Серед них увагу привертає аналіз специфіки дії економіко-правових і соціально-психологічних чинників обвального падіння народжуваності в Україні у кризових 1991—2001 рр. [5]. Інше комплексне демоєкономічне дослідження зосереджувалося на характеристиках і детермінантах народжуваності у період підвищення її рівня, а також на порівнянні вітчизняних умов дітородної діяльності населення з умовами у розвинених європейських країнах [1].

Народжуваність визначає параметри відтворення населення, є «своєрідним першоджерелом демографічного розвитку» [5], тому вплив війни на рівень народжуваності теж перебуває в епіцентрі уваги науковців. Значну кількість робіт присвячено вивченню змін інтенсивності дітороджень у європейських країнах під час і після Першої світової війни [3]. Знову і знову переосмислюються наслідки для народжуваності, спричинені Другою світовою війною [2]. Певна частина наукових праць спрямована на з'ясування впливу тривалих війн на процес трансформації народжуваності у країнах, які розвиваються і перебувають на початковому етапі демографічного переходу. Зокрема, В. Агаджанян (V. Agadjanian) і Н. Прата (N. Prata) досліджували народжуваність та інші соціально-демографічні характеристики в Анголі, яка упродовж чотирьох десятиліть переживала війну. Наявні дані свідчать про те, що народжуваність у цій країні падала, коли військові дії досягали піку, але відновлювалася у періоди відносного миру, до цього ж такі коливання були сильнішими у більш постраждалих від бойових дій регіонах порівняно з тими, які постраждали менше [6].

Бойові дії на сході України, що розпочалися у 2014 р., зумовили інтерес до вивчення наслідків збройних конфліктів на народжуваність у сучасних умовах в європейських країнах і оцінки ймовірності подібних змін у народжуваності в нашій країні [7]. Низка досліджень спрямована на з'ясування впливу війни на репродуктивне здоров'я чоловіків і жінок, котрі брали участь у бойових діях [8].

Однак, як зауважив військовий аналітик А. Рустамзаде (A. Rustamzade): «Жодна війна не схожа повністю на іншу; завжди є відмінності — ментальні, географічні тощо» [9], отож і їх наслідки можуть суттєво різнитися.

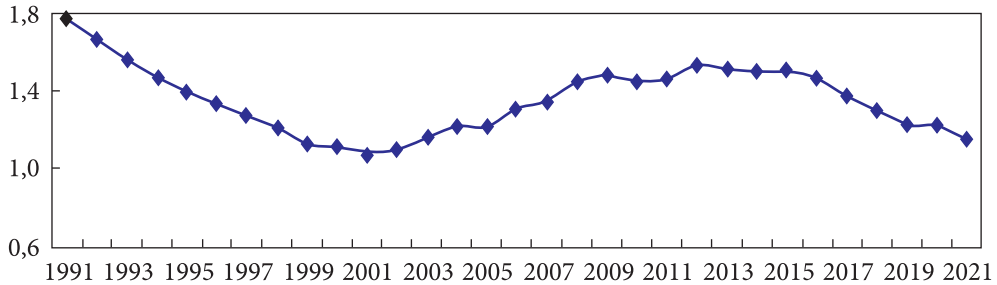

Рис. 1. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні, 1991—2021 рр., дитини у розрахунку на одну жінку (2014—2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та даних по Донецькій і Луганській областях)
Джерело: дані Державної служби статистики України.

Масштабність російської агресії, жорстокість, підступність спонукатиме сім'ї переглядати свої дітородні плани, що може стосуватися не лише календаря народжень (відкладання в очікуванні нормалізації ситуації), але й відмови від народження дитини (ще однієї дитини).

Метою дослідження є намір з'ясувати: чи зможе завдяки компенсаційному ефекту рівень народжуваності в Україні відновитися принаймні до рівня довоєнного часу і чи буде можливим феномен бебі-буму після встановлення миру у нашій країні. Зростання народжуваності не ставиться під сумнів і воно приписуватиметься компенсаційному механізму. Заразом виникає багато запитань — чи буде компенсаційний приріст повним або частковим. Очевидно, що цей приріст буде пов'язаний не лише із воєнними подіями, але й з відкладеними народженнями через загрозливу епідеміологічну ситуацію. Отож, досягнення навіть рівня народжуваності довоєнного періоду можна вважати лише частковою компенсацією.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що уперше фактори, які сприятимуть відновленню рівня народжуваності або гальмуватимуть цей процес, розглядаються у контексті повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну.

Матеріали і методи. Дослідження здійснювалося за допомогою таких методів: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, аналогії. Під час аналізу залучено елементи графічного аналізу; для формулювання висновків застосовано абстрактно-логічний підхід. У роботі використано статистичні дані Державної служби статистики України і дані демографічного прогнозу 2020 р., розроблені науковцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Рівень дітородної активності в Україні, піднявшись у 2012 р. до рівня 1,53 дит. у розрахунку на одну жінку, дещо стабілізувався у 2013—2015 рр. (відповідно до розрахунків Державної служби статистики України), але після 2015 р. знову почав знижуватися (рис. 1). І хоча цей рівень був найвищим у новому

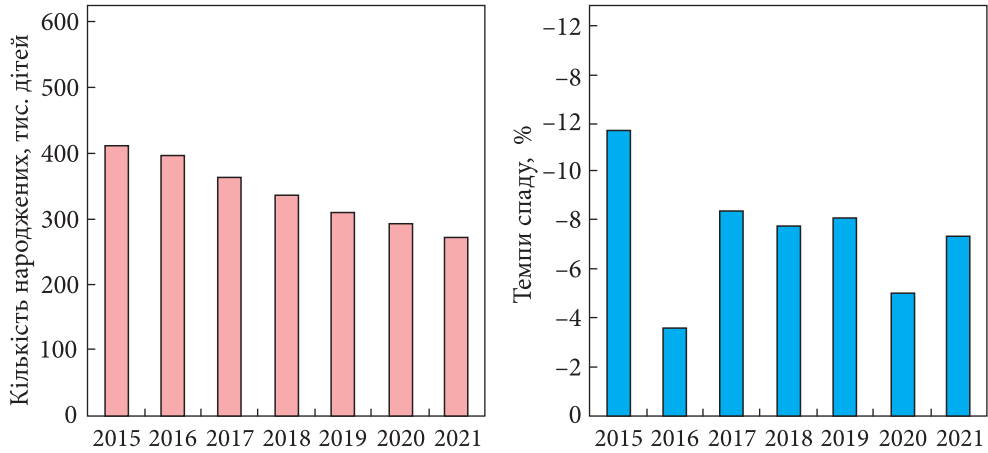

Рис. 2. Кількість народжених*, Україна, 2015—2021 рр., тис. дітей, та річні темпи зменшення кількості народжених**, Україна, 2015—2021 рр., %

Джерело: *дані Державної служби статистики України, **розрахунки за даними Державної служби статистики України.

столітті та за увесь період зростання народжуваності, значення сумарного показника народжуваності так й не досягнуло межі, притаманної Україні у перші роки її незалежності.

Невпинне зменшення кількості народжених мало наслідком те, що лише за 2015—2021 рр. на території України, яка у ці роки не була окупованою і на ній не відбувалися активні бойові дії, порівняно з 2014 р. втратила майже 194 тисяч народжень. Найбільші темпи зниження притаманні 2015 р. і значною мірою пов'язані із початком військової агресії РФ на сході країни у 2014 р., але через інерційність процесу народжуваності проявилися вже у наступному році (рис. 2).

У проведеному в Україні у 2019 р. соціологічному дослідженні молоді на запитання: «Чи є у Вас діти?» 12,5 % респондентів повідомили, що не мають дітей і взагалі не планують їх мати, а 2,8 % опитаних не змогли надати чіткої відповіді («важко відповісти») [10], тоді як у одному із попередніх досліджень молоді, у 2015 р., лише 1 % молодих опитаних впевнено зазначили, що не хочуть мати дітей взагалі, а 16 % не змогли визначитися («важко відповісти») [11]. Така зміна позицій опосередковано, але свідчить на користь посилення ризику перегляду дітородних планів у бік зменшення кількості дітей через затягування періоду невизначеності і невпевненості у швидкому урегулюванні кризової ситуації. Водночас велика частка молодих респондентів, які не мали дітей, але вказали, що планують їх народження у майбутньому, може показувати значну кількість відкладених народжень, накопичених ще у «доковідний» період унаслідок напруженості політичної і соціально-економічної ситуації, спричиненої бойовими діями на сході країни.

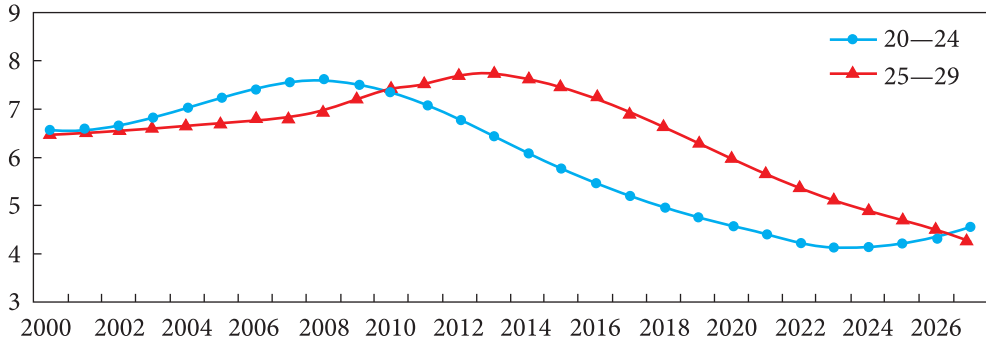

Рис. 3. Частка жінок у віці 20–24 роки і 25–29 років у жіночому населенні України, на початок року, %; 2023–2027 рр. дані за демографічним прогнозом (показники за 2000–2013 рр. були перераховані без АР Крим і Севастополь, але зазначимо, що різниця між частками з врахуванням цих регіонів і без їх врахування є статистично не значимою)

Джерело: 2000–2022 рр. — розраховано за даними Державної служби статистики України, 2023–2027 рр. — розраховано за даними демографічного прогнозу [12].

Серед об'єктивних факторів, які впливають на кількісні показники народжуваності, варто зазначити частку у населенні країни найактивніших щодо дітонародження його контингентів. У сучасній Україні серед п'ятирічних вікових груп найбільший рівень народжуваності притаманний жінкам 25–29 років. Лідерську позицію група набула у 2013 р., а до цього незмінними лідерами були 20–24-річні жінки, інтенсивність народжуваності у яких у 2020 р. у 4,2 раза перевищувала показник у молодших жінок 15–19 років і у 1,3 раза була вищою ніж у жінок 30–34 років. Зауважимо, що в Україні жінки вікових груп 20–24 і 25–29 років забезпечують половину усієї кількості народжень, а їх внесок у сумарну народжуваність досягає майже 60 %.

Згідно з демографічними прогнозами (середній варіант), навіть за відсутності будь-яких потрясінь і масових вимушених переселень за кордон, чисельність жінок 25–29 років і їх частка як серед жінок, так й в усьому населенні, у найближчі 5–7 років зменшувалася б. Це пояснюється тим, що цю групу формують народжені у 1990-ті рр., коли народжуваність стрімко падала. За даними демографічного прогнозу, чисельність представників цієї вікової групи у 2027 р. на 21–22 % була б меншою порівняно з початком 2022 р. (повторимо: навіть за відсутності впливу інших факторів). Але невеликі за чисельністю контингенти населення не здатні забезпечити велику сукупність народжень. Активізація дітородної діяльності у 2002–2012 рр. позитивно позначиться на динаміці чисельності жінок молодшої репродуктивної групи 20–24 роки. Втім, у найближчі п'ять років їх частка мало зміниться і залишатиметься низькою, а її збільшення буде відчутнішим лише наприкінці третього десятиріччя XXI століття (рис. 3). Отож, на жаль,

та обставина, що порівняно невеликі за чисельністю когорти народжених у середині та наприкінці 1990-х рр. перебувають у активному дітородному віці і продовжують поповнювати ці групи, послаблюватиме компенсаційний ефект після завершення війни. Необхідно пам'ятати, що молоді групи населення є міграційно активними, а в умовах війни підвищується ймовірність, що певна їх частка намагатиметься здобути освіту і знайти роботу в країнах, не втягнутих у воєнний конфлікт.

В Україні відбувається процес т.зв. старіння материнства, коли народження дитини відкладається на старший вік. Необхідно зауважити, що українські жінки здебільшого усвідомлюють ризик занадто тривалого відкладання, а вік старше 40 років розглядають як такий, коли вже пізно народжувати дитину. Тому не дивно, що попри вагоме збільшення в останнє десятиріччя внеску жінок старших репродуктивних груп у сумарну народжуваність, їх внесок все ж таки не перевищує 3 %. У зв'язку з цим доцільніше розглянути вікові групи жінок 30—34 і 35—39 років.

Жінки, які зараз перебувають у віці 35—39 років, привертають увагу демографів тому, що, по-перше, вони представляють когорти «пікових» років народжуваності (тобто 1983 і 1986 рр., що стало наслідком активізації демографічної політики у той період), значить, є доволі численними (наприклад, за статистичними даними 2020 р. їх частка серед усіх п'ятирічних груп жінок фертильного віку становила майже 18 % і була найбільшою); по-друге, цій віковій групі у 2013—2020 рр. були притаманні найменші темпи зниження дітородної активності; по-третє, цей вік певною мірою (з огляду на зниження з віком жінки її біологічної здатності до зачаття дитини без використання допоміжних репродуктивних технологій) є вирішальним для реалізації дітородних планів (особливо щодо бажаної кількості дітей). Особливістю жінок когорт 1983—1987 рр. народження також є й те, що їхній перехід у активний дітородний вік співпадав із соціально-економічним підйомом в Україні та впровадженням вагової допомоги при народженні дитини (у 2005 р., а потім у 2008 р. її було збільшено і суттєво диференційовано за черговістю народження). Найімовірніше багато з цих жінок «спокусилися» наданням цієї допомоги, про що свідчить швидке надолуження відкладених у ранньому репродуктивному віці народжень, яке спостерігається саме у жінок, народжених у першій половині 1980-х рр. [13, с. 20]. Надання допомоги при народженні дитини зумовило реалізацію запланованих на пізніше народжень і привело до зрушень у календарі народжень, що зменшує шанси істотного внеску жінок цієї вікової групи у повоєнний компенсаційний приріст народжуваності. До того ж необхідно зазначити, що дітородна активність 35—39-річних жінок істотно поступається молодшим репродуктивним групам, зокрема, у 2020 р. вона була вдвічі нижчою ніж у жінок 30—34 роки і втричі нижчою ніж у жінок 25—29 років.

На нашу думку, якщо приріст народжуваності й буде можливий, то більшою мірою завдяки жінкам 30—34 роки. Вони народилися наприкінці 1980-х — початку 1990-х рр., коли рівень народжуваності в Україні вже йшов на зниження, але річні чисельності народжених ще були доволі великими. Так, у 1992 р. народилося 630,8 тис. дітей, а у 2012 р. (рік найвищої народжуваності у новому столітті на даний момент) — 520,7 тис. дітей (з урахуванням АР Крим). Завдяки порівняно низьким темпам зниження інтенсивності народжень вікові коефіцієнти народжуваності у жінок цього віку поступово наближаються до показників 20—24-річних жінок (нагадаємо, що останні тривалий час були лідерами щодо дітонародження). Ймовірність відкладання народження дитини / дітей у цих жінок теж є вищою, адже вони вступили в активний дітородний вік якраз у часи різкого зростання політичної напруженості, зниження загального рівня благополуччя, посилення невизначеності та невпевненості у майбутньому. Цілком можливою є вища активізація дітородної активності у жінок цієї вікової групи, що позитивно впливатиме на компенсаційний ефект. Якщо ж війна триватиме декілька років, то жінки цієї когорти перейдуть до старшого віку, в якому зростають ризики, пов'язані із подальшим відкладанням народження дитини, що спонукатиме їх відважитись на втілення своїх репродуктивних планів.

До природного характеру змін у чисельності активних дітородних контингентів додаються інші фактори, здатні змінювати тенденції народжуваності. Жорстокість і масштабність російського нападу, а тим більше затяжний характер війни, матимуть наслідком велику кількість загиблих чоловіків і жінок серед військових й цивільних, а також велику кількість зниклих безвісті. Потужним фактором, здатним впливати на народжуваність, є міграція. У цій площині, на нашу думку, важливим є навіть не те, скільки людей покинули країну, а скільки повернуться назад, особливо після остаточної перемоги. Вже зараз з кожним днем поступово збільшується зворотний потік. Утім, існує доволі висока ймовірність, що певна частина вимушених переселенців, які виїхали за кордон, можуть там залишитися на постійне місце проживання або продовжити пошуки безпечнішого для життя регіону. Така ймовірність зростає у випадках, коли перетнути кордон вдалося сім'ї у повному складі (наприклад, жінці з дітьми та її чоловіку). Цілком логічно припустити, що за нормалізації ситуації у нашій країні та можливості для чоловіків виїжджати за кордон, жінки, які змогли адаптуватись у країні переселення, знайшли підходящу роботу, житло, потрапили у дружню спільноту, намагатимуться «перетягнути» до себе своїх чоловіків. Оскільки численні дослідження міграційних процесів свідчать, що молодь значно легше пристосовується до нових умов, ніж люди старшого віку, а ризик того, що саме ці контингенти залишатимуться у країнах, до яких були вимушені виїхати у зв'язку з війною, доволі високий, то мігра-

ційний чинник суттєво перешкоджатиме приросту кількості народжень у післявоєнний період в Україні. Водночас обнадійливими є результати дослідження соціологічної групи «Рейтинг», яке показало, що лише 8 % переселенців не планують повертатися додому [14]. Значною мірою кількість тих, хто вирішить змінити громадянство, буде залежати від тривалості війни, особливо її «гарячої» фази, від умов, на яких буде встановлено мир в Україні, від політичної ситуації у нашій країні та світі, від політики країн, що прийняли переселенців стосовно умов їх подальшого перебування і підтримки, гарантованої з боку урядів і громадських організацій цих країн, а ще від низки найрізноманітніших факторів, які перекликаються із чинниками, що визначатимуть репродуктивну поведінку (більшість з яких будуть описані далі).

Зазначене раніше зміщення найвищої дітородної активності у бік старшого репродуктивного віку в Україні відповідає загальноєвропейським трансформаційним процесам у царині народжуваності. Модель пізнішого народження доводить свою практичність, раціональність, ефективність щодо накопичення людського капіталу не тільки для жінки-матері, але й дитини. Навіть в доволі благополучні періоди соціально-економічного розвитку країни соціумом заохочувалося прагнення молодих людей спочатку здобути освіту, працевлаштуватися, здійснити кар'єрні кроки, стати фінансово незалежними від батьків, придбати власне житло, і тільки тоді народжувати дитину. Але загострення політичної ситуації в Україні у 2013—2014 рр. посилювало такий чинник відкладання народження дитини, як *«бажання дочекатися соціально політичної стабільності в країні»*.

У 2020 р. в Україні, як й в багатьох країнах світу, через коронавірусне захворювання *Covid-19* загострилася епідеміологічна ситуація. За результатами соціологічного опитування громадської думки щодо *Covid-19* у рамках моніторингового дослідження «Українське суспільство», проведеного Інститутом соціології НАН України на початку осені 2020 р., 72,2 % респондентів країни були занепокоєні проблемою пандемії коронавірусу (34,3 % вказали «дуже хвилює» і 37,9 % — «скоріше хвилює») [15]. Логічно припустити, що рівень занепокоєння у вагітних був найвищим, адже сучасні жінки усвідомлюють, що у періоди пандемій вагітність може обтяжувати перебіг хвороби, і у небезпеці перебувають не тільки вони, але й їхня майбутня дитина. За 2020—2021 рр. уже накопичився досвід, який показує, що вагітні з коронавірусом мають більші ризики передчасних пологів, переривання вагітності на ранніх термінах [16] та різноманітних ускладнень. Отож, за таких обставин практика відкладання народжень доводить свою доцільність, а зниження народжуваності в Україні у 2021 р. (сумарний показник народжуваності становив лише 1,16 дит., та порівняно з попереднім 2020 р. зменшився майже на 5 %) і, як очікується, у 2022 р. (і статистичні дані перших місяців року це підтверджують) частково зумов-

лене бажанням сімей дочекатися суттєвого зменшення ймовірності зараження або часу, коли винайдуть дієві та нешкідливі ліки, здатні побороти коронавірусну інфекцію, або буде розроблена надійна і безпечна для вагітних вакцина, або численні дослідження підтвердять, що хвороба на Covid-19 вагітної жінки не загрожує здоров'ю її майбутнього немовляти.

Необхідно зазначити, що аналіз наслідків впливу пандемії на народжуваність у межах півроку — відразу ж після того як вони могли вже проявитися (тобто через 9 місяців після початку карантину), показав, що цей вплив суттєво різниться між європейськими розвиненими країнами. Наприклад, у країнах Північної Європи наслідки були найменшими, а Фінляндія стала однією з небагатьох країн, де відбулося зростання кількості народжених, що вже отримало назву «пандемічний бебі-бум» (*pandemic baby boom*) [17]. Збільшення кількості народжених намагаються пояснити хорошим соціальним забезпеченням та відповідними пільгами для сімей з дітьми.

Окрім хвилювань про наслідки інфекції для здоров'я, значне занепокоєння пов'язано із економічною невизначеністю та обмеженнями у багатьох сферах життя. Особливість ситуації в Україні у 2020—2021 рр. полягала ще й у тому, що «універсальні соціальні виклики пандемії» поєднувалися з «багатофакторною суспільною трансформацією», яка відзначається затяжним характером «суспільно-політичного реформування країни», «слабкими інститутами та незадоволеністю громадян щодо їх неефективного функціонування, низьким рівнем суспільної довіри до владних державних інституцій», «соціальними травмами» збройного конфлікту 2014—2021 рр., «несприятливими обставинами економічно-фінансової кризи» [15, с. 301]. Зазначені фактори зумовлювали затягування періоду, на який відкладалися плани щодо народження дитини, що має великий ризик відмови від її народження (або від народження ще однієї дитини).

Опитування стосовно репродуктивних планів, проведене в європейських країнах під час першої хвилі пандемії Covid-19 навесні 2020 р., показали, що такі плани, хоча й неоднаково, але були переглянуті в усіх досліджуваних країнах. Рішенням багатьох жінок стало відкладання народження дитини, а певна частина опитаних навіть повідомляла про відмову від попередніх репродуктивних планів [18]. Дослідження, проведені не лише за даними про народжуваність під час війни та у післявоєнний час, але й за мирних, відносно благополучних, часів довели, що відкладені народження не повністю компенсуються у подальшому житті жінки [19]. За розрахунками на основі статистичної інформації про народжуваність в Україні також було доведено, що «відкладені народження в усіх розглянутих когортах реалізуються лише частково, що зумовлює зменшення кумулятивної когортної народжуваності» [13]. Г. Ванденбрук (G. Vandenbroucke) довів, що повоєнний компенсаційний підйом народжуваності може не впливати на

довгострокові тенденції. Вчений на прикладі Франції показав, що народжуваність протягом життя поколінь, які постраждали від війни, знизилася: жінки, яким під час Першої світової війни виповнилося 20 років, упродовж усього свого життя народили менше дітей, ніж покоління, що передували їм або були після них [3].

Війна руйнує сім'ї. В останні 15 років в Україні чотири із п'яти народжень мали місце в офіційно зареєстрованих шлюбах. Ще певна частка народжень відбувалася в консенсуальних шлюбах. Отож, шлюбний фактор для народжуваності у нашій країні залишається вагомим. Загибель чоловіка або дружини стає непереборною перепорою для реалізації планів народити дитину (ще одну дитину). Втім, територіальне роз'єднання подружжя / пари, або поранення когось із них чи тілесні ушкодження, також можуть перешкоджати реалізації дітородної функції. До цього необхідно додати, що багато реєстрацій шлюбів відкладається на повоєнний час.

Зруйновані сім'ї, зруйновані долі, зруйноване житло... У департаменті житлової політики та благоустрою Міністерства розвитку громад та територій України повідомили, що станом на 1 червня 2022 р. 3,5 млн українських громадян мали пошкоджене або зруйноване житло; 116 тис. об'єктів, з них 12,3 тис. багатопверхових будинків, 104,1 тис. індивідуальних садиб [20]. Значна кількість приміщень потребує повної відбудови («з нуля»). Однак соціально-демографічні вибіркові обстеження у мирні та відносно благополучні часи засвідчили, що *відсутність належних житлових умов* посідає друге місце у рейтингу перепон для народження бажаної кількості дітей, і, чим більшу кількість дітей хотіли б мати респонденти, тим потужнішим цей чинник був і на нього частіше вказували.

У цій площині важливу роль відіграватимуть рішення уряду щодо забезпечення житлом сімей (особливо сімей з дітьми), які його втратили, швидкість відбудови житла, прозорість і справедливість його надання, а також продуманість державних житлових програм. Через місяць після початку широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну до Верховної Ради був поданий проект закону «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації», який й був прийнятий за основу. Наразі існує можливість подати заяву на відшкодування збитків від пошкодженого російською армією майна через електронний сервіс державних послуг «Дія». Порядок надання компенсацій за ушкоджене або зруйноване житло окремо встановлюватиме Кабінет Міністрів України, а розмір виплат буде залежати від ступеня пошкодження житла й оцінки вартості його відновлення.

Пріоритет серед чинників народжуваності традиційно належить факторам економічного характеру (рівень матеріального забезпечення, заробітна плата, рівень фінансового благополуччя тощо). Економічна неста-

більність однозначно оцінюється як демотивуючий фактор дитородної активності. Водночас врахування фінансових можливостей сім'ї, як й житлових умов, у планах щодо народження дитини є свідченням трансформації інституту батьківства, зокрема розвитку відповідального ставлення до материнської / батьківської ролі. Таке відношення повинно панувати ще задовго до народження дитини і передбачати рішення щодо кількості дітей, життєвого етапу, коли найкраще народити дитину / дітей, інтергенетичних інтервалів, які вважаються найкращими з медичної чи виховної точки зору. Цьому ж сприяє поширення контрацептивної практики і підвищення її ефективності при плануванні зачаття дитини. Відповідальність поширюється на різні аспекти догляду і виховання дитини / дітей: повноцінне харчування, забезпечення необхідними речами, збереження здоров'я; застосування ефективних виховних методик та інноваційних підходів; вибір дитячого садочка або школи, що відповідають вимогам батьків, з найкращими вихователями чи педагогами, відвідування центрів з розвитку дитини, або різноманітних студій, секцій, груп (гімнастичні, танцювальні, художні, вокальні тощо), вміння підтримувати доброзичливі родинні стосунки. Забезпечити дитину усім зазначеним у зруйнованій війною країні неможливо. Саме відчуття відповідальності перед майбутньою дитиною спричинятиме або подальше відкладання її народження (і певні сподівання на допомогу допоміжних репродуктивних технологій), або й відмову від своїх репродуктивних планів.

Дитячі заклади ніколи не відігравали роль стимулятора народжуваності, проте проблеми влаштування дитини, низький рівень територіальної та фінансової доступності і якості послуг у них чинили суттєву перепону для народження ще однієї дитини. А проблеми з дитячими закладами мали місце у різні часи. У докарантинному 2019 р. в Україні у 43 % закладів дошкільної освіти кількість дітей перевищувала кількість місць (у міських поселеннях — у 67 %, у сільській місцевості — у 27 %). Із цих закладів майже у половині на 100 місць було 131 і більше дітей. Велика завантаженість аж ніяк не покращує якість надання послуг з догляду і виховання дітей. Необхідність відбудовувати країну після війни зумовлюватиме зростання рівня зайнятості населення, що актуалізує питання, пов'язані із дошкільними закладами. Але вже зараз є чимало повідомлень про зруйновані дитячі садки, навіть у тих містах, де безпосередньо не проходили бойові дії. До вимог батьків у виборі дитячого закладу для дитини додається ще й стурбованість про безпеку і наявність поблизу надійного укриття.

Не варто забувати, що й за мирних часів відповідальність осіб дитородного віку крім утримання і виховання дітей поширювалася ще й на старші вже непрацюючі покоління батьків чи прабатьків, які у скрутні часи потребують більшої підтримки і мають менше можливостей допомагати із доглядом і вихованням онуків.

Розгляд питання щодо компенсаційного ефекту неможливо провести без згадки про феномен чайлдфрі, який хоча ще й не набув в Україні великої популярності, але поступово привертає значну увагу молодих людей як можливий сценарій їхнього життєвого шляху. Формування у суспільстві толерантного ставлення до будь-яких «відхилень» від загальноприйнятих усталених, схвалюваних й очікуваних норм поведінки, зокрема репродуктивної, сприяє розповсюдженню установок на добровільну бездітність. Хоча в Україні неможливо чітко вказати кількість чайлдфрі-адептів, окремі соціально-демографічні обстеження, які включали запитання з цієї проблематики, свідчать про поширення інтересу до цієї субкультури. Опитування студентської молоді м. Києва (2019 р.) з метою з'ясування її ставлення до шлюбу та народження дітей показало, що кожний десятий респондент(ка) були готові назвати себе чайлдфрі. Безперечно, опитування охоплювало 17—21-річних дівчат і юнаків вищих навчальних закладів столиці, в яких потреба у дітях могла ще повністю не сформуватися, адже вік соціальної зрілості підвищується. Але подібні установки, а також те, що опитувані часто повідомляли про своїх друзів або знайомих, які добровільно вирішили бути бездітними, не можна не враховувати. Серед причин небажання мати дітей, окрім прагнення кар'єрного розвитку і матеріальних труднощів, доволі часто вказували «невпевненість у завтрашньому дні». Крім того, на сайтах, що «спеціалізуються» на аналізі особливостей чайлдфрі-поведінки, або на форумах, де чайлдфрі спілкуються між собою, нерідко з'являється думка, що «цей світ доволі жорстокий і небезпечний, щоб в ньому народжувати ще одну людину». Хіба війна, особливо така безжальна, не є виразним підтвердженням цього погляду? Отже, наразі у нашій країні формуються умови для закріплення установок на добровільну бездітність і підвищується ймовірність подальшого поширення такого феномену.

Більше того, оскільки забезпечити необхідні умови для життя і розвитку майбутньої дитини у країні, що втягнута у війну, вкрай проблематично, у певному сенсі зазначена позиція може здаватися проявом відповідального ставлення до материнства / батьківства. Втім, це лише один із аспектів останнього — відповідальність перед новим життям, уособленим у дітях, відповідальність за їхню безпеку і захист, за можливість рости і розвиватися. Але відповідальність — багаторівневе поняття. Окрім відповідальності перед дитиною, існує відповідальність перед родом за народження нащадків, за передачу їм родинних цінностей і традицій; відповідальність перед суспільством за народження і виховання дітей як нових його членів (і передача їм надбань культури своєї країни); врешті-решт, відповідальність перед собою за реалізацію можливості пізнати себе в ролі матері / батька, не очікуючи при цьому ідеальних умов для народження дитини. Зазначені рівні відповідальності можуть не усвідомлюватися людиною у повній мірі, але впливають на її репродуктивну поведінку.

Усе обговорюване раніше переважно стосується ефекту відкладання народжень, що може зумовити приріст народжуваності, коли необхідність у подальшому відтермінуванні зникне, або принаймні суттєво ослабне. Але поряд з цим варто згадати ефект заміщення (*replacement fertility*) і ефект «страховки» чи «запасу» (*hoarding behavior*). Ефект заміщення є своєрідною реакцією на смерть однієї дитини народженням іншої, яка ніби замінює ту, що загинула. Найяскравіше цей ефект був описаний на прикладі зростання народжуваності у районах з високим рівнем смертності після цунамі в Індійському океані у 2004 р.: на рівні сім'ї народження дитини після стихійного лиха було як заміщення загблих дітей, а на рівні громади — загблих її членів [21]. За чотири місяці повномасштабної військової агресії РФ в Україні встановлено загибель 339 дітей і ще понад 611 поранено, але це лише підтверджені та задокументовані випадки, насправді загблих та поранених дітей значно більше [22]. Цілком ймовірно, що деякі з подружніх пар, які втратили дитину під час війни, ухвалять рішення народити дитину (ще одну дитину), хоча до війни цього не планували. Більше того, усвідомлення слабкості, тендітності людського життя навіть у сім'ях, де діти залишилися живими, може спричинити прагнення народити ще одну дитину понад запланованої раніше кількості. Діти у цих сім'ях ніби заміщають загблих дітей в інших сім'ях, котрі за різних обставин уже не можуть мати дітей [23]. Проте серед тих, у кого загинула дитина, будуть й такі, хто відчуватиме величезний страх ще однієї непоправної втрати, а тому відмовлятимуться від народження дитини, попри те, що у недавньому минулому вони планували мати більше дітей. Зауважимо, що ефект заміщення має місце по завершенню негативних подій, але не обов'язково відразу ж.

Підвищення народжуваності може бути пов'язано із ефектом страхування: подружжя немовби прагне «застрахуватися», створити певний «запас» в умовах високої ймовірності втрати дитини, народити більшу кількість дітей, ніж планували раніше. Підмічено, що у районах із підвищеним ризиком природних катастроф і більшої дитячої смертності, страхування діє ще до настання екстремальної ситуації [24]. Цей ефект здебільшого спостерігається у країнах, що розвиваються. В Україні він не відіграватиме вагомий ролі.

Соціологічні дослідження завжди демонстрували сприйняття дітей як цінності, найголовнішого у житті, об'єкт любові та можливості повнішої самореалізації. Під впливом трагічних подій цінність людського життя зростає, значимість дітей багаторазово посилюється, усвідомлюється сенс життя і сенс смерті тих, хто віддав своє життя, щоб у вільній країні народжувалися нові покоління, при цьому споживацькі установки стають неістотними. Затим війна може зруйнувати суспільні устої, засади розвитку суспільства, у контексті чого народження дітей може видаватися недореч-

ним. Вивчення ж парадоксальності у народжуваності показує, що інколи дітородну поведінку не можна пояснити, використовуючи логічні пояснення чи доводи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В історії існує чимало прикладів зростання народжуваності після закінчення війни чи інших трагічних подій. Також історичний досвід переконує, що у різних країнах за різних обставин компенсаційний приріст може суттєво різнитись, але жоден із цих прикладів не можна взяти за основу, щоб визначити, яким буде компенсаційний ефект в Україні. Основні характеристики розвитку народжуваності в нашій країні цілковито відповідають тенденціям, притаманним розвиненим європейським країнам. Практика репродуктивного планування швидко поширюється, доводить свою необхідність і доцільність та демонструє усвідомлене і відповідальне ставлення до материнства / батьківства, що насамперед передбачає наявність / створення безпечного простору для дитини / дітей. А це не є можливим ані в умовах війни, ані в зруйнованих поселеннях. Водночас підняття відповідальності у сфері батьківства до рівня роду чи суспільства (відповідальність за продовження життя у майбутніх поколіннях) сприятиме збільшенню народжуваності.

Порівняно невеликі за чисельністю когорти народжених у середині та наприкінці 1990-х рр., які зараз перебувають у активному дітородному віці і продовжують поповнювати ці групи, послаблюватимуть компенсаційний ефект після завершення війни, навіть за відсутності впливу інших факторів, зокрема міграційного. А от його посилення ймовірно завдяки реалізації накопичених упродовж тривалого часу відкладених народжень у жінок у віці 30—34 роки, які є чисельнішими ніж молодші репродуктивні групи, а подальше зволікання з народженням дитини зменшуватиме ймовірність природного її зачаття.

В Україні відкладання народжень є довготривалим і пов'язано з різними чинниками, наймасштабнішими серед яких є політична напруженість, воєнний конфлікт на сході країни починаючи з 2014 р., епідемія *Covid-19* і повномасштабна війна. Навіть якщо зростання дітородної активності досягне рівня 2012 р. (найвищого у новому столітті в Україні), компенсаційний приріст народжуваності не буде повним, оскільки наразі не передбачається можливим забезпечення тієї ж кількості народжених, що й у 2012 р., тому й говорити про бебі-бум у нашій країні у найближчі роки після перемоги втрачає сенс.

Розглянути зараз усі можливі чинники, які сприятимуть зростанню народжуваності в Україні в післявоєнний час, та які протидіятимуть цьому, неможливо — поки триває війна і невідомою є повна «ціна» настання миру. Багато буде залежати й від того, як відбудовуватимуться міста і села, якою буде міжнародна допомога, які можливості відкриються перед гро-

мадянами нашої країни, яка частка тих, хто через війну вимушений був виїхати за кордон, не повернеться назад. Сподіватися на підвищення народжуваності у післявоєнний час можливо за умови комплексної і продуманої пронаталістської політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.
2. Van Bavel J., Reher D. S. The Baby Boom and Its Causes: What We Know and What We Need to Know. *Population and Development Review*. 2013. № 39. P. 257—288.
3. Vandenbroucke G. Fertility and Wars: The Case of World War I in France. *MPRA (Munich Personal RePEc Archive)*. № 46022. 2014. URL: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/46022/> (дата звернення: 10.04.2022).
4. Sobotka T., Jasilioniene A., Galarza A., Zeman K., Nemeth L., Jdanov D. Baby bust in the wake of the COVID-19 pandemic? *First results from the new STFF data series*. 2021, March 24. <https://doi.org/10.31235/osf.io/mvy62>
5. Курило І. Про чинники сучасного зниження народжуваності в Україні. *Демографічні дослідження*. Вип. 23. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. С. 7—22.
6. Agadjanian V., Prata N. War and Reproduction: Angola's Fertility in Comparative Perspective. *Journal of Southern African Studies*. 2001. Vol. 27. № 2. UC Berkeley: Bay Area International Group. P. 329—347. URL: <https://escholarship.org/uc/item/2c20219q>
7. Крімер Б. О. Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1. С. 126—136.
8. Bolouki A., Zal F. Impact of War on Fertility and Infertility. *Arch. Iran. Med*. 2020. Apr. 1; 23 (4 Suppl. 1). S16—S22. <https://doi.org/10.34172/aim.2020.s4>. PMID: 32349503
9. Ведернікова І. Правда про війну. Військовий аналітик Агіл Рустамзаде: «Росію виснажують, а Україні не дають упасти. Доведеться воювати вдовгу». *Дзеркало тижня*. 2022, червень. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/vijskovij-analitik-ahil-rustamzade-rosiju-visnazhujut-a-ukrajini-ne-dajut-upasti-dovedetsja-vojuvati-vdovhu.html> (дата звернення: 15.06.2022).
10. Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні. 2019. / Міністерство молоді та спорту України; Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи». Київ. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf (дата звернення: 17.05.2022).
11. Соціологічне дослідження «Молодь України — 2015». 2015. / Міністерство молоді та спорту України; ООН в Україні. Київ. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/molod-ukraine-block.pdf (дата звернення: 17.05.2022).
12. Демографічні прогнози. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. URL: https://idss.org.ua/forecasts/nation_pop_proj
13. Аксьонова С. Ю., Курило І. О. Відкладання народжень в Україні крізь призму реальних поколінь жінок. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 3. С. 11—25. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011>
14. Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування: Психологічні маркери війни (червень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html (дата звернення: 17.08.2022).

15. Степаненко В. Соціальні особливості пандемії COVID-19 в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7 (21). Ін-т соціології НАН України. Київ. 547 с.
16. Константінова Н. «Ковід» і вагітність: небезпека, ризики і страх вакцинації. 2021, листопад. *Радіо «Свобода»*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kovid-i-vahitnist-nebezpeka-gyzyku-strah-vaksynasii/31580461.html> (дата звернення: 05.06.2022).
17. Brown E.-A. The pandemic delivered a surprise to Nordic countries: a baby boom. *National Geographic*. 2021, December. URL: <https://www.nationalgeographic.com/history/article/the-pandemic-delivered-a-surprise-to-nordic-countries-a-baby-boom>
18. Luppi F., Arpino B., Rosina A. The impact of COVID-19 on fertility plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom. *Demographic Research*. 2020. № 43. p. 1399—1412. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2020.43.47>
19. Sobotka T., Zeman K., Lesthaeghe R., Frejka T. Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application. *European Demographic Research Papers*. 2011. Vol. 2. Vienna Institute of Demography. 86 p.
20. Собенко Н. За час війни в Україні зруйновано або пошкоджено 116 тисяч житлових будинків. *Суспільне. Новини*. 2022, червень. URL: <https://suspilne.media/251131-zac-as-vijni-v-ukraini-zrujnovano-abo-poskodzeno-116-tisac-zitlovih-budinkiv/>
21. Nobles J., Frankenberg E., Thomas D. The Effects of Mortality on Fertility: Population Dynamics After a Natural Disaster. *Demography*. 2015. № 52. P. 15—38. <https://doi.org/10.1007/s13524-014-0362-1>
22. Внаслідок збройної агресії рф в Україні загинули вже близько 340 дітей. *Слово і діло. Аналітичний портал*. 2022, 25 червня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/25/новина/suspilstvo/vnaslidok-zbrojnoyi-ahresiyi-rf-ukrayini-zahynuly-vzhe-340-ditej> (дата звернення: 04.07.2022).
23. Rodgers J. L., St. John C. A., Coleman K. Did fertility go up after the Oklahoma City bombing? An analysis of births in metropolitan counties in Oklahoma, 1990—1999. *Demography*. 2005. № 42(4). P. 675—692. URL: <http://link.springer.com/content/pdf/10.1353%2Fdem.2005.0034.pdf#page-1>
24. Jocelyn E. Finlay. Fertility Response to Natural Disasters: The Case of Three High Mortality Earthquakes Policy. *Research Working Paper 4883*. 2009. The World Bank Sustainable Development Network Vice Presidency.

REFERENCES

1. Population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social transformation processes. (2008). 288 p. [in Ukrainian].
2. Van Bavel, J., & Reher, D. S. (2013). The Baby Boom and Its Causes: What We Know and What We Need to Know. *Population and Development Review*, 39, 257-288.
3. Vandenbroucke, G. (2014). Fertility and Wars: The Case of World War I in France. *MPRA (Munich Personal RePEc Archive)*, 46022. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/46022/>
4. Sobotka, T., Jasilioniene, A., Galarza, A., Zeman, K., Nemeth, L., & Jdanov, D. (2021, March). Baby bust in the wake of the COVID-19 pandemic? *First results from the new STFF data series*. <https://doi.org/10.31235/osf.io/mvy62>
5. Kurylo, I. (2001). About the factors of current birth rate decline in Ukraine. *Demographic studies*, 23, 7-22. [in Ukrainian].
6. Agadjanian, V., & Prata, N. (2001). War and Reproduction: Angola's Fertility in Comparative Perspective. *Journal of Southern African Studies*, 27 (2), 329-347. <https://escholarship.org/uc/item/2c20219q>
7. Krimer, B. (2015). Effect of Recent Decades Wars on Fertility in Europe. *Demography and Social Economy*, 1, 126-136. [in Ukrainian].

8. Bolouki, A., & Zal, F. (2020). Impact of War on Fertility and Infertility. *Arch. Iran. Med.* 23 (4 suppl. 1), 16-22. <https://doi.org/10.34172/aim.2020.s4>. PMID: 32349503
9. Vedernikova, I. (2022, June). The truth about war. Military analyst Agil Rustamzade: “Russia is being exhausted, and Ukraine is being kept from falling. We will have to fight for a long time.” <https://zn.ua/ukr/internal/vijskovij-analitik-ahil-rustamzade-rosiju-visnazhujut-a-ukrajini-ne-dajut-upasti-dovedetsja-vojuvati-vdovhu.html> [in Ukrainian].
10. Analytical report on conducting a representative sociological study on the situation of youth in Ukraine (2019). https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf [in Ukrainian].
11. Sociological study “Youth of Ukraine – 2015” (2015). https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/molod-ukraine-block.pdf [in Ukrainian].
12. Demographic forecasts (2020). Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://ids.org.ua/forecasts/nation_pop_proj [in Ukrainian].
13. Aksyonova, S. Y., & Kurylo, I. O. (2018). Postponement of Childbirth in Ukraine through the Prism of Cohort Women. *Demography and Social Economy*, 3 (34), 11-25. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011> [in Ukrainian].
14. Fourteenth National Survey: Psychological Markers of War (2022, June). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html [in Ukrainian].
15. Stepanenko, V. (2020). Social features of the COVID-19 pandemic in Ukraine. *Ukrainian society: monitoring social changes*, 7 (21). 547 p. [in Ukrainian].
16. Konstantinova, N. (2021, November). “COVID” and pregnancy: danger, risks and fear of vaccination. <https://www.radiosvoboda.org/a/kovid-i-vahitnist-nebezpekaryzky-strah-vaksynasii/31580461.html> [in Ukrainian].
17. Brown, E.-A. (2021, December). The pandemic delivered a surprise to Nordic countries: a baby boom. *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/history/article/the-pandemic-delivered-a-surprise-to-nordic-countries-a-baby-boom>
18. Luppi, F., Arpino, B., & Rosina, A. (2020). The impact of COVID-19 on fertility plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom. *Demographic Research*, 43, 1399-1412. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2020.43.47>
19. Sobotka, T., Zeman, K., Lesthaeghe, R., & Frejka, T. (2011). Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application. *European Demographic Research Papers*, 2, 86 p.
20. Sobenko, N. (2022, June). During the war in Ukraine, 116,000 residential buildings were destroyed or damaged. *Suspilne. Novyny*. <https://suspilne.media/251131-za-cas-vijni-v-ukraini-zrujnovano-abo-poskodzeno-116-tisac-zitlovih-budinkiv/> [in Ukrainian].
21. Nobles, J., Frankenberg, E., & Thomas, D. (2015). The Effects of Mortality on Fertility: Population Dynamics After a Natural Disaster. *Demography*, 52, 15-38. <https://doi.org/10.1007/s13524-014-0362-1>
22. About 340 children have already died as a result of the armed aggression of the Russian Federation in Ukraine (2022, June). *Slovo i dilo. Analytical portal*. <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/25/novyna/suspilstvo/vnaslidok-zbrojnoyi-ahresiyi-rf-ukrajini-zahynuly-vzhe-340-ditej> [in Ukrainian].
23. Rodgers, J. L., St. John, C. A., & Coleman, K. (2005). Did fertility go up after the Oklahoma City bombing? An analysis of births in metropolitan counties in Oklahoma, 1990-1999. *Demography*, 42 (4), 675-692. <http://link.springer.com/content/pdf/10.1353%2Fdem.2005.0034.pdf#page-1>

24. Finlay, Jocelyn, E. (2009). Fertility Response to Natural Disasters: The Case of Three High Mortality Earthquakes Policy. *Research Working Paper 4883*. https://www.researchgate.net/publication/46444037_Fertility_response_to_natural_disasters_The_case_of_three_high_mortality_earthquakes

Стаття надійшла до редакції журналу 19.07.2022

S. Yu. Aksyonova, PhD (Economics), Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

REBOUND IN FERTILITY IN UKRAINE: EXPECTATIONS, FACTORS, OBSTACLES

The purpose of this study was to find out whether post-war rebound in fertility will be able to achieve at least the pre-war level in Ukraine and whether the “baby boom” phenomenon will be possible in our country. For the first time, the factors that will contribute to fertility growth or slow down this process were considered in the context of the Russia’s full-scale military invasion of Ukraine. The research was carried out using such methods as analysis and synthesis, comparison, generalization, analogy, graphic method. Fertility accumulates the effect of a huge number of various factors that ultimately manifests itself in certain trend in the development of this process. It is relevant to analyse the factors that will change the birth rate during the war and post-war periods. The long period of military conflict in the east of our country, political tension, decrease in the welfare level of the population, and the protracted nature of the pandemic led to the accumulation of significant number of postponed births. The cohorts born in the 1990s are in active childbearing age now, but they are not large in number. This can reduce rebound in fertility after the end of the war. At the same time, certain expectations of increase in fertility are associated with women aged 30–34, who are more numerous than the younger cohorts, have accumulated significant number of postponed births and further postponement will increase the risk of impossibility to implement childbearing plans due to biological factor. Large number of dead, destroyed housing and infrastructure, social and economic problems, uncertainty about the future, significant share of refugees who decide not to return to Ukraine can significantly restrict rebound in fertility. Responsibility towards the unborn child forms the intention to further postpone their birth, but raising the responsibility of parenthood to the level of family or society will not allow the rejection of plans to give birth to a child. Under the condition of comprehensive family policy, in particular a pronatalist policy, one can hope for increase in the birth rate in the post-war period. However, it is unlikely that the number of births will exceed the number hit during the wave of increased fertility (that is, the possibility of a baby boom).

Keywords: fertility, the post-war rebound in fertility, the war in Ukraine, fertility factors, obstacles.

Cite: Shevchuk, P. E. (2022). Vplyv COVID-19 na smertnist i tryvalist zhyttia v Ukraini v 2020—2121 rr. [The Impact of COVID-19 on Mortality and Life Expectancy in Ukraine in 2020-2021]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 23-45. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.023>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.023>

УДК 314.47:314.422(477)

JEL Classification: J11

П. Є. ШЕВЧУК, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1158-4438

Scopus ID: 56845578800

ВПЛИВ COVID-19 НА СМЕРТНІСТЬ І ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В 2020—2021 рр.

Зі зростанням інтенсивності переміщення людей між країнами та континентами людство стало більш уразливим до розповсюдження хвороб у глобальних масштабах. Швидко поширення Covid-19 у 2020 р. призвело до істотних зрушень у структурі смертності населення та значних утрат середньої очікуваної тривалості життя. Уряди різних країн по-різному відповіли на цей виклик. Тому є актуальним дослідження досвіду України на тлі інших країн. Метою цієї статті є аналіз і кількісна оцінка впливу Covid-19 на смертність та тривалість життя населення в Україні. Новизною є кількісна оцінка різними методами впливу Covid-19 на динаміку смертності в Україні за результатами повних 2020—2021 рр. Використано методи розрахунку й аналізу демографічних показників, таблиць смертності, графічний метод, метод декомпозиції, метод Лі-Картера.

Проаналізовано наявні визначення надсмертності. На основі використання 6 методів розрахунку визначено, що пандемія призвела до збільшення числа смертей в Україні (без урахування Донбасу та Криму) від 92,7 до 241,5 тис. Більшість оцінок потрапляють у діапазон 147,5—224,2 тис. Показано, що найбільше надлишкових смертей відмічається в старших вікових групах, особливо 65—84 роки. Найвищі втрати життєвого потенціалу припали на вікові групи 65—74 роки. За цих обставин за 2020—2021 рр. очікувана тривалість життя при народженні жінок знизилася на 2,62 року,

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

тоді як у чоловіків скорочення склало 1,77 року. Зростання смертності від Covid-19 призвело до втрат 1,91 та 1,51 року відповідно. В 2020—2021 рр. виявлено різке зростання смертності від хвороб органів дихання. Показано, що смертність від цього класу хвороб має пряму сильну (коефіцієнт кореляції 0,91) та значущу ($p < 0.001$) кореляцію зі смертністю від Covid-19. Зв'язок між цими причинами смерті підтверджується подібним впливом на повікову структуру втрат тривалості життя. Збільшення загального рівня смертності чоловіків було істотно пом'якшено зниженням смертності від інфекційних та паразитарних хвороб, а також зовнішніх причин смерті. Жінки, внаслідок значно нижчого рівня смертності від цих класів причин, мають помітно нижчий потенціал для покращення у цій сфері. Отже, необхідно розширювати й полегшувати доступ до фахової медичної допомоги, а не обмежувати його, як це було зроблено під час локдаунів і карантинів.

Ключові слова: смертність, причини смерті, Covid-19, декомпозиція змін у тривалості життя.

'God has a plan to kill all of us.
It's just a matter of where and when. And how'

(*Mom*, season 7, episode 5)¹

Постановка проблеми й актуальність дослідження. У сучасному світі переміщення людей між країнами та континентами стали інтенсивними як ніколи раніше. Тому зараз людство є більш уразливим до розповсюдження хвороб у глобальних масштабах. Мало які країни спроможні забезпечитися від пандемії. Висока інтенсивність зв'язків між людьми та країнами призвели до швидкого поширення Covid-19 по всіх континентах нашої планети. Уряди різних країн по-різному відповіли на цей виклик, з огляду на соціально-економічні та географічні особливості. Наразі є доступними дані за повні два роки перебігу пандемії, тому можна зробити більш обґрунтовані висновки, ніж на основі даних за неповний рік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пандемія Covid-19 викликала жваву наукову дискусію від самого початку 2020 р. Багато робіт були опубліковані відразу або незадовго після початку глобальної епідемії. Внаслідок цього в них міститься аналіз лише попередніх даних або даних за неповний 2020 р. Тому більш ранні публікації зосереджуються більше на методології й аналізі даних тих країн, які мають повні та достатньо деталізовані дані. Так, Т. Біні (Т. Beaneу) з колегами аналізують особливості між країнами з реєстрації причин смерті, зокрема які саме випадки кваліфікуються як смерті від Covid-19. Вони відзначають, що існують значні відмінності між країнами в тому, як формується звітність щодо смертності від Covid-19. Ці відмінності зумовлені доступністю та поширеністю тестування, широкою варіабельністю критеріїв, а також особистісними, професійними та контекстуальними факторами, згідно з якими лікарі заповнюють сертифікат смерті [1, с. 330]. Відповідно, частина смертей може бути невір-

¹ «Бог має план убити всіх нас. Питання лише: де і коли. І як» (*Матуся*, сезон 7, епізод 5).

но зареєстрована як унаслідок Covid-19 та навпаки. Крім власне впливу Covid-19, автори вказують на систему пов'язаних проблем, як-от: перевантаження системи охорони здоров'я, погіршення здоров'я та відповідного зростання смертності населення через запровадження заходів соціального дистанціювання тощо. Т. Райф (T. Riffe) й Е. Акоста (E. Acosta) звертають увагу на зростання загальної смертності. Хоча частина цих смертей спричинена відкладенням лікування не пов'язаних із Covid-19 хвороб, величина надсмертності вказує, що багато пов'язаних із Covid-19 смертей класифіковано в інших причинах [2, с. 390].

Однією з країн, які мають якісні та своєчасні дані, є Швеція. Тому групі дослідників [3] удалося для цієї країни виконати детальні розрахунки не лише загальних чисел надлишкових смертей, а й зробити це на основі повікових коефіцієнтів смертності. Так, маючи щомісячні дані про віковий розподіл населення, методом інтерполяції вони отримали вікові структури за тижнями. Це дало змогу обчислити повікові коефіцієнти смертності на щотижневій основі відповідно до щотижневих чисел померлих за віком. За базовий рівень смертності вони обрали медіану середніх повікових коефіцієнтів за 2015—2019 рр. [3, с. 18]. Ці дослідники знайшли, що найбільш постраждалими від пандемії були найстарші вікові групи, зокрема старше 80 років. Проте вони відмічають, що не можуть стверджувати, чи причиною був вік сам по собі, чи супутні захворювання, поширені в похилому віці [3, с. 20].

Здійснювалися спроби дослідити летальність (*case-fatality rates*) від Covid-19 на прикладі країн (Південна Корея та Німеччина) із найбільш масовим і раннім тестуванням населення та спостереженням контактів підтверджених випадків [4]. Уже дані першого півріччя 2020 р., доступні на тоді, показали, що вікова структура випадків смерті є важливим фактором, який пояснював від двох третин до трьох чвертей відмінності рівня смертності [4, с. 6], а вікова структура виявлених інфекцій пояснює понад 50 % відмінності в показниках летальності [4, с. 7]. Але, як підкреслюють автори, це не означає, що основним рушієм вікового компоненту є вікова структура населення, оскільки вона може відрізнятися від вікової структури підтверджених випадків.

А. Карлінські (A. Karlinsky) та Д. Кобак (D. Kobak) також відмічають, що смертність від Covid-19 є неточною, бо залежить від спроможності тестування та різниці в національних визначеннях. Їхнє дослідження базується на числах померлих. Так, зареєстровані дані (щотижневі, щомісячні або щоквартальні — залежно від доступності для певної країни) за 2015—2019 рр. усереднюються для визначення базового рівня смертності [5, с. 14]. Автори будують регресійну модель, що захоплює як сезонну варіативність, так і річний тренд останніх років, який залежить від змін у структурі населення та соціально-економічних факторів [5, с. 14]. На основі цієї моделі

Карлінські та Кобак обчислили прогноз на 2020 р., який взяли за базовий рівень. Для 2021 р. вони беруть той самий базовий рівень задля уникнення подальшої екстраполяції [5, с. 15]. Таким чином, модель, що ґрунтується на загальних числах, має очевидні обмеження.

Глибоке дослідження надсмертності внаслідок пандемії здійснено великою групою науковців, які розробили узгоджену модель (*ensemble model*), із 6 підмоделей для прогнозування очікуваних смертей за відсутності *Covid-19* [6, с. 3]. Вхідні дані про смерті щотижневі або щомісячні з 2010 р. або найбільш раннього року після 2010 р., для якого такі доступні [6, с. 5]. Чотири з підмоделей є Байєсівськими сплайнами, що відрізняються між собою розміщенням передостанніх вузлів — за 6, 12, 18 або 24 місяці до кінця вхідних даних. Шоста модель фіксує зареєстровані числа смертей у відповідні тижні (або місяці) в 2019. Для кожної підмоделі були обчислені ваги на основі позавивіркового випробування (*out-of-sample validity test*) [6, с. 5]. Також у цій роботі здійснена оцінка невизначеності надсмертності 100-разовою симуляцією отриманої моделі [6, с. 6]. Згідно з цими розрахунками, для України за 2020—2021 рр. число надлишкових смертей становило 177—186 тис. осіб [6, с. 7].

У статті Н. Іслама (N. Islam) з колегами відмічається, що дані про смертність від усіх причин є більш надійним індикатором впливу *Covid-19*, оскільки вони менш чутливі до помилок кодування, класифікації та конкуруючих ризиків. Як недолік використання загального числа померлих відмічається той факт, що в ньому не враховується вікова структура [7, с. 2]. Чому не можна знайти надлишкові смерті на основі повікових коефіцієнтів і вікової структури населення, вони не згадують. Автори роботи самі визначають рівень базової смертності в 2020 р. на основі прогнозу тривалості життя методом Лі-Картера (R. D. Lee, L. R. Carter), який обчислюється саме за повіковими коефіцієнтами смертності [8, с. 660]. Періодом, на якому здійснюється калібрування моделі, є 2005—2019 рр. [7, с. 2]. Отже, дослідники знайшли втрати тривалості життя, декомпозицію за віком, обчислили потенціал втрачених років.

Д. Жданов (D. Jdanov) із колегами пропонує аналіз короткотермінових коливань смертності. За 2015—2019 рр. вони обчислили середньотижневі загальні коефіцієнти смертності, розглянуті в порівнянні з коефіцієнтами смертності, які спостерігалися у відповідних тижнях 2020 р. [9, с. 2]. Крім цього, вони розраховали рівень повікової смертності для кожного тижня 2020 р. для 38 країн, який міг би спостерігатися за умови відсутності епідемії за моделлю Лі-Картера.

Х. Абурто (J. M. Aburto) у складі кількох міжнародних груп учених виконав серію досліджень із впливу *Covid-19* на смертність у різних країнах. Зокрема, він зі співавторами дослідив вплив пандемії на етнічні відмінності смертності в США. Так, вони показали, що розрив у тривалості

життя між білими і чорними зріс, тоді як перевага латиноамериканців над білими скоротилась [10, с. 11—12].

В іншій роботі Абурто з колегами дослідив вплив пандемії *Covid-19* на втрати очікуваної тривалості життя в 29 країнах. Зокрема, вони розглядають два періоди: 2015—2019 рр. та 2019—2020 рр. [11, с. 67]. У першому в усіх досліджуваних країнах відбулося зростання тривалості життя. В другому — зниження. Порівняння між східноєвропейськими та західноєвропейськими країнами показує, що в перших найбільший внесок у втрати тривалості життя зробило зростання смертності у віці 60—79 років, тоді як у других — віком 80 років і старше. Ця особливість може віддзеркалювати вплив атипової зміни структури смертності та відкладеної серцево-судинної революції у східноєвропейських країнах [11, с. 72].

Ще одна робота присвячена тривалості життя та нерівності за тривалістю життя під час пандемії в Англії та Уельсі. Під час цього дослідження було розроблено 4 моделі: дві генералізовані адитивні моделі (негативна біноміальна та Пуассона), одна генералізована лінійна модель, скорегована на сезонність. Четвертою моделлю вони називають рівень усереднених коефіцієнтів смертності за кожний тиждень 2015—2019 рр. [12, с. 736]. Ці моделі дають змогу обчислити очікувану кількість смертей у період від 10 до 47 тижня 2020 р., дані про які були доступні на момент публікації. Зокрема, автори звертають увагу на те, що під час зростання тривалості життя в 2005—2019 рр. нерівність знижувалася повільно, натомість у 2020 р. показники тривалості життя та нерівності різко впали [12, с. 737]. Тому Абурто з колегами заявляє, що знайшов новий тип змін, коли пандемія вразила переважно осіб старшого віку, що призвело до зниження нерівності в смертності [12, с. 739].

В Україні аналізом і моделюванням проблем, пов'язаних з епідемією коронавірусу *SARS-CoV-2* в нашій країні, опікується спеціально створена робоча група НАН України. Вона здійснює моніторинг і публікує огляди про різноманітні аспекти, пов'язані з пандемією. Зокрема, про динаміку захворюваності, смертності, тестування, госпіталізації тощо [13]. Крім цього, вони розробляють прогнози кількості нових виявлень захворювання з використанням статистичної моделі *Facebook Prophet* і компартментної моделі *SEIR-U*. Останній доступний огляд від 27 квітня 2022 р. не містить прогнозу. На жаль, не вдалося знайти відповідних публікацій про це дослідження у рецензованих журналах.

Новизною цієї роботи є представлення й аналіз результатів розрахунку надлишкової смертності за віком і статтю в Україні в 2020—2021 рр. Зроблено порівняння з попереднім дослідженням, де опубліковано розрахунки по Україні за цей самий період [6, с. 7]. Здійснено порівняльний аналіз впливу зареєстрованої смертності від *Covid-19* та інших причин смерті на приріст тривалості життя.

Метою роботи є аналіз і кількісна оцінка впливу *Covid-19* на смертність і тривалість життя населення в Україні в 2020—2021 рр.

Дані та методи дослідження. Дослідження здійснено на основі даних Держстату України. Слід зауважити, що Держстат не надає інформацію по тимчасово окупованих територіях України. Тому статистичні дані про населення та смертність в Україні до 2014 р. та від 2014 р. дотепер є територіально незіставними. Знайти інформацію про смертність за статтю, віком і причинами смерті по окупованих регіонах не вдалося. Також немає можливості виокремити такі дані для неокупованих частин Донецької та Луганської областей. Крім цього, запроваджені у 2020 р. локдауни позначилися на практиці реєстрації демографічних подій, що сталися на окупованих територіях, коли родичі померлих приїжджали реєструвати смерть на контрольовану Урядом України територію (як правило, тієї самої області). Це призвело до збільшення недообліку народжень і смертей у Донецькій та Луганській областях. Тому для узгодженості та територіальної порівнянності показників упродовж досліджуваного періоду статистичні дані АР Крим, Донецької та Луганської областей та міськради Севастополя не були враховані, якщо це не вказано спеціально.

Доцільно нагадати, що Держстат України надає інформацію про демографічні події на момент реєстрації, а не настання такої події. Проте лаг запізнення не є значним, і ним можна знехтувати.

Під надлишковою смертністю (надсмертністю) розуміють незвичне підвищення смертності впродовж певного періоду в певній популяції. Цей показник є більш вичерпною характеристикою повного впливу пандемії на число смертей, ніж просто підтверджені випадки смерті від *Covid-19*. На додачу до підтверджених випадків він охоплює некоректно діагностовані, а також смерті від інших причин, які можуть бути пов'язані з кризовою ситуацією загалом [14]. Він також ураховує часткову відсутність, зменшення смертності від певних причин, що буде показано в цій роботі далі.

Під час дослідження використано такі методи: розрахунок демографічних коефіцієнтів, таблиць смертності, декомпозиції інтегральних показників, Лі-Картера [8] та графічний метод.

Для обчислення загальних коефіцієнтів смертності за місяцями, які були б порівнянні з річними, слід знайти кількість людино-років, що прожила певна популяція під ризиком смерті. Були обчислені середньомісячні чисельності населення, виходячи з загальноприйнятої в демографії гіпотези про лінійну зміну такого показника впродовж року. Задля зручності сприйняття позначення для чоловіків і жінок пропущені:

$$\bar{P}_m = \frac{P_t \cdot a + P_{t+1} (n - a)}{m},$$

де: \bar{P}_m — середньомісячне населення в місяці m ; P_t — чисельність населення на початок року t ; P_{t+1} — чисельність населення на початок року $t + 1$; a —

число днів, що залишилися від середини місяця t до кінця року t ; n — число днів у році t .

Кількість людино-років, прожитих популяцією в певному місяці, становитиме:

$$E_m = \frac{\bar{P}_m \cdot b}{m}$$

де: E_m — кількість людино-років, прожитих у місяці m ; b — число днів у місяці m .

Тоді загальний коефіцієнт смертності в певному місяці:

$$CDR_m = \frac{D_m}{E_m}$$

де: CDR_m — загальний коефіцієнт смертності в місяці m ; D_m — число смертей у місяці m .

Метод таблиць смертності використано для отримання показників середньої очікуваної тривалості майбутнього життя, які потім були розкладені за впливом на них окремих причин (класів) смертності. Самі таблиці смертності обчислено за методом Ч. Л. Чанга (C. L. Chiang) [15]. Декомпозиція середньої очікуваної тривалості майбутнього життя здійснена методом Є. М. Андрєєва (E. M. Andreev) [16]. Прогноз смертності методом Лі-Картера було здійснено за допомогою пакету «*demography*» [17].

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Є неможливим оминати найпростіший метод визначення надлишкових смертей: знаходження приросту абсолютних чисел померлих. Він має цілком очевидні недоліки, оскільки піддається впливу як зміни чисельності населення, так і його вікової структури. Проте його простота незаперечна, а на коротких відтинках часу, коли зміни чисельності та вікової структури населення не настільки суттєві, може бути цілком придатним для грубої оцінки надсмертності. Як було показано, числа померлих використовуються з такою метою в демографічних дослідженнях безпосередньо [5] і в складніших моделях [6].

З метою кількісної оцінки збільшення смертності в 2020—2021 рр. необхідно обґрунтувати певний еталонний рівень. У більшості досліджень за базовий рівень смертності обрано усереднені показники за попередні п'ять років: 2015—2019 рр. Для України такий вибір має сенс із кількох причин. По-перше, зі збільшенням віддалі у часі від сучасності все сильніше змінюється вікова структура населення, що впливає на число смертей. Унаслідок значної нерівномірності розподілу населення України за віком цей фактор має важливе значення. По-друге, в 2009—2011 рр. рівень дожиття в Україні істотно зріс, що відповідним чином вплинуло на зміну чисельності померлих. Тому враховувати в базовому рівні показники, що спостерігалися до 2009 р., було би не виправдано. По-третє, різні варіанти розрахунку для

випадку України показали, що вибір п'ятирічного інтервалу 2015—2019 рр. є оптимальним проти коротшого і довшого періодів усереднення.

Перевищення кількості смертей у 2020 та 2021 рр. в Україні без урахування АР Крим, Донецької та Луганської областей і м. Севастополя областей порівняно з середньорічним у 2015—2019 рр. склало 34,4 та 119,9 тис. відповідно (табл. 1). Такий самий розрахунок із урахуванням зареєстрованих смертей у Донецькій і Луганській областях за даними Держстату дає 32,6 та 130,0 тис. у 2020 та 2021 рр. відповідно. Порівняння кількості за 2020 р. чітко показує наслідки зниження рівня реєстрації демографічних подій на окупованій частині Донецької та Луганської областей, про що вже згадувалося вище. На жаль, це унеможливорює коректне порівняння демографічних показників у часі.

Цікаво, що серед жінок у 2021 р., а також загалом за період 2020—2021 рр., величина надлишкових смертей виявилася більшою ніж у чоловіків. Зазвичай жінки мають більш стабільний рівень смертності як у часі, так і регіональному розрізі. Це зумовлено генетичними і поведінковими

Таблиця 1. Втрати населення внаслідок підвищеної смертності в 2020—2021 рр., тис. осіб*

	2020	2021	2020—2021
<i>Зареєстровані смерті від COVID-19</i>			
Обидві статі	20,2	80,4	100,6
Жінки	9,3	44,4	53,7
Чоловіки	11,0	36,0	46,9
<i>Метод 1. Надлишкові смерті, розраховані за числами померлих</i>			
Обидві статі	34,4	119,9	154,2
Жінки	14,9	66,7	81,7
Чоловіки	19,4	53,2	72,6
<i>Метод 2. Надлишкові смерті, розраховані за загальними коефіцієнтами</i>			
Обидві статі	42,5	132,8	175,3
Жінки	19,2	73,4	92,6
Чоловіки	23,3	59,4	82,7
<i>Метод 3. Надлишкові смерті, розраховані за 3 місяцями з найнижчою смертністю</i>			
Обидві статі	73,5	150,7	224,2
Жінки	37,8	86,3	124,1
Чоловіки	35,7	64,4	100,1
<i>Метод 4. Надлишкові смерті, розраховані за другими найнижчими коефіцієнтами</i>			
Обидві статі	62,8	152,9	215,6
Жінки	29,6	83,8	113,4
Чоловіки	33,1	69,1	102,2

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

*Примітка: суми можуть не збігатися через округлення.

характеристиками. Проте роки пандемії показали, що вони можуть бути більш уразливими під час великих зрушень у структурі смертності. Деякі аспекти, коли жінки опинилися в більш несприятливому становищі, будуть описані нижче детальніше.

Другим поширеним методом оцінки надлишкової смертності є розрахунок за загальними коефіцієнтами. Зазначимо, що у процесі дослідження смертності в різних країнах для базового рівня часто обирають усереднення коефіцієнтів також за період 2015—2019 рр. [9, 12]. Хоча цей метод, як і попередній, не бере до уваги зрушення у віковій структурі населення, але враховує зміну чисельності населення. Метод обчислення щомісячних коефіцієнтів смертності наведений вище. Тоді надлишкові смерті становитимуть:

$$L = \sum_{m=1}^{24} (CDR_m - CDR_{m, base}) \cdot E_m$$

де: L — втрати від надсмертності; $CDR_{m, base}$ — середня за 2015—2019 рр. із загальних коефіцієнтів смертності в місяці m ; m — місяці змінюються від 1-го (січня 2020 р.) до 24-го (грудня 2021 р.).

Розрахунок за загальними коефіцієнтами показує, що втрати від надлишкової смертності в 2020—2021 рр. склали ~175 тис. осіб (табл. 1). Якщо додати приблизно 10 тис. надлишкових смертей на окупованих частинах Донецької та Луганської областей, то загальні втрати від надсмертності в Україні без урахування Криму складуть близько 185 тис. осіб. Це узгоджується з результатом, отриманим Вангом (H. Wang) із колегами: 181 (177—186) тис. осіб [6, с. 7].

Отриманий результат є вищим ніж за першим методом саме внаслідок урахування зменшення людності. Так, більша чисельність населення в 2015—2019 рр. генерувала порівняно більшу кількість смертей, що створює дещо завищену базу для порівняння. Натомість відносні величини, навіть такі грубі, як загальні коефіцієнти, нівелюють цей фактор.

До травня 2020 р. включно смертність в Україні була нижчою за середню попереднього п'ятирічного періоду (рис. 1). В Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Франції та Швейцарії також у перші 10—12 тижнів 2020 р. смертність була нижчою за базовий рівень [9, с. 2], що свідчить про тренд до зниження смертності. До речі, в Україні також навіть загальні коефіцієнти смертності, всупереч демографічному старінню, мали схильність до зниження. Значне зростання смертності в Україні почалося лише під час другої хвилі, а саме з вересня 2020 р. Це подібно до динаміки смертності в Польщі, на відміну від Іспанії та Франції, які більше постраждали від першої хвилі пандемії [9, с. 2].

У 2021 р. в Україні спостерігалися весняна й осіння хвилі зростання смертності. Смертність жінок під час осінньої хвилі 2021 р. була вдвічі

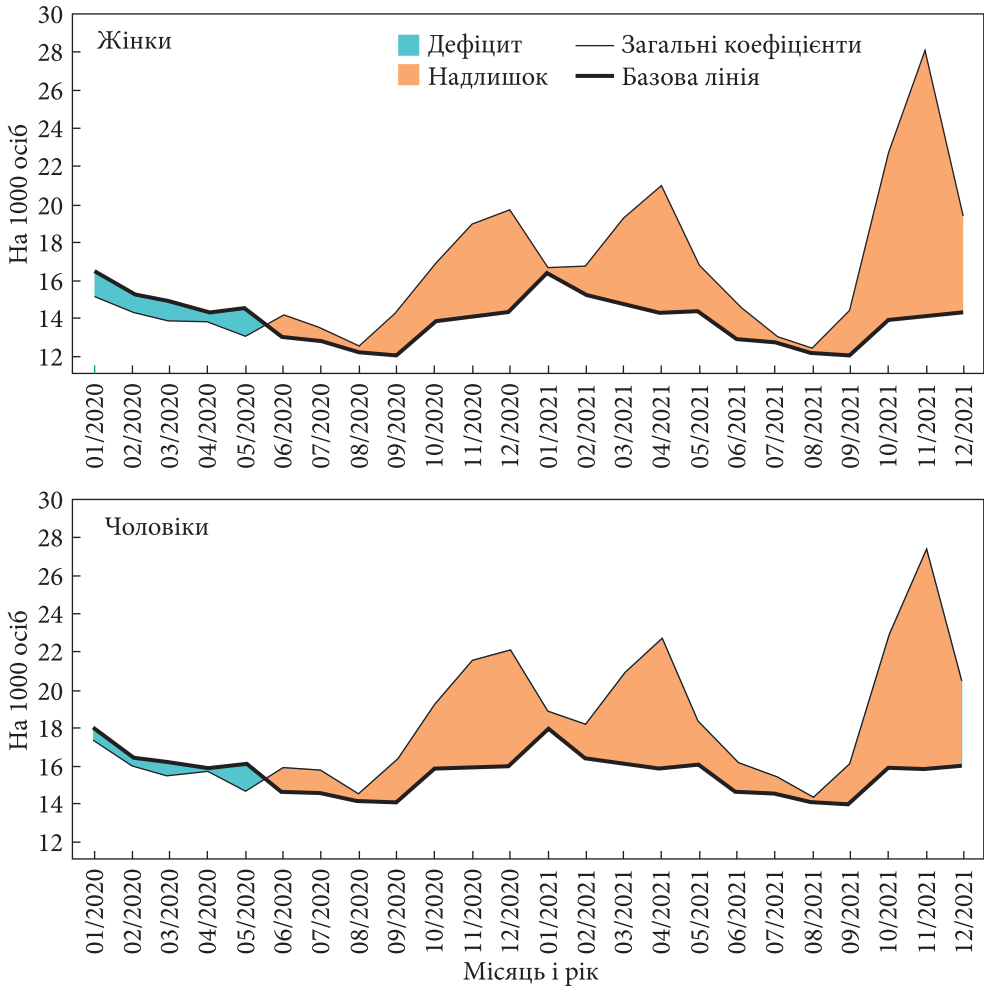

Рис. 1. Щомісячні коефіцієнти смертності, дефіцит і надлишок смертності для частини території України за статтю

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

* Примітка: базова лінія дублюється на обидва календарні роки.

вищою за базовий рівень (рис. 1), а найбільш подібною динаміка була в Польщі: смертність жінок у листопаді вища за базовий рівень у 1,8 раза. На відміну від України, весняна й осіння хвилі були практично однакової висоти [18]. Решта згаданих раніше країн характеризувались доволі різноманітним перебігом пандемії. Так, Франція не мала такої значної надсмертності, як в Україні. Рівень загальної смертності навесні 2021 р. у Німеччині був суттєво нижче звичайного, хоча наприкінці року майже в півтора раза перевищив базовий. У Швейцарії в загальних рисах динаміка була схожою, лише надсмертність в останні тижні року була не такою

високою. У Нідерландах також наприкінці року відмічалось значне загощення, хоча навесні смертність мало відрізнялася від звичайної. В Іспанії після піку в перші тижні року надсмертність була доволі невисока [18].

В. Школьніков (V. Shkolnikov) зі співавторами [19] пропонують переглянути визначення базової смертності. Зокрема, вони зауважують, що сезонне зростання смертності взимку не повинно сприйматись як норма. Тому для усунення такої завищеної базової смертності рекомендують розраховувати середню з 13 тижневих коефіцієнтів із найнижчою смертністю в певному році. Ці коефіцієнти не обов'язково мають іти поспіль [19, с. 4]. Іншим запропонованим ними альтернативним методом визначення базового рівня смертності є знаходження других найнижчих (*second-lowest*) тижневих коефіцієнтів [19, с. 4] із 7 попередніх років. Цей спосіб дає можливість, із одного боку, встановити реалістично досяжний для певної популяції рівень низької смертності. З другого боку, вибір не найнижчого показника убезпечує від потрапляння до базового рівня випадкових викидів. Хоча в згаданому дослідженні розрахунок здійснюється за тижнями, в цій статті розрахунок зроблений за місяцями. Очевидно, 13 тижнів доволі точно трансформуються в 3 місяці, за які й обчислюється середня.

Як видно на рис. 1, у жінок у 2020 р. місяцями найнижчої смертності були травень, липень і серпень, а в 2021 р. — липень, серпень і вересень. У чоловіків найнижча смертність спостерігалася в березні, травні та серпні 2020 р. У 2021 р. місяці з найнижчою смертністю були ті самі, що і в жінок. Таким чином, базова смертність для жінок становить 13,0 та 13,3 ‰ у 2020 та 2021 рр. відповідно. Для чоловіків базова смертність була 14,9 та 15,3 ‰ у 2020 та 2021 рр. відповідно. Справді, такий метод дає вищу оцінку надлишкової смертності — 224,2 тис. осіб за два роки. Цікаво, що згідно з цим методом, надлишкові смерті жінок були вищими ніж чоловіків, обидва роки (табл. 1).

Якщо ж для базового рівня смертності розрахувати другі найнижчі коефіцієнти смертності за 7 років перед епідемією *Covid-19*, то очікуване число смертей мало би бути на 215,6 тис. осіб нижче (табл. 1). Звісно, в цьому випадку передбачається сезонне зимове зростання смертності, як і в інших країнах [19, с. 6].

Як відомо, загальні коефіцієнти смертності піддаються впливу вікової структури. Тому логічним є розрахунок надсмертності на основі повікових коефіцієнтів смертності — це вже було зроблено в деяких публікаціях [3, 7, 9].

Вочевидь, фіксація середнього рівня смертності за попередні роки є «наївним» методом. Адже смертність могла змінитися й без спалаху пандемії. Прогнози на основі періоду до 2019 р. в усіх дослідженнях передбачають зниження смертності. Відповідно це знижує базовий рівень для порівняння й дещо завищує надсмертність. Проте не все так однозначно: смертність, навіть в економічно розвинених країнах, могла не знизитися за

відсутності *Covid-19*. Зокрема, у Сполученому Королівстві зниження смертності, зокрема в старших вікових групах, сильно уповільнилося ще до пандемії [21, с. 404]. Стагнація та навіть зниження тривалості життя населення в останнє десятиріччя відмічається й у інших країнах [22, 23]. Прогнози тривалості життя, що регулярно розробляються Управлінням національної статистики Сполученого Королівства, з 2012 р. щоразу виявлялися завищеними порівняно зі згодом отриманими даними [24, с. 2].

Стосовно України, то середня очікувана тривалість життя при народженні в 2011—2019 рр. коливалась у доволі вузькому діапазоні: 76,0—77,0 року для жінок та 66,1—67,0 року для чоловіків. Тож не обов'язково, що в 2020—2021 рр. смертність би знизилася. Тому є сенс обчислювати надлишкову смертність як за «наївного» методу, де за базовий рівень узято фіксовані коефіцієнти попереднього періоду, так і порівняти з прогнозом.

Перевагою розрахунку за повіковими коефіцієнтами є те, що він не лише коректно враховує зрушення у віковій структурі і зміни в інтенсивності смертності за віком, а й у результаті дає можливість визначити, які саме вікові групи постраждали більше. Розрахунок цим методом підтвердив, що в 2020 р. більше надлишкових смертей мали чоловіки, а в 2021 р. і загалом за період 2020—2021 рр. більші втрати мали жінки (табл. 2).

Вікові групи до 40 років навіть отримали вигоду, оскільки смертність у них переважно знизилася, зокрема у чоловіків 25—39 років (табл. 2). Це зумовлено особливостями структури причин смертності українських чоловіків, що буде показано нижче. Найбільші ж утрати внаслідок підвищення смертності над базовим рівнем спостерігалися у віці 65—84 роки. Деяко нижчі числа надлишкових смертей у віковій групі 75—79 років зумовлені меншою людністю цих поколінь, народжених під час Другої світової війни. Дефіцит смертей серед найстарших жінок у 2020 р. можна пояснити як малолюдністю цих вікових груп, що піддає рівень їхньої смертності більшому впливу випадковості, так і зростанням віддалі від останнього перепису населення, що робить точність оцінки цієї людності все більш проблематичною. Загалом, цей метод нараховує 147,5 тис. надлишкових смертей за 2020—2021 рр. (табл. 2).

Пропонований підхід розкриває також одну з причин, чому в 2021 р. число надлишкових смертей жінок виявилось більше ніж чоловіків. Так, можна бачити, що у віці 60 років і старше надлишкові смерті жінок переважають відповідні показники чоловіків (табл. 2). Особливо велика відмінність припадає на вікові групи 80—89 років. У цьому віковому інтервалі жінок майже втричі більше ніж чоловіків. Тому навіть менше зростання повікових коефіцієнтів смертності (на 10—27 % у жінок порівняно з 20—39 % у чоловіків) у цьому віці зумовлює більший приріст числа смертей.

Ще одним способом визначення базового рівня для оцінки впливу пандемії *Covid-19* на динаміку смертності є порівняння смертності, що спосте-

рігалася, із прогнозом. Період 2015—2019 рр., тобто 5 річних точок, як це було застосовано в попередніх методах, виявився надто коротким для оцінювання параметрів моделі. Д. Жданов із колегами [9, с. 4] використав щотижневі дані, тому кількість точок у їхньому дослідженні була в 52 рази більшою. Є роботи, де пропонується інтервал оцінювання 2005—2019 рр. [7, с. 2]. Як уже згадувалося, в 2009—2011 рр. в Україні спостерігалася швидке зниження смертності. Тому всі прогнози, період калібрування яких враховує цей період, не виправдано занижують прогноз смертності. Це змушує скоротити період, на якому калібрується модель, до 2011—2019 рр.

Отриманий результат (табл. 3) у загальних рисах подібний до отриманого на основі усереднених повікових коефіцієнтів смертності (табл. 2). А саме: вікові групи молодше 40 років демонструють низький рівень надсмертності.

Таблиця 2. Надлишкові смерті* в 2020—2021 рр., обчислені за повіковими коефіцієнтами, осіб

Вік	Жінки			Чоловіки		
	2020	2021	2020—2021	2020	2021	2020—2021
Всі вікові групи	11 468	65 559	77 027	17 217	53 272	70 489
0—4	-98	-81	-179	-201	-93	-294
5—9	-23	-30	-53	-31	-32	-63
10—14	-30	1	-29	-59	18	-41
15—19	4	16	20	1	5	6
20—24	-52	24	-28	-146	-61	-207
25—29	-80	-83	-163	-279	-320	-599
30—34	39	-7	32	-275	-70	-345
35—39	-194	-48	-242	-640	-226	-866
40—44	65	496	561	113	674	787
45—49	388	1089	1477	256	1593	1849
50—54	523	1734	2257	488	1723	2211
55—59	875	2947	3822	852	3167	4019
60—64	1309	6009	7318	2047	4722	6769
65—69	1359	8083	9442	2920	7646	10566
70—74	2443	12187	14630	3586	10790	14376
75—79	1163	8244	9407	2537	7302	9839
80—84	3113	14733	17846	4273	10799	15072
85—89	1404	7310	8714	1182	4185	5367
90 і старше	-740	2935	2195	593	1450	2043

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України (від'ємні величини означають дефіцит смертей порівняно з базовим періодом).

Найбільше число надлишкових смертей припадає на вікові групи 65—84 роки (табл. 3). Розподіл за статтю та календарними роками той самий: у 2020 р. більше надлишкових смертей припало на чоловіків, а в 2021 р. — на жінок. Загалом цей метод нараховує 170,5 тис. надлишкових смертей за 2020—2021 рр. Із імовірністю 95 % нижня межа надлишкових смертей становить 92,7, а верхня межа сягає 241,5 тис. (табл. 3).

Метод декомпозиції дає змогу кількісно виміряти вплив зміни смертності за віком і причиною смерті на приріст тривалості життя. Так, в Україні середня очікувана тривалість життя при народженні в 2021 р. порівняно з 2019 р. скоротилася на 2,62 та 1,77 року для жінок і чоловіків відповідно (табл. 4).

Зазвичай смертність жінок є більш стабільним показником, ніж чоловіків. Проте роки пандемії продемонстрували більшу вразливість жінок до появи нового фактору смертності. Так, зростання смертності від, власне,

Таблиця 3. Надлишкові смерті* в 2020—2021 рр., порівняно з базовою лінією, обчислені за методом Лі-Картера, осіб

Вік	Жінки			Чоловіки		
	2020—2021	95% CI		2020—2021	95% CI	
Усі вікові групи	87 386	48 566	- 122 813	83 081	44 086	- 118 696
0—4	20	-294	- 285	-46	-462	- 304
5—9	0	-77	- 60	-14	-123	- 71
10—14	4	-61	- 57	11	-94	- 97
15—19	82	-27	- 169	100	-191	- 334
20—24	19	-166	- 162	51	-574	- 534
25—29	-3	-281	- 226	-80	-994	- 672
30—34	252	-275	- 698	333	-1361	- 1767
35—39	-45	-716	- 545	-354	-2408	- 1451
40—44	396	-245	- 983	440	-1387	- 2114
45—49	1352	759	- 1908	1268	-348	- 2785
50—54	2486	1767	- 3162	2768	840	- 4579
55—59	4358	2945	- 5668	5447	2036	- 8610
60—64	8496	5981	- 10 810	10 191	5036	- 14 933
65—69	10 178	7803	- 12 422	12 109	8403	- 15 608
70—74	15 828	12 649	- 18 833	16 225	12 678	- 19 581
75—79	10 164	5243	- 14 754	11 267	7665	- 14 625
80—84	19 379	12 817	- 25 624	15 827	12 412	- 19 076
85—89	8114	3352	- 12 602	5526	3683	- 7264
90 і старше	6306	-2610	- 13 846	2012	-725	- 4290

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

*Примітка: від'ємні величини означають дефіцит смертей порівняно з базовим рівнем.

Covid-19 забрало більше життєвого потенціалу в жінок (табл. 4). Зростання смертності від хвороб системи кровообігу знизило тривалість життя умовного покоління на 0,53 року як для жінок, так і чоловіків.

Новим явищем є зростання смертності від хвороб органів дихання, особливо серед жінок. Ці смерті помітно позначилися на втратах тривалості життя (табл. 4). Тут слід звернути увагу, що за останні півтора десятиліття смертність від цього класу хвороб змінювалася дуже мало, але в 2020 р. серед жінок зросла на 62,5 %, а в 2021 — ще на 81,2 % (рис. 2). Тобто за останні два роки смертність жінок від хвороб органів дихання зросла майже втричі.

У публікаціях можна знайти змішані результати дослідження зв'язку наявності в людини хвороб органів дихання перед захворюванням на Covid-19 та важкого перебігу хвороби й (або) смерті. Так, алергічний риніт і астма не мають значного впливу на смертність від Covid-19 [25, с. 129]. Подібний результат отримали й інші групи дослідників [26, с. 6 та 27, с. 911]. Наявність хронічного обструктивного захворювання легень підвищує ризик смерті в 1,20 [26, с. 6] або 1,54 [27, с. 911] рази. Наявність у людини респіраторного захворювання, якщо скорегувати за статтю, расою, віком, індексом маси тіла тощо підвищує шанси на смерть у 1,36 рази [26, с. 5]. Таким чином, попередні респіраторні захворювання є важливим супутнім захворюванням, пов'язаним із гіршими наслідками та вищою смертністю [26, с. 7].

На жаль, доступні дані Держстату України не дають змоги виокремити регіони, повністю охоплені статистичним обліком. Тому розрахунок щомісячних коефіцієнтів смертності за причинами смерті було здійснено без

Таблиця 4. Внесок зміни смертності від окремих класів хвороб і причин смерті у приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні, років

Причини смертності	2019—2021 рр.	
	Жінки	Чоловіки
Усі причини	-2,62	-1,77
в т. ч.:		
Інфекційні та паразитарні хвороби	0,08	0,24
Новоутворення	0,07	0,09
Хвороби системи кровообігу, в т. ч.:	-0,53	-0,53
Хвороби органів дихання	-0,28	-0,23
Хвороби органів травлення	0,00	0,02
Зовнішні причини	0,00	0,13
COVID-19	-1,91	-1,51
Інші причини	-0,04	0,02

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

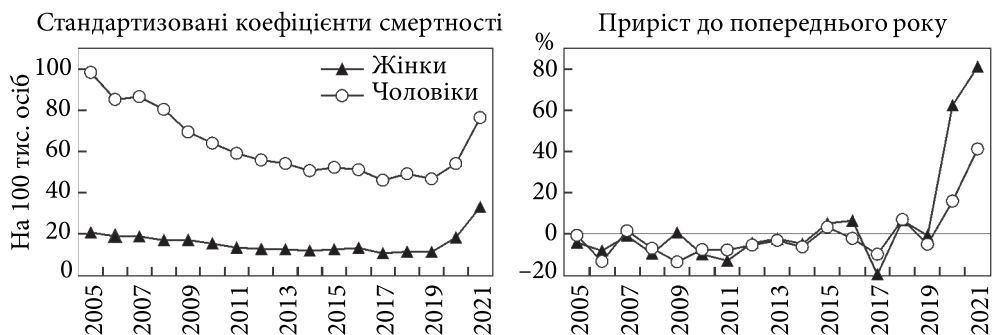

Рис. 2. Смертність від хвороб органів дихання в Україні в 2005—2021 рр.
Джерело: Держстат України.

корекцій, за опублікованими даними [20]. Для кореляційного аналізу використано 24 спостереження для кожного ряду (класу смертності) даних, а саме по 12 щомісячних коефіцієнтів за 2020—2021 рр.

Так, рис. 3 вказує на подібність динаміки щомісячних загальних коефіцієнтів смертності від *Covid-19* і хвороб органів дихання в Україні. Щоб зняти вплив тренду, були обчислені теоретичні значення лінійної регресії для кожного з цих рядів даних. Між залишками був розрахований коефіцієнт кореляції Пірсона, який склав 0,91 з рівнем значущості $p < 0.001$.

Повідомлення з різних країн свідчать про зростання смертності від хвороб системи кровообігу під час епідемії *Covid-19*. Причинами називають запровадження локдаунів і нагнітання страху перед новим вірусом засобами масової інформації [28, с. 15]. Внаслідок цього було скорочено прийом до медичних закладів. Хоча якість надання послуг у самих закладах не постраждала, і смертність була на рівні попередніх років [29, с. 7] або навіть знизилася [30, с. 5], натомість зросла смертність від хвороб системи кровообігу поза межами лікарень [28, с. 15].

В Україні спостерігався подібний ефект. Непрямий вплив обмеження доступу до медичної допомоги зумовив зростання смертності від хвороб системи кровообігу. Коефіцієнт кореляції між залишками коефіцієнтів смертності цього класу хвороб і *Covid-19* та лінійної регресії цих коефіцієнтів склав 0,86 з рівнем значущості $p < 0.001$.

Цікавим явищем є зниження смертності від зовнішніх причин, а також інфекційних і паразитарних хвороб, яке зробило додатний внесок у зміну тривалості життя при народженні серед чоловіків. До слова, це явище й зумовило загалом нижчі втрати тривалості життя чоловіків порівняно з жінками. Оскільки смертність жінок від зовнішніх причин смерті в Україні вп'ятеро нижче ніж чоловіків, вочевидь, ці причини мають значно менший потенціал впливу на зміну тривалості життя жінок. Зате запровадження локдаунів і заходів соціального дистанціювання сприяли зниженню потра-

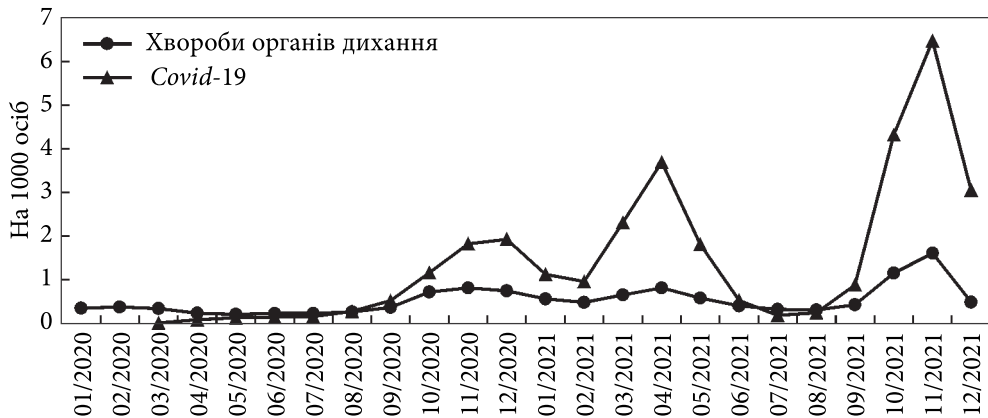

Рис. 3. Щомісячні загальні коефіцієнти смертності за окремими класами причин смерті в Україні

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

пляння чоловіків у потенційно небезпечні ситуації. Тому-то вони отримали відчутний вигравш від зниження смертності від зовнішніх причин та інфекційних і паразитарних хвороб (табл. 4).

Повіковий розподіл внеску зміни смертності від цих причин у приріст тривалості життя при народженні показує, що вигравш від зниження смертності від зовнішніх причин, а також інфекційних і паразитарних хвороб отримали чоловіки 25—49 років, тоді як у жінок це явище малопомітне (рис. 4). Найбільші втрати життєвого потенціалу через смертність від Covid-19 припали на вікові групи 65—74 роки серед жінок і чоловіків. Значні втрати також спостерігалися внаслідок зростання смертності від хвороб системи кровообігу у віці 70—84 роки серед жінок та 70—74 роки серед чоловіків. Вони значною мірою повторюють профіль утрат життєвого потенціалу від Covid-19 (рис. 4), але смертність від хвороб системи кровообігу традиційно домінує в цих вікових групах. Тому складно стверджувати напевно про існування зв'язку між ними. Також видно, що втрати тривалості життя внаслідок зростання смертності від хвороб органів дихання мають схожу вікову структуру з утратами від Covid-19 (рис. 4), що підтверджує гіпотезу про існування зв'язку між ними.

Смертність від новоутворень, хоча й є одним із найбільших класів смертності, змінюється мало, особливо за такий короткий час, а тому майже не позначилася на зміні тривалості життя в 2021 р. порівняно з 2019 р. (табл. 4).

Висновки. Поява нового фактору смертності в 2020—2021 рр. спричинила драматичні зміни у динаміці та структурі смертності в Україні.

Кількісна оцінка впливу Covid-19 на смертність і тривалість життя населення в 2020—2021 рр. багато в чому залежить від вибору критерію для

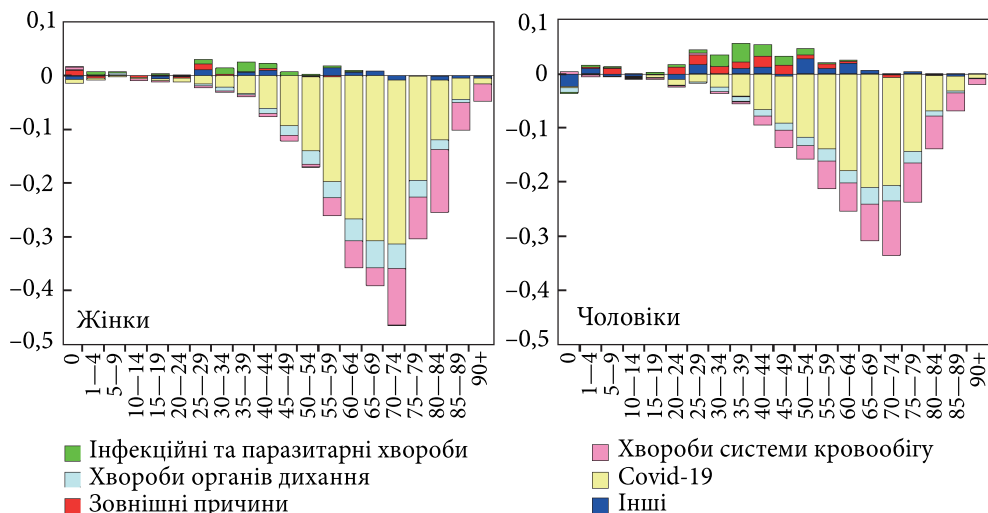

Рис. 4. Внесок зміни смертності за віком і причинами смерті в приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні з 2019 до 2021 р.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

порівняння, базового рівня смертності. Він, як і інші, залежить від методології та довільного вибору дослідника. Для зниження суб'єктивності розрахунок величини надлишкової смертності в цій роботі здійснено кількома різними методами вибору рівня базової смертності. Який із цих методів найбільш адекватно відображає ситуацію, — сказати складно, адже кожен має свої переваги й недоліки. Аргумент на користь простіших методів — актуальність даних (можливість більш раннього реагування) і простота розрахунку. Перевага складніших методів — можливість отримати більш детальний аналіз (як-от уразливість населення за віковими групами). Але їхнім недоліком є більший лаг запізнення в отриманні необхідних даних.

Хоча кількість зареєстрованих смертей від *Covid-19* у 2020—2021 рр. в Україні без урахування АР Крим, Донецької та Луганської областей і м. Севастополя складає 100,6 тис. осіб (108,9 тис. за даними Держстату України), надлишок померлих набагато перевищує цю величину. Розрахунки свідчать, що надлишкові смерті в 2020—2021 рр. становили від 92,7 до 241,5 тис. Більшість оцінок потрапляють у діапазон 147,5—224,2 тис.

Існує сильна та значуща кореляція між смертністю від *Covid-19* та від хвороб системи органів дихання. Наразі складно сказати, чи частина смертей від хвороб системи кровообігу насправді зумовлена *Covid-19*, чи це дія непрямого впливу пандемії через перевантаженість системи охорони здоров'я та погіршення доступу до отримання вчасної фахової медичної допомоги.

За роки пандемії жінки втратили більше життєвого потенціалу внаслідок зростання смертності від *Covid-19*, хвороб системи кровообігу та хво-

роб органів дихання. Зростання ж смертності чоловіків було істотно пом'якшено зниженням смертності від інфекційних та паразитарних хвороб та зовнішніх причин смерті. З одного боку, це ще раз наочно демонструє можливості демографічної політики з швидкого зниження смертності хоча б від цих класів причин смерті. З іншого боку — показує, що жінки мають значно нижчий потенціал для покращення у цій сфері. Отже, необхідно розширювати й полегшувати доступ до фахової медичної допомоги, а не обмежувати, як це було зроблено під час локдаунів і карантинів.

Надсмертність через епідемію в Україні (221,7 на 100 тис. осіб) була дуже високою порівняно з середнім світовим показником (120,3 на 100 тис. осіб) та показником у Західній Європі (140,0 на 100 тис. осіб), але низькою порівняно з країнами Центральної та Східної Європи (315,7 та 345,2 на 100 тис. осіб відповідно) [6, с. 15—19].

У майбутньому доцільно було б дослідити, як вплинуло зростання смертності на нерівність за тривалістю життя (*lifespan inequality*) та ентропію таблиці смертності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Beaney T., Clarke J. M., Jain V. et al. Excess mortality: the gold standard in measuring the impact of COVID-19 worldwide? *Journal of the Royal Society of Medicine*. 2020. Vol. 113(9). P. 329—334. <https://doi:10.1177/0141076820956802>
2. Riffe T., Acosta E. Data Resource Profile: COVERAGE-DB: a global demographic database of COVID-19 cases and deaths. *International Journal of Epidemiology*. 2021. Vol. 50. № 2. P. 390—390f. <https://doi:10.1093/ije/dyab027>
3. Modig K., Ahlbom A., Ebeling M. Excess mortality from COVID-19: weekly excess death rates by age and sex for Sweden and its most affected region. *The European Journal of Public Health*. 2021. Vol. 31. № 1. P. 17—22. <https://doi:10.1093/eurpub/ckaa218>
4. Dudel C., Riffe T., Acosta E. et al. Monitoring trends and differences in COVID-19 case-fatality rates using decomposition methods: contributions of age structure and age-specific fatality. *PLoS One*. 2020. Vol. 15(9). P. 1—11. <https://doi:10.1371/journal.pone.0238904>
5. Karlinsky A., Kobak D. Tracking excess mortality across countries during the COVID-19 pandemic with the world mortality dataset. *ELife*. 2021. P. 1—21. <https://doi:10.7554/eLife.69336>
6. Wang H. et al. Estimating excess mortality due to the COVID-19 pandemic: a systematic analysis of COVID-19-related mortality, 2020-21. *The Lancet*. 2022. P. 1—24. [https://doi:10.1016/S0140-6736\(21\)02796-3](https://doi:10.1016/S0140-6736(21)02796-3)
7. Islam N., Jdanov D., Shkolnikov V. et al. Effects of covid-19 pandemic on life expectancy and premature mortality in 2020: time series analysis in 37 countries. *BMJ*. 2021. P. 1—14. <https://doi:10.1136/bmj-2021-066768>
8. Lee R. D., Carter L. R. Modeling and forecasting US mortality. *Journal of the American Statistical Association*. 1992. Vol. 87. № 419. P. 659—671. <https://doi:10.2307/2290201>
9. Jdanov D., Galarza A., Shkolnikov V. et al. The short-term mortality fluctuation data series, monitoring mortality shocks across time and space. *Scientific Data*. 2021. 8, 235. P. 1—8. <https://doi:10.1038/s41597-021-01019-1>

10. Aburto J. M., Tilstra A. M., Floridi G., Dowd J. B. Significant impacts of the COVID-19 pandemic on race/ethnic differences in USA mortality. *medArxiv*. 2022. 28 p. [https://doi:10.1101/2022.04.04.22273385](https://doi.org/10.1101/2022.04.04.22273385)
11. Aburto J. M., Schöley J., Kashnitsky I. et al. Quantifying impacts of the COVID-19 pandemic through life expectancy losses: a population level study of 29 countries. *International Journal of Epidemiology*. 2022. Vol. 51. № 1. P. 63—74. [https://doi:10.1093/ije/dyab207](https://doi.org/10.1093/ije/dyab207)
12. Aburto J. M., Kashyap R., Schöley J. et al. Estimating the burden of the COVID-19 pandemic on mortality, life expectancy and lifespan inequality in England and Wales: a population-level analysis. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 2021. № 75. P. 735—40. [https://doi:10.1136/jech-2020-215505](https://doi.org/10.1136/jech-2020-215505)
13. Огляд розвитку епідемії COVID-19 в Україні. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9007> (дата звернення: 05.09.2022).
14. Glossary: Excess mortality. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Excess_mortality (дата звернення: 05.09.2022).
15. Chiang C. L. Life Table and Its Applications. Malabar, Florida: Robert E. Krieger Publishing Company, 1984. 316 p.
16. Андреев Е. М. Метод компонент в анализе продолжительности жизни. *Вестник статистики*. 1982. № 9. С. 42—47.
17. Hyndman R. J. with contributions from H. Booth, L. Tickle, J. Maindonald. Package demography: forecasting mortality, fertility, migration and population data. R package, Version 1.22, 2019.
18. Human Mortality Database. Short-term Mortality Fluctuations. Visualization Toolkit. URL: <https://mpidr.shinyapps.io/stmortality/> (дата звернення: 02.08.2022).
19. Shkolnikov V. M., Klimkin I., McKee M. et al. What should be the baseline when calculating excess mortality? New approaches suggest that we have underestimated the impact of the COVID-19 pandemic and previous winter peaks. *SSM - Population Health*. 2022. № 18. P. 1—13. [https://doi:10.1016/j.ssmph.2022.101118](https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2022.101118)
20. Демографічна та соціальна статистика. Кількість померлих за причинами смерті. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 03.08.2022).
21. Hiam L. et al. Why is life expectancy in England and Wales ‘stalling’? *Journal of Epidemiology and Community Health*. 2018. № 72. P. 404—408. [https://doi:10.1136/jech-2017-210401](https://doi.org/10.1136/jech-2017-210401)
22. Mehta N. K., Abrams L. R., Myrskylä M. US life expectancy stalls due to cardiovascular disease, not drug deaths. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2020. Vol. 117. № 13. P. 6998—7000. [https://doi:10.1073/pnas.1920391117](https://doi.org/10.1073/pnas.1920391117)
23. Ho J. Y., Hendi A. S. Recent trends in life expectancy across high income countries: retrospective observational study. *BMJ*. 2018. № 362. P. 1—14. [https://doi:10.1136/bmj.k2562](https://doi.org/10.1136/bmj.k2562)
24. Hiam L., Dorling D. The end of great expectations? *BMJ*. 2022. № 377. P. 1—3. [https://doi:10.1136/bmj-2022-071329](https://doi.org/10.1136/bmj-2022-071329)
25. Ren J., Pang W., Luo Y., Cheng D. et al. Impact of Allergic Rhinitis and Asthma on COVID-19 Infection, Hospitalization, and Mortality. *The Journal of Allergy and Clinical Immunology: In Practice*. 2022. Vol. 10. № 1. P. 124—133. [https://doi:10.1016/j.jaip.2021.10.049](https://doi.org/10.1016/j.jaip.2021.10.049)
26. Lohia P., Sreeram K., Nguyen P., Choudhary A., Khicher S., Yarandi H., Kapur S., Badr M.S. Preexisting respiratory diseases and clinical outcomes in COVID-19: a multi-hospital cohort study on predominantly African American population. *Respiratory Research*. 2021. Vol. 22. Art. 37. P. 1—9. [https://doi:10.1186/s12931-021-01647-6](https://doi.org/10.1186/s12931-021-01647-6)
27. Aveyard P., Gao M., Lindson N., Hartmann-Boyce J., Watkinson P. et al. Association between pre-existing respiratory disease and its treatment, and severe COVID-19: a

- population cohort study. *The Lancet. Respiratory Medicine*. 2021. Vol. 9. P. 909—923. [https://doi.org/10.1016/S2213-2600\(21\)00095-3](https://doi.org/10.1016/S2213-2600(21)00095-3)
28. Čelutkienė J., Čerlinskaitė-Bajorė K., Bajoras V. et al. Collateral effect of the COVID-19 pandemic on cardiology service provision and cardiovascular mortality in a population-based study: COVID-COR-LT. *Clinical Research in Cardiology*. 2022. P. 1—17. <https://doi.org/10.1007/s00392-022-02033-y>
29. Zeymer U., Ahmadli V., Schneider S. et al. Effects of the COVID-19 pandemic on acute coronary syndromes in Germany during the first wave: the COVID-19 collateral damage study. *Clinical Research in Cardiology*. 2022. P. 1—11. <https://doi.org/10.1007/s00392-022-02082-3>
30. Brant L., Pinheiro P., Ribeiro A., Machado I. et al. Cardiovascular Mortality During the COVID-19 Pandemics in a Large Brazilian City: A Comprehensive Analysis. *Global Heart*. 2022. 17(1):11. P. 1—13. <https://doi.org/10.5334/gh.1101>

REFERENCES

1. Beaney, T., Clarke, J. M., & Jain, V. et al. (2020). Excess mortality: the gold standard in measuring the impact of COVID-19 worldwide? *Journal of the Royal Society of Medicine*. 113(9), 329-334. <https://doi.org/10.1177/0141076820956802>
2. Riffe, T., & Acosta, E. (2021). Data Resource Profile: COVerAGE-DB: a global demographic database of COVID-19 cases and deaths. *International Journal of Epidemiology*, 50, 2, 390-390f. <https://doi.org/10.1093/ije/dyab027>
3. Modig, K., Ahlbom, A., & Ebeling, M. (2021). Excess mortality from COVID-19: weekly excess death rates by age and sex for Sweden and its most affected region. *The European Journal of Public Health*, 31, 1, 17-22. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckaa218>
4. Dudel, C., Riffe, T., & Acosta, E. et al. (2020). Monitoring trends and differences in COVID-19 case-fatality rates using decomposition methods: contributions of age structure and age-specific fatality. *PLoS One*, 15(9), 1-11. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238904>
5. Karlinsky, A., & Kobak, D. (2021). Tracking excess mortality across countries during the COVID-19 pandemic with the world mortality dataset. *ELife*, 1-21. <https://doi.org/10.7554/eLife.69336>
6. Wang, H. et al. (2022). Estimating excess mortality due to the COVID-19 pandemic: a systematic analysis of COVID-19-related mortality, 2020-21. *The Lancet*, 1-24. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)02796-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)02796-3)
7. Islam, N., Jdanov, D., & Shkolnikov, V. et al. (2021). Effects of covid-19 pandemic on life expectancy and premature mortality in 2020: time series analysis in 37 countries. *BMJ*, 1-14. <https://doi.org/10.1136/bmj-2021-066768>
8. Lee, R. D., & Carter, L. R. (1992). Modeling and forecasting US mortality. *Journal of the American Statistical Association*, 87, 419, 659-671. <https://doi.org/10.2307/2290201>
9. Jdanov, D., Galarza, A., & Shkolnikov, V. et al. (2021). The short-term mortality fluctuation data series, monitoring mortality shocks across time and space. *Scientific Data*, 8, 235, 1-8. <https://doi.org/10.1038/s41597-021-01019-1>
10. Aburto, J. M., Tilstra, A. M., Floridi, G., & Dowd, J. B. (2022). Significant impacts of the COVID-19 pandemic on race/ethnic differences in USA mortality. *medRxiv*. 28 p. <https://doi.org/10.1101/2022.04.04.22273385>
11. Aburto, J. M., Schöley, J., & Kashnitsky, I. et al. (2022). Quantifying impacts of the COVID-19 pandemic through life expectancy losses: a population level study of 29 countries. *International Journal of Epidemiology*, 51, 1, 63-74. <https://doi.org/10.1093/ije/dyab207>
12. Aburto, J. M., Kashyap, R., & Schöley, J. et al. (2021). Estimating the burden of the COVID-19 pandemic on mortality, life expectancy and lifespan inequality in England

- and Wales: a population-level analysis. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 75, 735-40. <https://doi:10.1136/jech-2020-215505>
13. Overview of the COVID-19 pandemic development in Ukraine (2022). <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9007> [in Ukrainian].
 14. Glossary: Excess mortality (2022). https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Excess_mortality
 15. Chiang, C. L. (1984). *Life Table and Its Applications*. Malabar, Florida: Robert E. Krieger Publishing Company. 316 p.
 16. Andreev, E. (1982). The Method of Components in the Analysis of Length of Life. *Bulletin of Statistics*, 9, 42-47 [in Russian].
 17. Hyndman, R. J., with contributions from H. Booth, L. Tickle, J. Maindonald (2019). *Package demography: forecasting mortality, fertility, migration and population data*. R package, Version 1.22.
 18. Human Mortality Database. Short-term Mortality Fluctuations. Visualization Toolkit (2022). <https://mpidr.shinyapps.io/stmortality/>
 19. Shkolnikov, V. M., Klimkin, I., & McKee, M. et al. (2022). What should be the baseline when calculating excess mortality? New approaches suggest that we have underestimated the impact of the COVID-19 pandemic and previous winter peaks. *SSM-Population Health*, 18, 1-13. <https://doi:10.1016/j.ssmph.2022.101118>
 20. Population and Social Statistics. Number of Deaths by Causes of Death (2022). <https://ukrstat.gov.ua>
 21. Hiam, L. et al. (2018). Why is life expectancy in England and Wales 'stalling'? *Journal of Epidemiology and Community Health*, 72, 404-408. <https://doi:10.1136/jech-2017-210401>
 22. Mehta, N. K., Abrams, L. R., & Myrskylä, M. (2020). US life expectancy stalls due to cardiovascular disease, not drug deaths. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117, 13, 6998-7000. <https://doi:10.1073/pnas.1920391117>
 23. Ho, J. Y., & Hendi, A. S. (2018). Recent trends in life expectancy across high income countries: retrospective observational study. *BMJ*, 362, 1-14. <https://doi:10.1136/bmj.k2562>
 24. Hiam, L., & Dorling, D. (2022). The end of great expectations? *BMJ*, 377, 1-3. <https://doi:10.1136/bmj-2022-071329>
 25. Ren, J., Pang, W., Luo, Y., & Cheng, D. et al. (2022). Impact of Allergic Rhinitis and Asthma on COVID-19 Infection, Hospitalization, and Mortality. *The Journal of Allergy and Clinical Immunology: In Practice*, 10, 1, 124-133. <https://doi:10.1016/j.jaip.2021.10.049>
 26. Lohia, P., Sreeram, K., Nguyen, P., Choudhary, A., Khicher, S., Yarandi, H., Kapur, S., & Badr, M. S. (2021). Preexisting respiratory diseases and clinical outcomes in COVID-19: a multihospital cohort study on predominantly African American population. *Respiratory Research*, 22, 37, 1-9. <https://doi:10.1186/s12931-021-01647-6>
 27. Aveyard, P., Gao, M., Lindson, N., Hartmann-Boyce J., & Watkinson, P. et al. (2021). Association between pre-existing respiratory disease and its treatment, and severe COVID-19: a population cohort study. *The Lancet. Respiratory Medicine*, 9, 909-923. [https://doi:10.1016/S2213-2600\(21\)00095-3](https://doi:10.1016/S2213-2600(21)00095-3)
 28. Čelutkienė, J., Čerlinskaitė-Bajorė, K., & Bajoras, V. et al. (2022). Collateral effect of the COVID-19 pandemic on cardiology service provision and cardiovascular mortality in a population-based study: COVID-COR-LT. *Clinical Research in Cardiology*, 1-17. <https://doi:10.1007/s00392-022-02033-y>
 29. Zeymer, U., Ahmadli, V., & Schneider, S. et al. (2022). Effects of the COVID-19 pandemic on acute coronary syndromes in Germany during the first wave: the COVID-19 collateral damage study. *Clinical Research in Cardiology*, 1-11. <https://doi:10.1007/s00392-022-02082-3>

30. Brant, L., Pinheiro, P., Ribeiro, A., & Machado, I. et al. (2022). Cardiovascular Mortality During the COVID-19 Pandemics in a Large Brazilian City: A Comprehensive Analysis. *Global Heart*, 17(1):11. <https://doi:10.5334/gh.1101>

Стаття надійшла до редакції 12.08.2022

P. E. Shevchuk, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1158-4438
Scopus ID: 56845578800

THE IMPACT OF COVID-19 ON MORTALITY AND LIFE EXPECTANCY IN UKRAINE IN 2020-2021

With the increasing intensity of movement of people between countries and continents, humanity has become more vulnerable to the spread of diseases on a global scale. The rapid spread of COVID-19 in 2020 has led to a significant shift in the mortality structure of the population and tangible losses in average life expectancy. Governments of different countries have responded differently to this challenge. Therefore, it is relevant to compare the experience of Ukraine against the other countries. The purpose of this article is to analyze and quantify the impact of COVID-19 on mortality and life expectancy in Ukraine. The novelty is an estimate of the impact of COVID-19 on mortality in Ukraine by different methods based on the data for the complete years 2020-2021. Methods of calculation and analysis of demographic indicators, life tables, graphic method, decomposition method, and Lee—Carter method were used.

The existing definitions of excess mortality are analyzed. Based on the use of 6 methods it is determined that the pandemic led to an increase in the number of deaths in Ukraine (without Donbas and Crimea) from 92.7 to 241.5 thousand. Most estimates fall into the range of 147.5-224.2 thousand. It is shown that the biggest number of excess deaths is observed in older age groups, especially 65-84 years. The highest loss of life potential occurred in the 65-74 age group. In 2020-2021, life expectancy at birth for women decreased by 2.62 years, while for men the reduction was 1.77 years. The increase in mortality from COVID-19 resulted in a loss of 1.91 and 1.51 years, respectively. In 2020-2021, a sharp increase in mortality from respiratory diseases was recorded. It is shown that mortality from this class of diseases has a direct strong (correlation coefficient 0.91) and significant ($p < 0.001$) correlation with mortality from COVID-19. The relationship between these causes of death is supported by a similar effect on the age pattern of life expectancy losses. The increase in the overall male mortality rate was significantly mitigated by decrease in mortality from infectious and parasitic diseases, as well as external causes of death. Women, due to their much lower mortality rates from these classes of causes, have a markedly lower potential for improvement in this area. Therefore, it is necessary to expand and facilitate access to professional medical care and not limit it, as was done during lockdowns and quarantines.

Keywords: mortality, causes of death, COVID-19, life expectancy decomposition.

Cite: Menabdishvili, L. E., Menabdishvili, N. E. & Gomelauri, N. A. (2022). Globalization and the Georgian Family. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 46-61. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.046>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.046>

УДК 314.5

JEL Classification: J12

L. E. MENABDISHVILI, PhD (Econ.), Researcher
Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili Str. 3/5
E-mail: lelamen@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3847-6250

N. E. MENABDISHVILI, PhD (Econ.), Assistant Researcher
Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili Str. 3/5
E-mail: nanamen@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3577-4888

N. A. GOMELAURI, Associate Researcher
Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili Str. 3/5
E-mail: gomelaurinino@yahoo.com; nino.gomelairi@ilaiuni.edu.ge
ORCID: 0000-0003-4796-4221

GLOBALIZATION AND THE GEORGIAN FAMILY

The process of globalization has picked up its pace in the last period and it affects every sphere of societal life. It brings about the new epoch in the human civilization. The history of the establishment and development of the family runs parallel to the history of the development of humankind. Therefore, it is of utmost urgency and importance to study the impact of globalization on the institute of family. The presented work touches upon the immensely urgent issue for modernity - the impact of globalization on the Georgian family. The aim of the article is to delineate those positive and negative changes that occurred within the Georgian family as a result of globalization. This is one of the first attempts to demonstrate the basic characteristics of the modern Georgian family. In order to display the issue clearly, the authors have employed the data

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

of the Georgian statistical service as well as that of the European Union and made a comparative analysis. The researchers have also used the results of the sociological survey conducted with their direct participation during 2013-2015. The main discoveries, which have been obtained by the researchers in this work, are connected with the various types of changes that came to pass in the family. Since the turn of the new century, tolerant attitude toward sexual freedom has been established in Georgia. The beginning of sexual life is no longer associated with the creation of the family. Consequently, the marriage age has increased and the youth are in no hurry to create the family. The postponement of marriage has dialed back the birth of the first child in ages above 30 and, thus, the start of the late parenthood. During 2000-2018, from among the total number of children born by the women of all age group, the share of the children born to only the women within the age group of 30-40 went up from 20.8 % to 33.6 %, i.e. increased 1.6 times. The 1.4 times increase in the fertility rate among the women aged above 40 during the last 18-year period is unprecedented. Religious or legal marriage is no longer necessary to start the family, couples cohabit without it. The increase in the number of cohabiting couples, in its turn, has boosted the number of out-of-wedlock births. It was only two decades ago that such a thing was totally unacceptable in our society. Globalization opened the door wide to international migration. The globalization has brought with it "transnational families", which were unusual for Georgian society. The man was traditionally considered to be the breadwinner in the Georgian family, however, this did not preclude the woman from working and earning income. It was a given that the woman's labor was not necessary to retain the living standard of the family. Since the last years of the previous century, because of the fundamental transformations the country was undergoing, the income of the women became not only necessary for the family, but also of life and death importance. The high level of unemployment within the country gave rise to the large number of "transnational mothers". The Georgian researchers established that the share of the money transfers executed by the Georgian women in emigration is more than half of the total transfers. The instances of family violence are characteristic of Georgian society, like for the majority of societies. It was considered that the facts of domestic violence must not leave the confines of the family. Globalization, additionally, changed the attitude of our society toward this harmful malaise. The victims of violence no longer hide the facts, as a result the exposure of as well as reaction to these instances has increased. Since 2015, the exposure rate of the facts of family violence has grown nearly by 50 %. Superficial attitude of the youth toward marriage has significantly increased the number of divorces. Traditionally, divorce was condemned in Georgia. However, today it is tolerated. In the XXI century, the highest crude divorce rate in Georgia (in 2019 – 3 ‰) lags by only one-tenth behind the highest rate encountered in the EU countries such as: Latvia, Lithuania and Luxembourg (3.1 ‰ divorce per 1000 persons). The mean duration of marriage is 10.6 years in Georgia, and it is shorter than that of Great Britain (11 years), Italy (17 years) and France (13), however, it exceeds that of the USA (8 years).

Keywords: globalization, family, marriage, divorce, transnational family.

Relevance of the article. The globalization brings about a new epoch before the human civilization. This is an epoch with new challenges, possibilities and anxieties. The globalization was once a myth, but gradually it has assumed the form of unavoidable reality. It has entered into every sphere of life: trade, finances, employment, migration, technologies, communication, environment, social systems, ways of life, culture, modes of governance, and transformed them. The agents of globalization: digital technologies of communication, electronic media and English language, at the initial stage, started functioning only with the aim of economic and political service, however, during the decades, they have encom-

passed socio-cultural issues, environment, family relations and even every one of us. The globalization is a reality which touched every nation and society. Some of them support this process, but other nations and societies do not receive it positively. Many of us might say that this is modernity. However, this modernity harms, especially, family and behavior approaches, which drift further and further away from positive traditionalism. It alters the system of values, emotional connections, norms of behavior, which create connections and links among family members and generations. Since the 1970s, the second demographic transition has been practically observed in the demographically developed countries of the world, and it has been developing at a rapid pace since the last decade of the 20th century. This period marks the crucial transformation of socio-demographic behavior within the families residing in highly-developed countries of the world. The instances of postponing the first official marriage became frequent and, thus, the age at which a person enters the first marriage has also increased; unregistered marriages became prevalent and divorces saw growth. The process of transition to families with few children started to accelerate by means of the reproductive behavior transformation; the creation of family without official marriage fostered the emergence of alternative forms of the family (cohabitation, etc.) and the increase of fertility sans marriage. All of the above-mentioned had an important impact on the decrease of the reproductive period and thus, on fertility.

Literature review. Important alterations have occurred in global demography since 1986. The opinions of Ron Lesthaeghe and Dick van de Kaa, regarding the “second demographic transition” (SDT), are connected with the mentioned period. They were convinced that the substituting fertility would be a long-term characteristic, and that pre-marriage cohabitation would expand in Europe. They emphasized the cultural changes of the 1960s, which put every form of authority under doubt. According to the arguments advanced by them, an epoch of much more individual discretion and autonomy was under the process of creation. This view was shared in France by Philippe Ariès (1980) and Louis Russell (1983).

The further advance of “the revolution of ethics” indicated the increasing dominance of individual autonomy over traditional societal norms. This exercised a significant influence on family. Four main courses of socio-demographic behavior within a family took shape [19]:

1. The wide spread of the legally unregistered cohabitation (unregistered marriage) and alternative forms of family;
2. The transition from the children-centric model of the family to individually oriented families with few children (1 or 2 children);
3. The transition to planned comprehended childbirth;
4. The transition from the unified model of the family to the pluralistic one.

Since the end of the last century, family has become the center of attention of researchers and society. Zilhi (Zilhi 2001) notes that the issue of the diversity of

family has emerged strongly within family sociology. R Kelly (Kelly R.M. 1998) in his work "Family conflict, divorce and adaptation of children" focuses on family environment for the adaptation of children. He discusses such issues as are: family conflicts, family violence and hostile relations, living apart and divorce, their impact on children. A. Grishi (Grishi A. 2009) in his article "The impact of economic globalization on work and family collectivism in India" shows two leading trajectories within the historiography of families: socio-demographic and state regulator. Roland Robertson [10] thinks that the globalization signifies the contraction of the world and strengthening the awareness of the world as the whole. It makes the world into one place with its thinking and action. In this regard, family values and relations change according to the global norms and styles. Allan Carlson in his book "American family – yesterday, today, and tomorrow" shows those changes which the family underwent and especially underscores the influence of liberalism.

The aim of the article and innovation character. The following paper is one of the first attempts which combine the results of various sociological researches and statistical data. A comparative analysis of Georgian statistical data and that of the European Union is carried out. The work displays those problems that the Georgian families faced as a consequence of accelerated rate of globalization. It shows how the traditional values changed due to "the ethical revolution" and the effect it had on the Georgian family. How the Georgian family loses the traditional features and gradually becomes similar to the families of the other countries under the conditions of globalization. The goal of the work is to describe and introduce to researchers as well as the wider society the deep ongoing changes within today's Georgian family. It underlines those negative and positive sides which globalization has brought to the Georgian family.

Data and methods. The work is based on the statistical data as well as the material of sociological researches conducted by the Institute during various years on different issues. The work makes use of the material of the quantitative research of 2013, which studied the socio-demographic problems of the family. It also employs the materials of the quantitative research of 2014-2015, which focused on the issues related to family violence.

The description of the research problem. In Georgian reality a family has represented a single acknowledged form of a relationship between women and men during the centuries. Family and family life were considered to be important values in our society. The rapid pace of globalization has had an impact on Georgian society's system of values. Such individual values as are: career advancement, material wellbeing was brought to the foreground. The changes of family structure form and functions have started. The family is getting accustomed to the changed global society. According to the theory of an American sociologist Alvin Toffler, the first to react most swiftly to every kind of novelty is market, family occupies the second place in flexibility and the speed of reaction [5].

The globalization introduced and gradually established in our existence the previously unacceptable and reprehensible occurrences such as: the growth of unregistered marriages, therefore, the increase in out-of-wedlock births; the increase of divorce; a relatively high figure of spouses living apart, which is determined by one of the spouses's migration for an unspecified term; the clash between the old and new values of the spouses has contributed to the growth of family violence; the number of single persons has increased, etc. All of this creates the danger of social degradation of a family. The family no longer remains the regulating form of the society. Under these circumstances, it is important to formulate the kind of family policy, which will add to the firmness of the family, increase the family advantage, equality between the spouses, and stress the significance of children in the family and their upbringing according to the traditional national values. The goal of the family policy must be to retain the physical continuity and national originality of the Georgian people. The creation of such a policy is impossible without a thorough research of the family and related problems. The department of family sociology which belongs to the Ilia State University's Institute of Demography and Sociology has been studying the family-related issues for 30 years. During this time, the scientific staff of the Institute has published many scientific works that touch upon the certain issues of family. This article shows how, under the conditions of globalization, the Georgian family loses its traditional form and gradually resembles the families in other countries.

The main results of the research. *Marriage age and postponed parenthood.*

Traditionally, marriage in our country has been deemed the highest value and, thus, was necessary. As a youngster came of age, he/she had to establish a family, even if they could not provide for material needs independently. Therefore, the newly-weds, for the most part, lived together with their parents and were dependent on them. Within such families the man's authority was quite high. The expanded type of the family was considered to be traditional and dominant. However, in modern existence, independence has attained a large significance. The view in the society is: "in order for the marriage to be happy, it is necessary for the couple to live independently" (this view is shared by 82 % of the respondents)¹. In most cases, the youth begin working early, earn their own income and start living independently after marriage. Gradually, the traditional expanded family was replaced by the nuclear one. The start of the sexual life is no longer identified with the creation of the family. The society has become tolerant toward free sexual life. 54 % of the respondents think that "couples can live together without getting married". This has resulted in the increase of the average age of marriage. The youth are no longer in haste to create a family. The first order of

¹ The article uses the data of the sociological research which was conducted by Institute of Demography and Sociology Ilia State University in 2013 in three of the largest cities of Georgia where 1220 respondents were interviewed.

business for them is to provide for themselves materially and set up a career. Until recently, in many countries, the marriage age of women was lower than that of men. However, due to gender equality, it has increased to the age of the men. As to the average age of the first marriage, the situation is following in the countries of Europe: the earliest marriage is seen in the Eastern European countries, where brides are aged 22-26, and bridegrooms – 24-27 at the time of marriage. In most Central European countries, women get married at 27 and men at 30. As regards the Northern, Southern and Western Europe, here the mean age of the first marriage is the highest. Sweden is the leader with the highest rate of these data. In 2013, the mean age at first marriage for men was at least 30 years in all EU Member States, except Poland (29.0 years), Lithuania (29.5 years) and Romania (29.7 years). The highest mean age for men at first marriage was recorded in Sweden (35.7 years), followed by Denmark, Spain and Italy (each around 34 years) [17]. Sweden had the oldest mean average age of marriage in Europe for both males and females at 36.7 for males, and 34.1 for females. By contrast, North Macedonia had the youngest average age at marriage, at 26.5 for both males and females.

The average age of the registered marriage is characterized by the tendency for growth in Georgia. While in 1994 the mean age of marriage for men was 27.7 years, in 2021 it has become 33.6 years. The increase was noticed among the women as well, in 1994 – 23.8 years, in 2021 – 30.9 years. The age of the first marriage showed the tendency for growth too. The age of the first marriage for the women was 28.1 years, and for the men – 30.7 years. Supposedly, this tendency will continue in future [14].

The postponement of marriages naturally shifted forward the birth of the first child in the ages above 30 and, therefore, the beginning of the late parenthood. In addition, the postponed realization of having the desired number (first and consecutive) of children on the part of parents had an impact on the increase of childbirths in the ages above 40. During 2000-2018, among the total number of the children born to the women of every age, the share of the children of the women aged 20-40 grew from 20.8 % to 33.6 %, in other words, it increased 1.6 times and constituted 1/3 of the born children. In a similar fashion, the share of the children born to the women above 40 increased 1.4 times and in 2018, it constituted 2.9 %. It is noteworthy that after 1973-1974, during the 18-year period, the share of the childbirths of the women above 40 increased 1.4 times, which was unprecedented. The mentioned fact was determined more by the laws of the second demographic transition than by the local socio-economic factors.

In the survey conducted by the Institute of Demography and Sociology (2013), from among the 1112 interviewed respondents of the reproductive age, 60 % were aged above 30, of which 55 % were women. The survey enabled us to, more or less, study the main reasons for the postponed parenthood. According to the research, the postponed parenthood is, first and foremost, related to the need

of an individual for having a child and the situational possibility for the fulfillment of this need in time. It can be described in the following succession:

1. The discomfort of an individual over not having a child (children);
2. Priority of having children in time as compared to other types of needs in the individual's whole system of needs;
3. The situational possibility of fulfilling the need for having children in time and space, which can accelerate or postpone parenthood.

Cohabitation and out-of-wedlock birth. As of today, three forms of marriage can be encountered in Georgia: the registered marriage, which is legally formalized and, thus, is acknowledged by the state; religious marriage, which is acknowledged by the church, however, it is not recorded by the state, and the unregistered marriage – cohabitation, which is acknowledged by the society, although it is not recognized and recorded by the church or state. Mere 2-3 decades ago, cohabitation was not acceptable for Georgia because of the traditions; however, the globalization has introduced changes in this regard and gradually established them into existence. In lots of countries of the world thousands of couples begin living together without marriage or, in other words, cohabitation. The latter means living sans the legal and social obligations related to the marriage. This is an institutionalized way to create a family. Every form of marriage has its positive and negative sides. The researchers have varying opinions regarding the relationship between cohabitation and the risks of divorce. Some of them maintain that cohabitation decreases the loyalty between the partners and, thus, increases the risk of separation. Others seem to believe that cohabitation before the actual marriage (as the experimental marriage) will strengthen the familial stability. According to the data for the first decade of the 21st century², in some countries, for instance: Austria and the USA, more than 30 % of the couples cohabited before getting married, and in such countries as are: Bulgaria, Germany, Hungary, Romania, Russia, Spain and the Great Britain, more than half of the marriages weren't preceded by cohabitation [20].

The number of the cohabiting couples is increasing in Europe. Nearly 40 % of the French couples aged 25-44 chose cohabitation in 2010. This figure exceeded 50 % in Sweden [21]. The number of the cohabitants grows each year. Eurofond's calculation using the European Union's data shows that in 2017 France (13 %), Sweden (13) and Finland (12 %) produced the highest figures in Europe in this regard. The total figure of cohabitation in the European Union rose from 5 % to 7 % during 2007-2017 [20]. The number of such families in the Great Britain has increased by 8 % from 2008 to 2018. The data produced by the Office of National Statistics (ONS) show that the number of the cohabitant couples

² Some of the analyses from Liefbroer and Dourleijn are based on the data for the first decade of the 21st century: Gender and Generations Programme (GGP), linear interviewing conducted among the youth from 18 to 29 years of age in 19 countries of Europe.

grows faster than the number of the married families. The increase amounted to 25.8 % during the decade [18].

The exact recording of the cohabitants is non-existent in Georgia. Based on the calculations done according to the data of the Caucasus Barometer (CRRС 2013) research, 5.6 % of the couples are in cohabitation. The Institute of Demography and Sociology of Ilia State University conducted a research in 2013 in three cities of Georgia and interviewed 1220 respondents. Among these people, 15.4 % live in cohabitation with their partners, that is, without legal and religious marriage [2].

The increase of the cohabiting couples contributes to the increase in out-of-wedlock birth. This tendency is characteristic to many countries of the world. The share of the out-of-wedlock live-birth amounted to 42 % in 2018 in the European Union. This figure is still growing in the EU. According to the data for the same year, the out-of-wedlock birth rate in eight EU countries: France (60 %), Bulgaria (59), Slovakia (58), Portugal (56), Sweden (55), Estonia (54), Denmark (54), the Netherlands (52 %), was substantially higher than the fertility in marriage. However, it must be noted that some of the countries avoid the mentioned tendency. For example: Greece and Croatia together with Lithuania and Poland are on the other end of the spectrum regarding the out-of-wedlock birth rate. The share of those children who were born with legitimacy status in these countries (more than 70 %) substantially exceeds the share of those born out-of-wedlock. In comparison to 2000, the figure of the fertility outside of marriage increased in nearly all EU member countries in 2017, with the exception of: Sweden, Estonia and Latvia, where the decrease was insignificant [17]. Nevertheless, it must be said that a permanently growing tendency of out-of-wedlock birth is not characteristic to every developed country, for instance: Germany, Canada and the USA.

The out-of-wedlock births are separately recorded in the Georgian statistical data. Furthermore, those live-birth children registered by the statement of both parents and those that are registered only by a mother's statement are recorded separately. Since the beginning of the XXI century until today, the dynamic increase of the number of extra-marital births is not noticeable. Moreover, its high rate does not coincide with the high figure of the live-birth registered only by the statement of the mother. During this period, the rate of the extra-marital live-births was the highest in 2006 (54 %), whereas the rate of the live-birth that was registered only by a mother's statement was the highest in 2008 (15.3 %). Additionally, the rate of the children born in an unregistered marriage was the lowest in 2014 (30.7 %), and the rate of the children registered only by the mother's statement was the lowest in 2015 (7.1 %). In other words, the increase or decrease in the number of the extra-marital live-births does not signify the increase or decrease in the number of the children registered only by the statement of the mother. Therefore, the extra-marital live-birth children cannot be equated with the registered extra-marital births. Children born out of wedlock are registered

only by the mother's statement. It is necessary to change the accounting in the country. First of all, it is necessary for the state to record a religious marriage insofar as today live-births children born in such marriages are recorded as the extra-marital births. Second, like in the European Union, we, too, must separately record the children of the single mothers and cohabiting couples [1].

The results of the sociological researches show that our society is becoming ever more tolerant toward the children born outside of marriage. Forty-two percent of the respondents believe that such a behavior is totally justifiable, and according to 27 % of them, the behavior is justified only if the woman cannot marry. It was only 2-3 decades ago that the fertility outside of marriage was condemned and completely unacceptable in our society. Nowadays, not only the members of the society but also the members of one's own family are no longer reproved because of this behavior.

Transnational families. The important part of the globalization is the mobility of the people inside societies and beyond the national borders. Due to the growing economic inequality, a significant portion of the individuals move from villages to cities, from the developing countries to the industrial ones, they change their places of residence in the search for opportunities and resources. International migration has caused the formation of the new type of family, which is known as the "transnational family". Together with the development of the society, in the epoch of globalization, we frequently encounter marriages where one of the partners is a local, and the other – an immigrant. The opening of the borders has brought about intensive social contacts, people are leaving the places where they reside and go abroad in order to study, work, travel – under these conditions, marriage is considered as the main indicator of integration, where the high figure of interrelationship means assimilation or social openness. After changing the place of residence, people begin living in the receiving country and participate in certain demographic processes. It is characteristic to the "transnational families" to retain roots in their homeland and, at the same time, create new connections within the host country. The "transnational mothers" are the women who leave their own families, more concretely their children, and go abroad to work at a job which is incompatible with their education levels. They are forced to work mainly as the domestic helpers, babysitters, caretakers of the elderly, bed-ridden patients. They do this because of the limited opportunities which exist in their own homeland. Their goal is to provide a better life for their children and relatives who are left behind.

The results of the 2014 population census enabled us to analyze the married couples, according to their place of birth and sex. In Georgia, the share of the men who are in the transnational marriage is 1.1 % higher than that of the women. The country of birth gives a general impression on the partner who was born in other country. The census showed that during mixed marriages the partners still favored those individuals who were born in the neighboring countries. 44.2 % of

the men and 46.1 % of the women were born in the Russian Federation, the next big group consists of those who were born in the countries of the Southern Caucasus (men – 25.1 %, women – 29.4 %). From among the spouses born in foreign countries, 8.8 % of the men and 13.1 % of the women were born in Ukraine. The rest of the countries are represented with a relatively low intensity [14].

The critical aspect of the new wave of the global migration is related to the importance of a woman's labor. The opportunities for their employment have opened, and this has increased the number of the emigrant women, approximately 49.6 % of the migrants are women [8].

According to the general population census of Georgia in 2002 and the sociological surveys conducted at the same period, the share of the women among the emigrants was 43 %. Later this figure grew further and according to the general population census of 2014, it reached 54.6 %. The main portions of the emigrants are labor emigrants. The share of the transfers of the emigrant women is significant. As of January 1, 2015, the remittances received through the Georgian bank network amounted to 1079 952 000 US dollars. If we take into account the fact that 40 % of remittances do not come through the bank, then, supposedly, the whole remittances amount to 1800 000 000 US dollars (2014). The study of those migrants who have returned established that the share of the remittances executed by the women is more than half in the total remittances [4]. While the amount of remittances increased during 2010-2013, in 2014-2015 it was characterized by the decreasing trend (in 2014 – 1440 952 000 US dollars, in 2015 – 1079 952 000 US dollars). In 2014, the rate of remittances decreased by 2.5 % compared to the previous year [7].

The volume of remittances to Georgia in 2021 exceeded 2 billion 349 million US dollars. This figure is 25 % more to the figure of 2020. The list of the top 10 countries from where Georgia has received the most money transfers is the following: Russian Federation, Italy, the USA, Greece, Israel, Germany, Turkey, Ukraine, Azerbaijan, and Kazakhstan [16]. If we take into consideration the above-mentioned calculations of M. Shelia, then we have to declare clearly that the income of the emigrant women is not only necessary to retain the level of life of the left-behind family, but it is also of life and death importance. Moreover, it is a significant part of our country's GDP.

Family violence. Family violence has not been talked about for a considerable amount of time. This topic was tabooed and to talk about it was considered to be shameful. It was widely accepted in the society that “the internal affairs of the family must stay inside”, that traditionally, the family was untouchable and it was not appropriate to meddle in its affairs. Nobody sued the husband and dragged him to the court for battery and sexual abuse. Gradually, the attitude of the society toward the mentioned issue changed. With the support of international organizations, the study of such topics as are family relations, gender equality, and family violence commenced. The sociologist Steve Bruce describes how

under the influence of certain societal groups the social constructs of family violence gradually changed in the Great Britain. “During the 1960s, the British police mostly ignored “the family affairs”. They justified this by saying that the victim frequently objected to testifying in the court and the latter often could not convict or was satisfied with the slap on the wrist. The police were up to its neck, busy with other affairs and could not bother to allot time for family violence, however, the situation changed in the 1970s, when with the endeavor of women’s organized groups, the mass media started to shed light on this issue. This, in turn, had had influence on judges and they became less tolerant toward the abusers. They came up with new measures so as to lessen the stress for the defendants (at the stage of investigation and trial process), which increased the number of complaints. The witnesses started giving testimonies more boldly and freely and the police began acting more industriously when they calculated the “benefits commensurate with their efforts” [9].

The statistical data that records the violence against women is lamentable. In 2017, the EuroStat confirmed the 854 facts of femicide perpetrated by a family member or an intimate partner [7]. Experts deem this fact to be the global crisis of the violence against women. Marceline Noud, the president of the group of the experts of the European Council (GREVIO), says, regarding the violence against the women and against family members, “I do not think that some of the societies are worse than others in this respect, insofar as every third or fourth instance (statistics) of violence occurs nearly everywhere” [15].

In Georgia, according to the Freedom of Information Development Institute (IDFI), based on data for 2013–2018, since 2015 the number of detected domestic violence cases has increased by almost 50 %. This period has witnessed 6464 instances of violence, 172 facts of harm to health, and 89 facts of homicide [15]. While in 2011 the victims of the family violence amounted to 285 individuals, during the decade their number increased 29 times. In 2021, the number of the victims reached 8339 individuals [14]. Among the victims of violence are both sexes as among the abusers. Nonetheless, the women, on average, are 7 times more likely to be the victims of violence than the men. Moreover, among the types of violence, the most instances fall on psychological violence (78 %). The instances of physical violence lag 4 times behind it. Those types of violence as are: economic violence, neglect, sexual abuse and coercion range from 0.5 % to 2 % [13]. The presented data make it clear that the attitude of the Georgian society toward family violence has sharply changed. While only several years ago the talk about it was deemed to be shameful and the victim of violence did not speak about it, today the facts of violence are massively denounced and people no longer avoid talking about the problem. This is the reason why the indicator for the revealing of violence has increased.

The spread of the new coronavirus has entailed the self-isolation and quarantine of humans. They found themselves to be under constant psycholo-

gical stress, which determined the increase of the facts of family violence. In some of the EU countries, the instances of family violence increased by approximately 33 %. The General Secretary of the UN Antonio Guterres exhorted the countries to adopt the relevant measures in connection with the rise in family violence.

Divorce. The complexity of the modern life, as well as bringing the “freedom” and “individualism” to the foreground has altered the humans’ views on marriage and family. A superficial attitude toward marriage has significantly increased the number of divorces. The level of divorce has been exhibiting the rising tendency since the previous century. This problem is characteristic to many countries, especially the developed ones. As the OECD’s base of the family data declares, since 1997 up to 2017 (by the newest supposed estimations) the figure of divorce has increased in 18 OECD countries, and it has decreased in 12 of them. The growth is especially large in the USA. According to the Census Bureau of the United States of America (2009), it has been established that from 40 to 50% of the marriages end in divorce [12].

The statistics is alarming in Portugal and Spain, where 70 % of the marriages culminate in divorce. As we have already said, high divorce rate is a characteristic feature of all of the developed countries. However, from among the developed countries, the statistics is, more or less, hopeful in: Chile, Bosnia and Thailand. The figure of divorce ranges up to 10 % of marriages over there.

In 2001, the total number of divorces in Georgia was 1987. Nevertheless, over 10 years (2011) this rate increased nearly three times (2.94), in 15 years (2016) – 4.8 times. The growth did not show signs of slowing down and before the beginning of the pandemic in Georgia (2019), the number of the divorces was already 5.6 times higher. With regard to the first year of the pandemic, the number of the divorces decreased nearly 1.5 times compared to the previous year. The pandemic and unusual way of life, in which everyone of us, unexpectedly, found ourselves, undoubtedly exercised influence on this change. The number of the divorces increasing again in the second year of the pandemic gives ample proof of this. In 2021, the number of the divorces rose nearly 1.4 times as compared to the previous year.

The highest crude divorce rate in Georgia in the XXI century (2019 – 3‰) only by one-tenth lags behind the highest rate of the EU countries, which was recorded in Latvia, Lithuania and Luxembourg (3.1‰. divorce per 1000 persons) [12]. As the statistical data manifest, the number of the divorces is largely dependent on the age of the divorcees. The highest divorce rate is noticed among the youth. While in 2001 the share of the divorce of the youth (aged 20-29) amounted to 35.1 % of all of the divorces in Georgia, in 2019 it equalled to 42.5 %. According to the data of GeoStat, the number of the divorced people aged below 25 in the total quantity of the divorcees, whose marriage lasted from 0 to 4 years, is not so small, however, it is characterized by the declining tendency.

Table 1. Percentage of young people aged below 25 among divorced persons by duration of marriage in Georgia, 2015-2019.

Years	Duration of marriage, %	
	0-4 years	5+ years
2015	14	2.2
2016	13	2.2
2017	12.6	1.7
2018	10.4	1.6
2019	10.4	1.6

Source: URL: <https://www.geostat>

The respondents think that the main reason behind the rise in divorce is “incompatibility of characters”. Today’s youth is more likely to change conjugal partners than to devote time to “bringing them up anew”. This could be the result of their more superficial attitude toward marriage. Such an attitude determines the further increase in the number of the divorces.

Conclusion. The globalization brings with it deep changes, which concern families as well. These changes occur in every society, but their quality and time are different. In Georgian reality that, which was completely unacceptable and unimaginable 20-25 years ago, is now established and gaining foothold. The “traditional” breadwinner/owner of the home type of family no longer represents the basic form of the family, or the only normative environment, where the children are reared. Instead, single parents, families with only one parent, never married persons, cohabiting couples and families created by remarriage are proliferating more and more.

Georgia used to be a traditional country; however, a swift social transformation caused by the globalization has cost the country this image. During the last two decades, the tolerant attitudes toward sexual freedom, single parenthood, cohabitation and divorce have been established in the society. In spite of the ongoing deep changes within the family, it still remains a necessary and important small social group. Eighty-nine percent of the respondents believe that the family and family life are necessary for a human. Such an attitude of our society makes us think that the ongoing changes in the family are necessary and unavoidable, however, they need management so that the family might fulfill its functions successfully.

It is of utmost necessity to formulate the family policy compatible with the time and ongoing changes within the society, in order for the family to fulfill its functions successfully. It is crucial that the Georgian family be able to retain the physical and cultural continuity of the nation.

The average duration of marriage in Georgia is 10.6 years and it is shorter than that of the Great Britain (11 years), Italy (17) and France (13 years), although it exceeds the data witnessed in the USA (8 years) [3].

In the opinion of researchers, the instability of the family institute is felt in the form of an array of problems. The successful solving of them is dependent on the individual traits of the partner.

REFERENCES

1. Menabdishvili, L. (2019). The student youth of Georgia. Socio-demographic essays. Tbilisi: Bartoni [in Georgian].
2. Menabdishvili, L. (2021). Fertility outside of marriage. *Demographic challenges of the XXI century*. Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University. Proceedings of materials of the international scientific conference dedicated to the 30th anniversary of the Institute. P. 127-143.
3. Menabdishvili, N. (2021). Divorce in Georgia in the first fifth of the XXI century. *Demographic challenges of the XXI century*. Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University. Proceedings of materials of the international scientific conference dedicated to the 30th anniversary of the Institute. P. 144-155.
4. Shelia, M. (2018). Peculiarities of the women's labor emigration. *Urgent problems of the migration of the population in Georgia*. P. 119, 133-134 [in Georgian].
5. Anufrieva, E. V., & Mashikhina, T. P. (Eds.). (2012). Gender studies: history, philosophy, education. Volgograd: Publishing House of VolGMU [in Russian].
6. European Union. Violence (2020). Gender Equality Index. <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2020/country>
7. Migration profile money transfers (2016). Tbilisi, Georgia. https://migration.commission.ge/files/geo__1_.pdf
8. Morrison, A. R., Schiff, M. & Sjöblom, M. (2008). The International Migration of Women. Washington: The World Bank. P. 2.
9. Stive, B. (2019). Sociology. A Very Shout Introduction. Second Edition. Georgian translation published by Sulakauri Publishing. P. 59-60.
10. Robertson, R. (1992). Globalization: Social theory and global culture.
11. European Commission website (2022). Marriage and divorce statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Marriageand_divorce_statistics
12. The Impact of Divorce on Young Adults (2022). *WeHaveKids*. <https://wehavekids.com/parenting/The-Impact-of-Divorce-on-Young-Adults>
13. 4564 Persons Brought to Justice in 2019 for Domestic Violence and Domestic Crimes (2020). Ministry of Internal Affairs of Georgia. <https://police.ge/ge/odjakhshi-dzaladobisa-da-odjakhuri-danashaulis-chadenistvis-2019-tsels-4564-piri-mietsa-pasukhisgebashi/13292>
14. National Statistics Office of Georgia (2022). <https://www.geostat.ge>
15. Domestic Violence Statistics in Georgia (2018). https://idf.ge/ge/domestic_violence_statistics_in_georgia
16. 'There is huge resistance': Europe's problem with violence against women (2019). *Euro-news*. <https://www.euronews.com/2019/11/19/there-is-huge-resistance-europe-s-problem-with-violence-against-women>
17. Formulanews (2022). <https://businessformula.ge>
18. Eurostat (2022). European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat>
19. The Guardian (2019). <https://www.theguardian.com/uknews/2019/aug/07/cohabiting-couplesfastestgrowingfamilytype-ons>
20. Van De Kaa, D. J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bull.*, Mar., 42 (1): 1-59.
21. Dronkers, J. (2016). Cohabitation, Marriage, and Union Instability in Europe. Institute for Family Studies (IFS). <https://ifstudies.org/blog/cohabitation-marriage-and-union-instability-in-europe>
22. Cohabitation across Europe. Catching up with the new normal. *Population Europe*. <https://population-europe.eu/network/news-network/cohabitation-across-europe>

Стаття надійшла до редакції журналу 26.07.2022

Л. Е. Менабдишвілі, канд. екон. наук, дослідн.
Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5
E-mail: lelamen@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3847-6250

Н. Е. Менабдишвілі, канд. екон. наук, асист.-дослідн.
Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5
E-mail: nanamen@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3577-4888

Н. А. Гомеллаурі, асоц. дослідн.
Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5
E-mail: gomelaurinino@yahoo.com; nino.gomelairi@ilaiuni.edu.ge
ORCID: 0000-0003-4796-4221

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ГРУЗИНСЬКА СІМ'Я

Останнім часом процес глобалізації прискорився і стосується всіх сфер суспільного життя. Це означає нову епоху в людській цивілізації. Історія становлення та розвитку сім'ї йде паралельно з історією розвитку людства. Тому надзвичайно актуальним і важливим є дослідження впливу глобалізації на інститут сім'ї. Представлена робота торкається надзвичайно актуальної для сучасності теми — впливу глобалізації на грузинську сім'ю. Метою статті є розмежування тих позитивних і негативних змін, які відбулися всередині грузинської сім'ї в результаті глобалізації. Це одна з перших спроб продемонструвати основні характеристики сучасної грузинської сім'ї. Щоб чітко відобразити проблему, автори застосували дані статистичної служби Грузії, а також Європейського Союзу та провели порівняльний аналіз. Дослідники також використали результати соціологічного опитування, проведеного за їх безпосередньої участі упродовж 2013—2015 років. Основні відкриття, зроблені в цій розвідці, пов'язані з різного роду змінами, що відбуваються в сім'ї.

З початку нового століття в Грузії утвердилося толерантне ставлення до сексуальної свободи. Початок статевого життя вже не пов'язується зі створенням сім'ї. Відповідно, шлюбний вік збільшився, а молодь не поспішає створювати сім'ю. Відкладення шлюбу відклало народження першої дитини у віці понад 30 років і, таким чином, початок пізнього батьківства. За 2000—2018 рр. серед загальної кількості дітей, народжених жінками всіх вікових груп, частка дітей, народжених лише жінками вікової групи 30—40 років, зростає з 20,8 % до 33,6 %, тобто в 1,6 раза. Збільшення частки народжуваності в 1,4 раза серед жінок, старших 40 років, за останні 18 років є безпрецедентним. Релігійний або законний шлюб більше не є обов'язковим для створення сім'ї, пари живуть без нього. Збільшення кількості співжиття пар призвело до зростання кількості позашлюбних дітей. Лише два десятиліття тому таке було абсолютно неприйнятним у нашому суспільстві. Глобалізація широко відкрила двері для міжнародної міграції і принесла з собою незвичні для грузинського суспільства «транснаціональні сім'ї». Годувальником у грузинській родині традиційно вважався чоловік, проте це не заважало жінці працювати та отримувати дохід. Вважалося, що жіноча праця не була необхідною для підтримання життєвого рівня сім'ї. Починаючи з останніх років минулого століття, у зв'язку з докорінними перетвореннями, що відбувалися в країні, доходи жінок стали не лише необхідними для сім'ї, а й життєво важливими. Високий рівень безробіття в країні породив велику кількість «транснаціональних матерів».

Грузинські дослідники встановили, що частка грошових переказів, які здійснюють грузинські жінки в еміграції, становить більш як половину загального обсягу переказів. Випадки сімейного насильства характерні для грузинського суспільства, як і для більшості суспільств. Вважалося, що факти домашнього насильства не повинні виходити за межі сім'ї. Проте глобалізація змінила ставлення нашого суспільства до цього: жертви насильства більше не приховують факти, внаслідок чого збільшилося викриття та посилилася реакція на випадки насильства. З 2015 р. показник розкриття фактів сімейного насильства становив майже 50 %. Зневажливе ставлення молоді до шлюбу значно збільшило кількість розлучень. Традиційно розлучення засуджувалось у Грузії, однак сьогодні воно є прийнятним. У ХХІ ст. найвищий загальний рівень розлучень у Грузії (3 ‰ у 2019 р.) лише на одну десяту відстає від найвищого показника в країнах ЄС, як-от: Латвія, Литва та Люксембург (3,1 ‰ розлучень на 1000 осіб). Середня тривалість шлюбу в Грузії становить 10,6 року і менша ніж у Великій Британії (11 років), Італії (17) і Франції (13), але перевищує американську (8 років).

Ключові слова: глобалізація, сім'я, шлюб, розлучення, транснаціональна сім'я.

Cite: Maidanik, I. P. (2022). Problemy ta mekhanizmy urehulivannia pravovoho statusu immigrantiv v Ukraini [The Ways and Mechanisms of Immigrants' Legal Status Obtaining in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 62-74. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.062>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.062>

УДК: 314.742

JEL Classification: J61, J15

І. П. МАЙДАНИК, канд. соц. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Sulamif@online.ua

ORCID: 0000-0003-0422-1364

ПРОБЛЕМИ ТА МЕХАНІЗМИ УРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІМІГРАНТІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена вивченню процесів урегулювання правового статусу іммігрантів в Україні у період до повномасштабного нападу РФ. Метою цієї статті є виявлення проблем та механізмів урегулювання правового статусу цієї групи осіб. Новизна статті полягає у концептуалізації шаблонів урегулювання правового статусу іммігрантів. У процесі роботи над статтею використано методи опитування, напівструктурованих інтерв'ю, включеного спостереження, фокус-груп, самореєстрації. Емпіричні дані для написання статті отримані у дослідженні «Мігранти з нерегульованим статусом в Україні», проведеного в межах фінансованого ЄС та реалізованого Міжнародною організацією з міграції (МОМ) проекту «Підтримка управління міграцією і притулком в Україні» (IMMIS). Опитування проводилось серед експертів (лідерів імміграційних громад, державних службовців, представників неурядових і міжнародних організацій, які опікуються проблемами мігрантів) та іммігрантів. Критеріями відбору для іммігрантів були відсутність українського громадянства, безперервне перебування в Україні протягом щонайменше двох місяців і досягнення повноліття.

Встановлено два шляхи потрапляння іммігрантів у неурегульоване становище: порушення правил в'їзду в Україну та перевищення строку перебування, визначеного візою чи іншим документом. Емпірично доведено поширеність досвіду, принаймні тимчасового, відсутності належного правового статусу поміж іммігрантів. Так, понад третина (38,6 %) опитаних іммігрантів, які на момент інтерв'ю мали необхідні для

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

перебування в Україні документи, зізналися, що у минулому перебували певний час у неурегульованому правовому статусі. Така ситуація мала місце у представників різних статевих, вікових та освітніх груп.

Ключовою інституцією з урегулювання правового статусу іноземців в Україні є Державна міграційна служба (ДМС). Дослідження виявило декілька сценаріїв контактування з міграційною службою у процесі отримання документів. Трохи більше половини опитаних зверталися до ДМС самостійно, інші — користувалися допомогою посередників. Найчастіше опитані співпрацювали з представниками міжнародних і неурядових організацій (УВКБ ООН, «Право на захист», «Хіас», «Рокада»). Окремих осіб до міграційної служби направили знайомі українці або співвітчизники. Повоєнне відродження України повинно включати модернізацію діяльності ДМС з метою вдосконалення практики урегулювання правового статусу іноземців.

Ключові слова: імміграція, іммігрант, правовий статус, урегулювання правового статусу.

Постановка проблеми, актуальність. Повномасштабне вторгнення РФ стало переламним моментом для українських громадян та інституцій. Суттєвого впливу зазнала і вітчизняна наука, зокрема, у галузі міграційних досліджень. Брутальна агресія призвела до зростання актуальності тематики вимушених міграцій, що раніше отримувала набагато менше уваги наукової спільноти. Тема вимушеної міграції стосується не лише громадян України, які залишили місця свого проживання через загрози, пов'язані з війною. У нашій країні проживає чимала іноземна громада, багато представників якої прибули до України внаслідок війн, громадянських конфліктів, політичного тиску та інших загроз у себе на батьківщині. Деякі з цих людей обрали Україну своєю другою домівкою, інші мають наміри поїхати далі у західному напрямку. Так само як і українці, іммігранти, з одного боку, потерпають від військової навали агресивного сусіда, а з другого — мають потенціал для оборони країни та подальшої її розбудови. У Законі України «Про імміграцію» [1] особи, які прослужили в Збройних Силах України три і більше років, розглядаються окремою категорією при встановленні імміграційних квот. У ході повномасштабної війни у лавах Міжнародного легіону нашу країну захищають добровольці і ветерани з 52 країн світу [2]. Дослідження діяльності іноземних захисників знаходиться поза оцінкою цивільних експертів, адже їх основна активність розгортається у військовій площині.

Повномасштабний напад РФ призвів до масштабної вимушеної міграції населення за кордон. Одночасно з українськими громадянами територію країни активно залишають й іноземці. Впродовж найбільш масового вибуття у перші тижні після нападу РФ іноземці становили приблизно 18 % від загальної чисельності осіб, які перетинали кордон у напрямку виїзду [3]. Це набагато більше ніж питома вага цієї групи у структурі українського населення. Нині точаться активні дискусії щодо повернення в Україну осіб, котрі залишили країну через російську агресію. Певна частина біженців залишиться у місцях прибуття. Імовірно, що іноземці ухвалюватимуть таке

рішення частіше, ніж громадяни України, оскільки мають менше зв'язків з нашою країною.

Повоєнна відбудова вимагатиме великої кількості робочої сили. За умови її нестачі Україні доведеться залучати додаткових працівників з-за кордону. Іноземці, які мешкали в Україні до війни, вже ознайомлені з культурою, мовою, засадами спілкування. Це є суттєвою перевагою у контексті побудови мирного співіснування корінного та приїжджого населення. Актуальний та потенційний внесок іммігрантів у суспільство вселення суттєво залежить від ступеня їхньої інтеграції. Урегулювання правового статусу у країні прибуття — найважливіший аспект успішної інтеграції. Наукові дослідження на предмет інтеграції та правового урегулювання імміграції в Україні є недостатніми, що обумовило вибір теми публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні дослідження імміграційних питань привертає менше уваги, ніж інші аспекти міграційної проблематики. Проте наявний доробок включає цікаві джерела даних. У цьому контексті варто згадати опитування «нетрадиційних» іммігрантів у Києві, перший раунд якого відбувся у 2001—2002 рр. [4], а другий — сім років потому [5]. Наприкінці 2019 р. експерти аналітичного центру CEDOS провели у столиці розвідувальне обстеження щодо становища жінок-іммігранток [6]. Серед потужних досліджень міжнародних експертів заслуговує на увагу нещодавно опублікована монографія «На шляху до системної теорії неурегульованої міграції» [7]. Враховуючи приховану природу неурегульованих потоків, велика група публікацій присвячена проблематиці оцінювання їх масштабів [8], [9], [10]. Для багатьох іммігрантів здобуття урегульованого статусу — це складний нелінійний процес. Його можна отримати, потім знову втратити, «зависнути» на певному проміжному етапі на тривалий час тощо. У кожній країні призначення практики урегулювання правового статусу можуть відрізнятися, враховуючи особливості імміграційного законодавства та реальні механізми його впровадження.

Метою цієї статті є виявлення проблем та механізмів урегулювання правового статусу іммігрантів в Україні (у період до повномасштабної війни).

Новизна статті полягає у концептуалізації шаблонів урегулювання правового статусу іммігрантів в Україні.

Методологія і дані. Основним емпіричним матеріалом для написання цієї статті є дані дослідження «Мігранти з неврегульованим статусом в Україні» [11], проведеного в межах фінансованого ЄС та реалізованого Міжнародною організацією з міграцій проекту «Підтримка управління міграцією і притулком в Україні» (*IMMIS*)¹. Дані отримано із застосуван-

¹ Зміст цієї публікації є предметом відповідальності її автора і не може бути розцінений як такий, що представляє погляди Європейського Союзу чи Міжнародної організації з міграції.

ням етодів опитування, напівструктурованих інтерв'ю, включеного спостереження, фокус-груп, самореєстрації. Опитування проводилось серед експертів (лідерів імміграційних громад, державних службовців, представників неурядових організацій (НУО) і міжнародних організацій, які опікуються проблемами мігрантів) та іммігрантів. Критеріями відбору для іммігрантів були відсутність українського громадянства, безперервне перебування в Україні протягом щонайменше двох місяців (не у зв'язку з дипломатичною діяльністю, роботою в міжнародних організаціях або представництвах іноземних компаній) і досягнення повноліття (18 років). Збір емпіричної інформації здійснювався упродовж лютого—листопада 2020 р.

На початку роботи над дослідницьким проектом планувалось опитати мінімум сто іммігрантів, однак у результаті жорстких карантинних обмежень, що суттєво обмежили логістику, обсяги вибірки довелося зменшити: опитано 84 іммігранта з 29 країн Азії, Африки та колишнього СРСР. Застосовано методи особистого, телефонного та онлайн-інтерв'ю. Опитування іммігрантів охопило чотири міста України: Київ, Харків, Одесу, Чернігів, пункти тимчасового розміщення для біженців (ПТРБ) (в Одесі, Яготині та Мукачеві) і два пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні (ПТП) (Чернігівський та Миколаївський). Географія експертного опитування включала Київ, Харків, Одесу, Мукачево, Львів, Луцьк, Чернігів, а також ПТРБ та ПТП. Отримано дані з 52 інтерв'ю з експертами і письмового опитування голів територіальних підрозділів ДМС, що охопило усі 24 регіональні управління.

Основні характеристики вибірки. Переважна більшість (близько 3/4) опитаних іммігрантів — чоловіки. Трохи менше половини представників обох статей не перебували у шлюбі. Одружені іммігранти перебували в Україні переважно разом з подружжям. Понад половини респондентів були бездітними. Кожен п'ятий мав одну дитину, кожен десятий — двох, решта — трьох і більше дітей. Близько 80 % дітей проживали на момент опитування в Україні. Таким чином, родини осіб, охоплених дослідженням, були здебільшого, об'єднаними. Віковий склад опитаних іммігрантів характеризувався перевагою молодших контингентів: близько половини з них (47,0 %) віком 25—34 роки, кожен четвертий — 35—49 років, а кожен п'ятий знаходився у молодшому віковому діапазоні (18—24 роки). Старшими за 50 років поміж опитаних були лише представники чоловічої статі. Вони становили 9,6 % загальної вибірки.

Опитані іммігранти мали досить високий рівень освіти. Найчастіше респонденти мали вищу освіту (48,0 %), трохи менше — загальну середню (41,3 %). Приблизно однакові групи осіб мали початкову або професійно-технічну освіту. Поміж жінок переважали особи із загальною середньою освітою (55,6 %), а серед чоловіків — випускники закладів вищої освіти (59,6 %). Дослідження зафіксувало також помітну статеву різницю сто-

совно основного виду діяльності опитаних в Україні, що відтворює уявлення про «традиційний» розподіл гендерних ролей. Опитані жінки найчастіше (43,5 %) займалися домашнім господарством і доглядали за дітьми, а чоловіки (62,7 %) працювали. Частки жінок, які працювали і здобували освіту, були близькими за розміром (21,7 % і 17,4 % відповідно). Питома вага чоловіків, які навчалися, була у 2,5 раза меншою порівняно з жінками (6,8 %).

Більше половини респондентів походили з країн Азії (57,1 %), понад чверть — з Африки (29,8 %), представники пострадянських країн становили 13,1 %. У розрізі країн походження найпомітнішими були громади вихідців з Афганістану (15,5 %), Сомалі (10,7), Сирії (7,1), Бангладеш (6), Гвінеї, Ємену, Пакистану (по 4,8), Ірану, Казахстану і Таджикистану (по 3,6 %). Понад дві третини (72,7 %) вихідців з країн колишнього СРСР становили жінки, натомість серед прибулих з Азії та Африки переважали чоловіки (91,7 % та 56,0 % відповідно).

Важливо підкреслити, що соціальний портрет іммігрантів, змальований на основі даних опитування, не відтворює у точності основні характеристики всіх іммігрантів, які перебували в Україні на момент дослідження. Створити репрезентативну вибірку у проекті не було можливості за браком достовірної інформації про генеральну сукупність. Проте деякі тенденції імміграційної громади в Україні, безумовно, були відтворені, зокрема щодо проблем на шляху до отримання легального правового статусу. Загалом запитання про незадокументоване перебування в Україні було дуже чутливим для респондентів у відповідній ситуації. Натомість про проблеми опитані розповідали набагато спокійніше.

Виклад основного матеріалу. Серед іммігрантів, охоплених опитуванням, майже чверть не мали жодних правових підстав для перебування в Україні. Всі ці особи були чоловіками, переважна більшість з них (85 %) знаходилися в ПТПП. Найчастіше респонденти перебували в процедурі встановлення статусу біженця (41,7 %), кожен шостий мав статус біженця або додатковий захист, 13,1 % мігрантів мали дозвіл на постійне проживання. Незначна група (3,6 %) мали дозвіл на тимчасове перебування на території України з метою навчання або роботи.

Потрапити у ситуацію незадокументованого перебування можливо у результаті порушення правил в'їзду в країну або перевищення строку перебування, визначеного візою чи іншим документом. У вибірці аналізованого дослідження помітна суттєва різниця між часткою осіб, котрі, за їхніми словами, перетнули український кордон нелегально (38,1 %) і питоною вагою іммігрантів, які на момент опитування знаходилися поза правовим полем держави. Частина іноземців, які прибули в Україну поза належною процедурою, з часом отримали необхідний правовий статус. На противагу їм інша група респондентів втратила наявний статус.

Понад третина (38,6 %) опитаних іммігрантів, які на момент інтерв'ю мали необхідні для перебування в Україні документи, зізналися, що у минулому перебували певний час у неурегульованому правовому статусі. Така ситуація мала місце у представників різних статевих, вікових та освітніх груп. Утім, респонденти, котрі не мали досвіду перебування у неурегульованому статусі на території України, виявились у середньому на 4,3 роки старшими проти іммігрантів, які стикалися з незадокументованим перебуванням. Середній вік окреслених груп становив 35,2 та 30,9 років відповідно. Вік іммігрантів зростає разом зі збільшенням тривалості проживання в Україні. Прибуття старших контингентів відбувалося у дещо відмінних соціально-економічних та правових умовах, коли механізми постійного підтримання урегульованого статусу були доступнішими для іммігрантів.

Тривалість періоду неурегульованого перебування коливалася від одного тижня до шести років. Майже у половині випадків респонденти говорили про незадокументовані відтинки часу, що тривали від одного до шести місяців, третина мали досвід довгострокової (1—6 років) відсутності необхідних документів. Опитані іммігранти досить успішно уникали контактів з поліцією упродовж цього періоду: лише третину з них затримували представники поліцейського відомства. Тривалість перебування у неурегульованому статусі не чинила помітного впливу на імовірність затримання співробітниками поліції. Такі випадки траплялися в осіб з різною протяжністю періоду відсутності документів. Найчастіше опитані повідомляли про однократне затримання поліцією, хоча окремі респонденти стикалися з такими випадками 4—5 разів. Проте стосовно жодного з опитаних не ухвалювалося рішення про виїзд з України.

Необхідним кроком для урегулювання правового статусу після періоду незадокументованого перебування є звернення до підрозділів ДМС. Дослідження виявило декілька сценаріїв, за якими розгортаються процеси контактування з міграційною службою у процесі отримання документів. Трохи більше половини опитаних зверталися до ДМС самостійно, інші — користувалися допомогою посередників (рис. 1). Найчастіше опитані, готуючи документи до подання в ДМС, співпрацювали з представниками міжнародних і неурядових організацій (УВКБ ООН, «Право на захист», «Хіас», «Рокада»). Декого до міграційної служби направили знайомі українці або співвітчизники.

Для багатьох іммігрантів урегулювання правового статусу — це тривалий і складний за структурою процес, що часто супроводжується зміною їхнього сімейного статусу (одруженням, народженням дітей). У деяких випадках єдиним шляхом урегулювання статусу для респондентів була необхідність залишити територію України і повернутися за нових правових підстав.

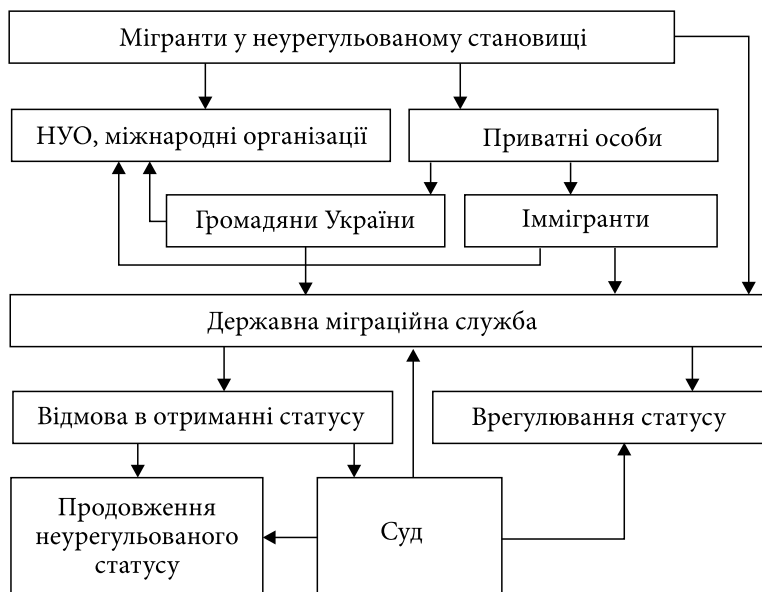

Рис. 1. Сценарії урегулювання правового статусу іммігрантів
Джерело: авторська розробка на основі даних опитування у межах проекту IMMIS.

Трохи менше половини респондентів не мали жодних проблем під час урегулювання правового статусу. Деякі з представників цієї групи змогли уникнути труднощів лише завдяки сприянню експертів НУО. Особи, які стикалися з проблемами під час отримання належного правового статусу, найчастіше скаржилися на тривалість і непрозорість процедури, значну бюрократичну тяганину. Поширеними були випадки, коли іммігранти змушені відстоювати свої законні права щодо отримання статусу в судах. Окремі респонденти згадували про хабарництво. Опитані нарікали на складність процедури правового урегулювання, яку неможливо зрозуміти без консультацій професійного юриста. Карантин, пов'язаний з *Covid-19*, створив додаткові проблеми іноземцям, котрі мали потребу урегулювання статусу. Очевидно, що законодавство України не виявило достатньої чутливості до закриття кордонів та виникнення інших обставин, що унеможливають слідування вимогам докарантинного періоду.

Непрозорість процедури проявлялась у відсутності чітко визначеної тривалості отримання статусу, а також у відсутності уніфікованого виконання законодавчих приписів у різних територіальних підрозділах ДМС. Про останнє повідомляли опитані іммігранти й експерти. Працівники НУО, що надають юридичні послуги іммігрантам, говорили про існування регіональної специфіки трактування та реалізації українського законодавства у різних містах. Так, заявники з ідентичними історіями та пакетами докумен-

тів у Харкові мали менше шансів отримати статус, аніж у Києві. Такий стан речей змушував деяких імігрантів звертатися за допомогою до сумнівних посередницьких агентів. У таких випадках виникав високий ризик бути ошуканими. Серед опитуваних імігрантів зустрічалися жертви шахрайства окремих осіб з числа своїх співвітчизників, а також зі студентських агенцій, що опікуються питаннями вступу іноземців до українських ВНЗ.

Проведене дослідження зафіксувало наявність різного за характером досвіду незадокументованого перетину державного кордону України. Частина імігрантів говорила про те, що прибути в Україну нелегальним шляхом було досить просто, особливо з боку РФ. Інша частина вибірки заперечувала, наводячи приклади зі свого особистого досвіду та випадки з життя знайомих імігрантів. Деякі респонденти перетинали кордон пішки, впродовж декількох днів. Згадували навіть про випадки смерті під час спроби нелегального перетину кордону. В таких умовах не дивно, що опитані імігранти розповідали про психологічні проблеми, пов'язані з нелегальним перетином кордону, перебуванням у неурегульованому статусі і життям на чужині. Деякі особи мали достатньо ресурсів для подолання психологічних складнощів і підтримання оптимістичного духу, для інших впоратися з таким досвідом було дуже тяжко.

Експерти-прикордонники як на східній, так і на західній ділянках кордону переконані, що перетнути кордон у незадокументований спосіб дуже складно. Вони впевнені у власній спроможності виявляти більшість осіб, що намагаються потрапити на територію України поза визначеною правовою процедурою. Опитані імігранти також подеколи згадували, що вони або їхні знайомі змогли потрапити на територію України лише з другої або третьої спроби. Можливою причиною розбіжності між відповідями опитаних був часовий фактор, оскільки технічна облаштованість кордону зростає і, відповідно, збільшується здатність затримувати осіб, які намагаються перетнути кордон в обхід законодавчої процедури. Проте технічне устаткування незаконних перевізників, за свідченнями прикордонників, також постійно удосконалюється, тому зберігаються можливості потрапити в Україну / виїхати з неї незадокументованим способом. Опитані імігранти нерідко згадували про те, що користувалися послугами незаконних перевізників, прибуваючи в Україну. Ці послуги є досить дорогими: називали суми від 5 до 15 тис. доларів за одну особу. Іноді імігранти були змушені продати на батьківщині нерухомість і все майно для того, щоб зібрати гроші. Респонденти воліли не дуже занурюватись у розповіді про досвід нелегального перетину кордону, технічними подробицями щодо організації та здійснення таких поїздок вони не володіли. Один з опитаних імігрантів розповідав: *«Усі проїжджають [через кордон]. Платять перевізнику і проїжджають. Я не знаю, як вони це роблять і ніколи не запитував. На цю тему мало хто каже правду і мало хто запитує. Всі бояться. І самі перевізники також».*

Далеко не всі іммігранти у неурегульованому становищі потрапляють до статистичного обліку після виявлення відповідними службами. Дехто з іммігрантів, описуючи досвід урегулювання ситуацій з правоохоронцями, використовували розмите поняття «домовлятися», окремі респонденти говорили прямо про хабарі. Висока ймовірність потрапити у поле зору поліції змушувала багатьох уникати пересування містом, обмежувати соціальні контакти, не виходити з дому. Імовірність затримання зростає, якщо іммігранти порушують громадський спокій, проте деякі респонденти з пунктів тимчасового перебування іноземців (ПТПП) на особистому досвіді переконалися, що потрапити туди може будь-хто з неурегульованим статусом незалежно від поведінки на вулицях.

Наявність правового статусу є важливим фактором для побудови планів на майбутнє у середовищі іммігрантів. На момент опитування близько двох третин з них планували залишитися в Україні назавжди, майже кожен п'ятий мав наміри переїхати в іншу країну. Характеризуючи наміри тієї підкатегорії прибулого населення, котрі перебували на території України у неурегульованому статусі, експерти та іммігранти висловлювали подібні оцінки щодо ранжування популярності тих чи інших траєкторій. Від іммігрантів та експертів отримано майже ідентичну кількісну інформацію щодо визначення часток іноземців у неурегульованому статусі, які планували переїхати в іншу країну (табл. 1). Описуючи території потенційного прибуття, іммігранти переважно не вдавались у подробиці щодо планів потрапити до Європи. У випадках конкретизації країни найчастіше говорили про Німеччину, також згадували Швецію, Францію і Нідерланди. Серед позаєвропейських уподобань фігурували Америка, Канада, подекуди арабські країни. Опитані іммігранти частіше, ніж експерти, вважали, що їхні співвітчизники бажають врегулювати статус і залишитись в Україні і рідше говорили про наміри повернення на батьківщину або продовження неурегульованого проживання. Очевидно, що під час повномасштабної війни частка осіб, які бажають виїхати за кордон, суттєво зростає.

Таблиця 1. Середня частка іммігрантів у неурегульованому становищі за планами на майбутнє, відповідно до оцінок експертів та іммігрантів, %

Перспективні сценарії	Оцінки експертів	Оцінки іммігрантів
Повернутися на батьківщину	18,6	7,4
Виїхати в іншу країну	43,3	42,9
Продовжити неурегульоване проживання в Україні	9,3	1,5
Врегулювати свій статус і залишитися в Україні	36,9	48,5

Джерело: дані опитування у межах проекту IMMIS.

Європейські країни приваблюють осіб з неурегульованим статусом не лише вищим рівнем життя населення у них, а й кращими перспективами щодо отримання легального статусу. Іммігранти у ході особистих інтерв'ю, а також під час проведення фокус-групи згадували багато випадків, коли особи, які не могли урегулювати статус упродовж тривалого часу в Україні, переїхали до котроїсь з країн ЄС і там отримали статус досить швидко.

Майбутні перспективи іноземців у неурегульованому становищі визначаються не лише їх бажаннями, зовнішні обставини чинять серйозний вплив на реалізацію особистих намірів. Опитані іммігранти та експерти говорили про те, що питома вага осіб, які бажають урегулювати статус, суттєво перевищує частку тих, хто досягає успіху у цьому питанні. Трансформація стратегічних планів іммігрантів найчастіше здійснювалася в результаті неможливості досягнення якогось з проміжних кроків. Утім, у деяких випадках іноземцям вдавалось отримати привабливі перспективи для себе в Україні, в результаті чого на зміну первинному бажанню поїхати далі за кордон приходило укорінення в Україні. Часто так відбувалось у результаті шлюбу з українцями, який на додачу до емоційної складової закріплення в Україні поліпшував перспективи правового врегулювання. Обставини макрорівня також впливають на вибір варіантів у дихотомії «залишитися або переїхати». Один з лідерів імміграційної громади Афганістану зауважив, що частка його співвітчизників, які бажали переїхати з України у західному напрямку, зменшилася майже удвічі після введення безвізового режиму з ЄС. По-перше, це стало потужним сигналом щодо позитивних зрушень у країні на той час і, по-друге, забезпечило можливість вільно спілкуватися з родичами та друзями, котрі оселилися в європейських країнах.

Висновки. У довоєнний час прибуле населення в Україні стикалося з великою кількістю соціально-економічних та правових проблем, що взаємопов'язані між собою. Очевидно, що після початку повномасштабної агресії перелік проблем поповнився серйозними безпековими ризиками. Відсутність можливості врегулювання правового статусу призводить до неможливості офіційного працевлаштування. В результаті страждає якість життя іммігрантів через обмежені можливості забезпечення основних потреб. Законодавча процедура отримання належного правового статусу є складною і непрозорою, слідувати якій самотужки у багатьох випадках неможливо. В таких умовах виникає попит на послуги посередників, що допомагають у врегулюванні документів. Певна частина з них діє у межах гуманітарної місії (міжнародні та неурядові організації), інші — здійснюють діяльність поза правовим полем. Побудова чітких та прозорих орієнтирів реалізації міграційного законодавства буде корисною як для іммігрантів, так і для Української держави, оскільки це призведе до посилення правової культури і зменшення корупції. Зазначені принципи лежать в основі повоєнної відбудови та євроінтеграційних прагнень України.

Найпоширенішими стратегіями для іммігрантів до війни були урегулювання статусу в Україні з подальшим проживанням на її території і переїзд в інші країни західного напрямку. Привабливість країн ЄС великою мірою формувалася за рахунок фактору реальної доступності отримання урегульованого правового статусу там. Доленосне рішення щодо надання Україні статусу кандидата на вступ в ЄС після успішного завершення війни, безумовно, впливатиме і на імміграційну привабливість країни. Разом з тим існує велика імовірність неповернення в Україну значної кількості іммігрантів, які знаходились у нашій країні до початку повномасштабної агресії. Це матиме негативний вплив на повоєнне відродження. У таких умовах урядовим структурам доцільно ініціювати дослідження з метою виявлення потенціалу імміграції у подальшій відбудові України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про імміграцію» № 2491-III від 07.06.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text> (дата звернення 01.07.2022).
2. Генштаб пояснив статус іноземців на службі у ЗСУ. *Слово і діло*. 8 черв. 2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/08/novyna/suspilstvo/henshtab-poyasnyv-status-inozemciv-sluzhbi-zsu> (дата звернення 26.06.2022).
3. Лібанова Е. М., Позняк О. В., Цимбал О. І. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2 (48). С. 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
4. Рубл Б., Малиновська О. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві. Київ: Стилос, 2003. 447 с.
5. Брайчевська О., Малиновська О., Пилинський Я. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому. Київ: Стилос, 2009. 280 с.
6. Жінки-іммігрантки в Україні: проблеми та бар'єри у доступі до гідної праці. Київ: Аналітичний центр CEDOS. 2019. 44 с.
7. Echeverría G. Towards a Systemic Theory of Irregular Migration. IMISCOE Research Series. https://doi.org/10.1007/978-3-030-40903-6_1
8. Kraler A., Reichel D. Measuring Irregular Migration and Population Flows — What Available Data Can Tell. *International Migration*. 2011. № 49 (5). P. 97—128. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2011.00699.x>
9. Koser K. Dimensions and dynamics of irregular migration. *International Migration*. 2010. 16(3). P. 181—193. <https://doi.org/10.1002/psp.587>
10. Jandle M. Methods, Approaches and Data Sources for Estimating Stocks of Irregular Migrants. *International Migration*. 2011. № 49 (5). P. 53—77. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2011.00701.x>
11. Дослідження МОМ проливає світло на неврегульовану міграцію в Україні. МОМ Україна. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/news/doslidzhennya-mom-prolyvaye-svitlo-na-nevrehulovanu-mihratsiyu-v-ukrayini> (дата звернення: 02.07.2022).

REFERENCES

1. Law of Ukraine On Immigration of 07.06.2001 No. 2491-III. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text> [in Ukrainian].

2. The General Staff explained the status of foreigners serving in the Armed Forces of Ukraine (2022). *Word and deed*. <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/08/novyna/suspilstvo/henshtab-poyasnyv-status-inozemcziv-sluzhbi-zsu> [in Ukrainian].
3. Libanova, E. M., Pozniak, O. V., & Tsymbal, O. I. (2022). Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 2 (48), 37-57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
4. Rubl, B., & Malynovska, O. (2003). “Non-traditional” immigrants in Kyiv. Kyiv: Stylos, 447 p. [in Ukrainian].
5. Braichevska, O., Malynovska, O., & Pylynskiy, Ya. (2009). “Non-traditional” immigrants in Kyiv: seven years later. Kyiv: Stylos, 280 p. [in Ukrainian].
6. Emigrant women in Ukraine: problems and barriers in access to decent work (2019). Kyiv: Analytical center CEDOS, 44 p. [in Ukrainian].
7. Echeverría, G. (2020). Towards a Systemic Theory of Irregular Migration. IMISCOE Research Series. https://doi.org/10.1007/978-3-030-40903-6_1
8. Kraler, A., & Reichel, D. (2011). Measuring Irregular Migration and Population Flows – What Available Data Can Tell. *International Migration*, 49 (5), 97-128. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2011.00699.x>
9. Koser, K. (2010). Dimensions and dynamics of irregular migration. *International Migration*, 16 (3), 181-193. <https://doi.org/10.1002/psp.587>
10. Jandle, M. (2011). Methods, Approaches and Data Sources for Estimating Stocks of Irregular Migrants. *International Migration*, 49 (5), 53-77. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2011.00701.x>
11. IOM Study Sheds Light on Irregular Migration in Ukraine (2022). IOM Ukraine. <https://ukraine.iom.int/news/iom-study-sheds-light-irregular-migration-ukraine>

Стаття надійшла до редакції журналу 11.07.2022

I. P. Maidanik, PhD (Sociology), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: Sulamif@online.ua
ORCID: 0000-0003-0422-1364

THE WAYS AND MECHANISMS OF IMMIGRANTS’ LEGAL STATUS OBTAINING IN UKRAINE

The article is devoted to the study of the processes of legal status obtaining by immigrants in Ukraine in the period before the full-scale aggression of Russia. The purpose of this article is to identify problems and mechanisms of legal status obtaining by this group of persons. The novelty of the article lies in the conceptualization of patterns of obtaining the legal status by immigrants. In the process of working on the article, survey methods, semi-structured interviews, participant observation, focus groups, and self-registration methods were used. Empirical data for preparing the article were obtained in the study “Migrants with irregular status in Ukraine” carried out within the framework of the EU-funded and IOM-implemented project “Migration and Asylum Management Support in Ukraine” (IMMIS). The survey was conducted among experts (leaders of immigrant communities, civil servants, representatives of non-governmental and international organizations dealing with migrant issues) and immigrants. The selection criteria for immigrants were the absence of Ukrainian citizenship, continuous stay in Ukraine for at least two-month period, and reaching the age of majority.

The study revealed two ways for immigrants to fall into an unregulated situation: violation of the rules of entry into Ukraine and expiration of the stay period determined by visa or other document. The widespread experience, at least temporary, of proper legal status absence among immigrants is empirically proven. For instance, more than a third (38.6 %) of the interviewed immigrants, who at the time of the interview had the necessary documents for their stay in Ukraine, admitted that they had been in an unregulated legal status for some time in the past. This situation occurred among representatives of different gender, age and educational groups.

The key institution for regulating the legal status of foreigners in Ukraine is the State Migration Service. The study revealed several scenarios of contacting the migration service in the process of obtaining documents. A little more than half of the interviewees applied to the migration service on their own, others used the help of intermediaries. The interviewees predominantly cooperated with representatives of international and non-governmental organizations (UNHCR, Right to Protection, HIAS, Rokada). Rarely, individuals were referred to the migration service by familiar Ukrainians or compatriots. The post-war revival of Ukraine should include the modernization of the State Migration Service activity in order to improve the practice of regulating the legal status of foreigners.

Keywords: immigration, immigrant, legal status, legal status obtaining.

Cite: Holovko, L. V. & Korolyk-Boyko, L. E. (2022). Ukrainyński bizhenci v Italiyi: diyaľnist' ta dopomoga Karitasu i asociaciyi «MIST-IL PONTE» [Ukrainian Refugees in Italy: Activities and Assistance of Caritas and “MIST-IL PONTE” Association]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 75-89. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.075>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.075>

УДК 314.1

JEL Classification: H77, L31

Л. В. ГОЛОВКО, канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3372-764X

Л. Є. КОРОЛИК-БОЙКО, голова асоціації «MIST-IL PONTE»

м. Губбіо, Італія

E-mail: lesya.boiko69@gmail.com

УКРАЇНСЬКІ БІЖЕНЦІ В ІТАЛІЇ: ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ДОПОМОГА КАРІТАСУ І АСОЦІАЦІЇ «MIST-IL PONTE»

Актуальність статті обумовлена необхідністю створення комфортних умов для українських біженців у місцях їх тимчасового проживання в Італії. З моменту повномасштабного вторгнення російських військ на територію України, упродовж лютого—липня 2022 р., в м. Губбіо (регіон Умбрія) приїхали 288 біженців, більшість — жінки віком 30—45 років та неповнолітні діти. Розкрита роль згуртованості місцевого населення, української діаспори, консолідації зусиль державних органів та неформального сектору. Метою статті є визначення соціально-демографічних характеристик українських біженців, які звертаються за допомогою до Карітасу та асоціації «MIST-IL PONTE» м. Губбіо. У ході дослідження використано загальнонаукові методи: опитування «face to face», аналізу, синтезу, узагальнення. Новизною є вперше визначена думка українських біженців про діяльність Карітасу у співпраці з асоціацією «MIST-IL PONTE» на основі розробленого анкетного опитування. Розкрито значимість підтримки України та її народу урядом Італії, зокрема з питань надання українським біженцям статусу тимчасового захисту, високого рівня необхідних соціальних, освітніх та медичних послуг. Проаналізовано результати опитування українських біженців, які взяті до

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

уваги Карітасом та асоціацією «MIST-IL PONTE» у подальшій їхній роботі. Визначено незначні проблеми та причини їх виникнення серед українських біженців під час перебування в Італії. Обґрунтовано пріоритетність створення комфортних житлових умов, отримання соціальних, у т.ч. числі освітніх послуг, оскільки значна частина — це неповнолітні біженці дошкільного та шкільного віку. Акцентована увага на тому, що розробка та реалізація асоціацією «MIST-IL PONTE» різноманітних тематичних заходів за участю українських біженців, особливо дітей, сприяє відновленню їх психологічного стану, швидкої адаптації до соціуму, вивченню італійської мови, культури, звичаїв і традицій місцевого населення та вказує на солідарність італійського народу у підтримці України у боротьбі з російським агресором. Встановлено причини, чому біженці мають намір залишитися в Італії. Частина з них планує повернутися через пару місяців, а інша — поки не завершиться війна в Україні. Загалом більшість українців уже повернулися. Різноманітність отриманих послуг, постійна допомога Карітасу та професіоналізм його волонтерів оцінені українськими біженцями на високому рівні. Карітас у м. Губбіо діє при 8 парафіях, де має свої відділення. Завдяки функціонуванню національної вебплатформи створена єдина реєстраційна база, яка містить загальну інформацію про осіб, їх статус та потреби. Така специфіка діяльності забезпечує надання якісної та швидкої допомоги кожному зареєстрованому.

Ключові слова: українські біженці, Карітас, асоціація, волонтерська діяльність, допомога, опитування, умови проживання.

Постановка проблеми, актуальність обраної теми. Повномасштабне вторгнення РФ на територію незалежної України призвело до зростання кількості внутрішньо переміщених й вимушено переселених осіб. Найбільше українських біженців опинилось у європейських країнах. Упродовж шести місяців значна частина біженців повернулася, однак більшість усе ще залишається за кордоном. Основними причинами є: проведення активних бойових дій на території їх постійного місця проживання; зруйноване житло; втрата роботи; страх та невпевненість у безпечних умовах життєдіяльності; можливість залишитись в іншій країні з потребою медичного лікування, навчання тощо.

Актуальним є визначення та аналіз спектра надання послуг українським біженцям, виявлення проблем та обґрунтування шляхів їх вирішення за рахунок діяльності неофіційного сектору, зокрема благодійних фондів, організацій, асоціацій, волонтерських угруповань та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження діяльності Міжнародного благодійного фонду «Карітасу України», проблем внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які отримували допомогу від фонду, вивчення питань соціально-демографічних характеристик, добробуту, умов життя, потреб на основі вибіркового обстеження анкет бенефіціарів Карітасу, розроблення пропозицій щодо політики соціального захисту вразливих категорій переселенців здійснено науковцями О. Позняком (O. Pozniak), Т. Гнатюк (T. Hnatyuk), І. Майданік (I. Maidanik), В. Васильківським (V. Vasylkivskiy), О. Гаврилюком (O. Gavrilyuk), В. Телешманом (V. Teleshman) [1]. Питання формування тенденцій ВПО в регіонах України, надання їм соціаль-

них послуг в окремих об'єднаних територіальних громадах Волинської та Вінницької областей, діяльність місцевих органів влади, волонтерських структур, малого бізнесу з метою консолідації зусиль у створенні комфортних умов проживання для переселенців розглядалися Л. Головка (L. Holovko) та В. Звонарем (V. Zvonar) [2]. Визначення тенденцій та оцінка наслідків вимушених зовнішніх та внутрішньодержавних міграцій населення України після 24 лютого 2022 р., встановлення обсягів незворотних міграційних втрат, виявлення та обґрунтування причин повернення вимушених мігрантів до України здійснено науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Е. Лібановою (E. Libanova), О. Позняком (O. Pozniak), О. Цимбалом (O. Tsybal) [3].

Представлена стаття є спробою науково обґрунтованого оцінювання спектра допомоги українським біженцям у одній із європейських країн.

Мета статті — визначення соціально-демографічних характеристик українських біженців, які звертаються за допомогою до Карітасу та асоціації «MIST-IL PONTE» м. Губбіо.

Новизна. Новизною є вперше визначена думка українських біженців про діяльність Карітасу у співпраці з асоціацією «MIST-IL PONTE» на основі розробленого анкетного опитування.

Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні таких методів: опитування «*face to face*», аналізу, синтезу, узагальнення. Дослідження проведене у три етапи. На першому — розроблено інструментарій опитування з урахуванням результатів діяльності Карітасу. На другому етапі у співпраці з асоціацією «MIST-IL PONTE» здійснено опитування українських біженців у м. Губбіо, регіону Умбрія, Італія. На третьому — узагальнення та аналіз отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок збройної агресії та повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. на територію незалежної України зростає кількість вимушено переміщених осіб та біженців у європейських країнах. За даними Агентства ООН у справах біженців, з України виїхало вже понад 9 млн осіб, найбільше — до Польщі (4,6 млн осіб). Усього в європейських країнах станом на 11 липня перебувало понад 5,7 млн українських біженців [4].

У червні зберігались певні відмінності щодо кількості прибулих біженців і тих із них, хто отримав статус тимчасового захисту у тій чи іншій країні. В основному в європейських країнах статистика зафіксованих біженців повністю або майже повністю відповідає статистиці тих, хто звернувся за статусом захисту, що відображає особливість їхнього обліку. Однак є країни, де процес реєстрації дещо уповільнений. Зокрема у Румунії — 37,83 тис., зі статусом з 90,3 тис. зафіксованих у країні біженців, Естонії — 27,49 тис. з 42,26 тис. та Італії — 97,31 тис. з 129,62 тис. осіб [5].

Конституційно-правовий статус біженців визначається в кожній державі-члені ООН національним законодавством. За даними Ради Європи, у двадцяти країнах, куди найбільше приїхало українських біженців, їм надають такі соціальні права: дозвіл на проживання на період тимчасового захисту; доступ до роботи; доступ до освіти; забезпечення житлом; доступ до соціального забезпечення; доступ до медичного обслуговування; право на відповідну інформацію про тимчасовий захист; можливість отримати статус біженця у майбутньому; можливість повернутися в країну громадянства в будь-який момент [6]. Процедура надання статусу біженців в Італії відбувається на підставі декрету №251/2007, заснованому на положеннях Директиви країн ЄС від 29.04.2004 №2004/83/ЄС та інших міжнародних правових документів. За даними Міністерства внутрішніх справ Італії, на початку російського вторгнення з України приїхало близько 55 711 біженців, більшість з яких — жінки та діти. В основному українські біженці прибули до таких великих міст: Мілан, Рим, Неаполь та Болонья [7].

Першими біженцями, які приїхали до Італії з України, були онкохворі діти, особи, які їх супроводжували, та медики. Завдяки налагодженій співпраці українського благодійного фонду «Запорука», за підтримки Благодійного фонду Сергія Притули та італійського фонду *Soleterre Onlus*, упродовж лише 36 годин 19 українських родин були вивезені до Італії, де й до сьогодні отримують безкоштовне лікування. На даний час в італійських лікарнях лікується понад 100 українських дітей [8]. В умовах надзвичайної ситуації значну роль відіграв людський фактор, передусім у наданні послуг перекладачів, гуманітарної допомоги (одягу, продуктів харчування, засобів гігієни), вирішенні побутових проблем і, найголовніше, — у прояві солідарності українському народові в боротьбі проти російського агресора.

Більшість біженців їхали до своїх знайомих та рідних, які живуть в Італії. В один із регіонів Італії, зокрема в регіон Умбрія, у м. Губбіо в кінці червня приїхали 288 осіб з України, переважно жінки і неповнолітні діти. Цей регіон має дві провінції — Перуджа і Терні. Площа — 8456 км², населення — 910 285 осіб [9]. Місто Губбіо належить до провінції Перуджа. Його загальна площа — 525 км², населення — 31 939 осіб. Станом на 30 червня 2022 р. загальна кількість населення у регіоні Умбрія становить 857 019 осіб. Зростання населення відбувається за рахунок механічного приросту. Оскільки Італія є однією із європейських країн, куди постійно прибувають мігранти, основні потоки спрямовуються з країн Північної Африки. Загалом у міграційних процесах можна виділити декілька етапів міграційних хвиль.

У 1970—1980 рр. першими іммігрантами в м. Губбіо були жителі Марокко та Нігерії. Більш активний міграційний рух розпочався у 1990-х рр.: на початку приїжджали іммігранти з Албанії, в середині 1990-х рр. — з Екватору, а згодом почалася масова хвиля іммігрантів з Румунії та України.

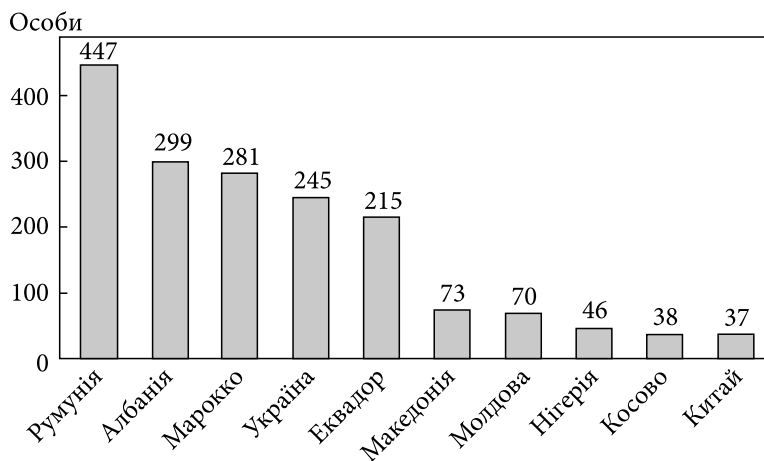

Рис. 1. Кількість мігрантів у м. Губбіо за країнами походження, 2016 р.
Джерело: за даними ЗАГСу м. Губбіо.

На початку XXI ст. географія міграційних потоків змінилася. Внаслідок політичних заворушень у певних європейських країнах, зміну чинного режиму до Італії іммігрують жителі Молдови, Польщі, Македонії (передусім її північних регіонів) та Косово. З 2010 р. почали приїжджати китайці. За даними ЗАГСу (*Anagrafe*) м. Губбіо, у 2016 р. були зареєстровані вихідці з десяти країн, найбільше з Румунії та Албанії (рис. 1).

Упродовж перебування в м. Губбіо іммігранти працевлаштувались у таких сферах, як будівництво (в основному працюють румуни, косівці, албанці, в меншій кількості — українці); у торгівлі (марокканці, нігерійці, китайці); у готельно-ресторанній сфері (українці, молдовани, еквадорці). Крім того, українки, молдованки, польки та еквадорки влаштовуються на роботу у недержавному секторі, зокрема за наймом — по догляду за людьми похилого віку. В Італії, за даними перепису 2021 р., довгожителів віком понад 100 років — 22,7 тис. осіб, з них чоловіків — 4,1 тис., жінок — 18,6 тис. Середня тривалість життя становить: у чоловіків 77,8 років, у жінок — 83,3 років. Більшість із них потребують постійного догляду у домашніх умовах.

Тривалі суспільні трансформації, пов'язані з відтоком молоді за кордон, зростання кількості іммігрантів зумовили активне залучення їх до роботи у домогосподарствах, передусім по догляду за людьми похилого віку. Велику довіру серед місцевого населення отримали доглядальниці з країн Східної Європи, зокрема України, Польщі, Молдови. До українців сформувалось хороше ставлення самої держави і населення Італії. Водночас володіння державною мовою, наявність постійного місця роботи створили умови для можливості отримання резиденції (приписки). Таким чином в Італії сформувалась українська діаспора, яка наразі відіграла вагомую роль у допомозі українським біженцям.

Основна частина біженців приїхали у місто ще у березні з Київської (м. Гостомель, м. Київ), Луганської (м. Рубіжне), Житомирської (м. Коростень, м. Ігнатпіль), Волинської (м. Нововолинськ), Дніпропетровської (м. Дніпро), Тернопільської та Івано-Франківської областей. Найменший біженці лише 5 років, найстаршому — 85. Переважна більшість осіб — жінки працездатного віку від 30 до 45 років, у кожної — одна-дві дитини дошкільного віку.

За рахунок допомоги Карітасу [10] їм було надано житло при місцевих римо-католицьких храмах. Крім послуг розміщення, переселенці отримали тут їжу, одяг та необхідні кошти.

Карітас в Італії створений 2 липня 1971 р., перший офіс був у Римі. Основна мета — допомога потребуючим італійцям після Другої світової війни. Допомога (*Pontificia opera assistenza «POA»*) надходила зі США. У м. Губбіо Карітас створений у 1975 р. До дієцезії м. Губбіо належать релігійні установи м. Губбіо, м. Умбертіде, м. Скеджа, м. Костаччаро, м. Кантьяно (регіон Марке). До регіону Умбрія належить 8 дієцезій.

Нині директором Карітасу м. Губбіо є Лука Уччеллані. Ця організація має кілька відділів: відділ реєстрації, куди можуть звернутися всі, хто мають потреби в їжі, одязі, працевлаштуванні, житлі; відділ моральної допомоги, де психологи та психотерапевти надають відповідну безкоштовну допомогу; також є низка кваліфікованих працівників, котрі надають консультації з отримання медичних послуг, працевлаштування, юридичних та цивільних питань.

Особливістю Карітасу є те, що парафії у м. Губбіо мають свої відділення, які постійно співпрацюють між собою для надання послуг мігрантам, біженцям, місцевим малозахищеним особам. У головному офісі Карітасу щочетверга проводяться збори для обговорення організаційних питань. Карітас співпрацює з місцевою владою (муніципалітетом), надаючи їй інформацію щодо кількості осіб, які звертаються за допомогою, з метою своєчасного вирішення їх проблем.

Карітас має свою національну вебплатформу (*Webplatforma OSPO — osservatorio e poverta*), де реєструють осіб, включаючи інформацію про особу із зазначенням потреб та ступеня їх вирішення. Така платформа діє як єдиний реєстр. Вона була створена у 2005 р. для якісного адресного надання послуг. До національної платформи входить Карітас кожної парафії. Це дає можливість, у разі відсутності відповідного фахівця у тому чи іншому Карітасі, отримати належну інформацію чи необхідну допомогу в одному з інших Карітасів.

Кожен Карітас створює та реалізовує різні проекти, враховуючи ініціативи парафій та епархії. Найважливіші з них: у 2008 р. під час економічної кризи в Італії збиралися кошти для малозабезпечених сімей м. Губбіо; у 2021 р. реалізований проект щодо зібрання коштів для надання психоло-

гічних послуг неповнолітнім особам; у 2022 р. розпочалась реалізація проекту «*Emergenza Ucraina*» («Надзвичайна ситуація в Україні»), в рамках якого відкритий рахунок збору коштів на допомогу біженцям з України.

На постійній основі працівниками Карітасу є близько 10 осіб. Проте всі бажаючі мають можливість долучатись до його діяльності і надавати послуги у вільний від роботи час, але обов'язковою умовою є попереднє проходження відповідного навчання (*formazione*), яке включає в себе вдосконалення комунікаційних умінь (слухати людей, вести бесіди) та навичок, вивчення культури різних народів. З моменту першого приїзду іммігрантів для обміну та ознайомлення зі звичаями, традиціями, обрядами та кухнею кожної культури Карітас щороку організовує захід «Свято народів» (*Festa dei popoli*).

Карітас співпрацює з муніципалітетом в основному з економічних питань (кошти спрямовуються на оренду житла, оплату комунальних послуг та медичні витрати), а також з Червоним Хрестом, надаючи соціальну та медичну допомогу, асоціаціями, що займаються громадською діяльністю, місцевими організаціями, діяльність яких спрямована на розвиток культурних традицій, культурно-рекреаційними асоціаціями, асоціацією «*CIDIS*», яка займається прийомом та інтеграцією мігрантів. Статистична інформація Карітасу є достовірною, її використовують у своїй діяльності державні установи. Навіть у першому своєму виступі щодо прийому загальної кількості біженців з України, голова Ради міністрів Італії Маріо Драгі, озвучив статистичну інформацію, отриману від Карітасу.

Завдяки співпраці органів місцевої влади з Карітасом, Червоним Хрестом, Цивільним захистом, асоціаціями «*MIST-IL PONTE*», «*Maggio Eugubino*», «*Gemelaggi*», «*La Fondazione Dario Fo e Franca Rame*», активної діяльності монахинь Ордену малого причастя та парафій і волонтерів, біженцям з України створено сприятливі умови для їх життя і тривалого перебування у м. Губбіо.

Асоціація «*MIST-IL PONTE*» створена для некомерційного досягнення громадських цілей, солідарності та суспільної користі у культурній, освітній, соціальній сфері, зміцнення співпраці та дружби між італійським та українським народами в імплементації регуляторних принципів Європейського Союзу, Італійської держави та регіону Умбрія.

Основні напрями діяльності асоціації:

- популяризація української мови, історії, географії, культури та традицій в Італії;
- організація мистецьких та культурних ініціатив, заходів, конференцій, спрямованих на пізнання історії, популяризація та поширення української культури і традицій у гармонії з італійською культурою та традиціями, згідно з чинним законодавством;
- надання підтримки та допомоги українському народу у разі стихійного лиха чи воєнних подій;

- зміцнення партнерських відносин співпраці з приватними та державними структурами, що діють у сфері міграції для надання допомоги та інформації громадянам України, які перебувають в Італії;

- надання допомоги та інформації громадянам Італії, які мають намір залишитися в Україні.

Асоціація «*Maggio Eugubino*» створена з метою збереження, популяризації, організації традиційних свят м. Губбіо, особливо це стосується «Свята свічок» «*Festa dei Ceri*», що є важливою частиною нематеріальної культурної спадщини міста. У процесі своєї діяльності асоціація співпрацює з муніципалітетом, єпархією та курією міста, Університетом мулярів і каменярів, родинами «черайолі»¹, асоціаціями, державними та приватними установами, зацікавленими в реалізації свята. У цьому контексті організація «Свята свічок для дітей» («*Piccoli Ceri*») має важливе значення у проведенні культурних заходів, конференцій, поширенні історичних і соціологічних досліджень, які пов'язані з м. Губбіо, його традиціями та історією. Завданням асоціації є:

- організація свят, виставок, зустрічей, навчальних конференцій, заходів, змагань та подання публікацій у періодичні видання;

- популяризація традиційних, культурних та історичних свят міста, зокрема «*Festa dei Ceri*», «*Palio della Balestra*», «*Tournei dei Quartieri*»;

- збереження культурно-мистецької та ландшафтної спадщини від будь-якої форми деградації, сприяння та посилення історичних і наукових досліджень;

- заснування та призначення стипендії, нагородження подяками, преміями, почесними грамотами осіб, які відзначилися на місцевому, регіональному та національному рівнях у різних сферах людської діяльності, а також тим, хто зробив значний внесок у культурний розвиток м. Губбіо;

- сприяння та розвиток зв'язків, у всіх формах і способах, між мешканцями м. Губбіо та його резидентами за кордоном;

- сприяння та організація партнерства між м. Губбіо та іншими італійськими чи іноземними містами.

Асоціація «*Gemelaggi*» створена з метою зміцнення дружніх зв'язків між містами різних держав, обміну досвідом у галузі економіки, культури, освіти, спорту, туризму, ведення міського господарства тощо. Співпраця міст-побратимів реалізується шляхом візитів делегацій, художніх та спортивних колективів, організації виставок, а також завдяки ознайомленню з літературою, кінофільмами тощо. З прибуттям українських біженців до

¹ «Черайолі» — місцеві мешканці м. Губбіо, які об'єднані у «родину» навколо одного зі святих: Губальдо, Георгія, Антоніо. На святі «Трьох свічок» «родина» у кількості 10—12 осіб і більше несе велику дерев'яну свічку «чері» із прикріпленою на ній дерев'яною фігурою святого. Також кожна «родина» за італійськими традиціями має своє вбрання для цього свята.

м. Губбіо вектор діяльності асоціації був розширений ще новими напрямами: надання гуманітарної допомоги, створення сприятливих умов для тимчасового перебування потерпілих від війни.

У перші два місяці прибуття українців до м. Губбіо проблемою Карітасу став пошук та забезпечення їх житлом. У окремих випадках, щоб вирішити це питання, Карітас звертався до місцевого населення. Основними причинами відсутності достатньої кількості житлових приміщень у місті стали:

- значна кількість будинків, виставлених на продаж (у зв'язку з пандемією *Covid-19*);
- участь у державних соціальних програмах, яка дає можливість отримати пільги з проведення будівельних ремонтних робіт (зовнішніх і внутрішніх);
- відсутність пермессо (дозволу на проживання) і резиденції (приписки).

Враховуючи все це, біженців розселяли в інші міста регіону. Одночасно виникли проблеми зі своєчасною виплатою державної допомоги (щомісячно 300 євро на дорослого і 150 — на дитину). Виплата здійснювалася лише впродовж трьох місяців. Якщо в цей період біженці не працевлаштувалися, їм складно було орендувати житло, оскільки італійці не здають в оренду житло без зарплатного листка [11]. Однак тривала несвоечасність виплат фінансової допомоги українським біженцям спостерігалась у регіонах переважно віддалених на південь від центру Італії, у північних регіонах ситуація відносно врегульована. Виплати мають право отримати всі, хто знайшов житло самостійно (у родичів, друзів чи знайомих). Від Карітасу біженцям на постійній основі надавали і продовжують надавати (тим, які ще не працевлаштувалися) безготівкову фінансову допомогу. Центральний офіс розповсюджує «*buoni pasto*» (пластикові картки з певною сумою коштів). Перший тиждень біженці отримали по 20 євро на дорослого і 20 євро на дитину для можливості придбати продукти харчування (м'ясо, рибу, хліб, молочні продукти) та необхідні засоби гігієни. Згодом суму збільшили до 50 євро на сім'ю з трьох осіб. За потреби кожні 15 днів біженці можуть отримувати нову картку. Основною умовою є надання чеків, а розраховуватись цими картками можна лише у спеціальних двох супермаркетах, з якими Карітас має домовленість про реалізацію карток.

Наприкінці серпня спільно з асоціацією «MIST-IL PONTE» у м. Губбіо розроблено і проведено анкетне опитування українських біженців з метою оцінки діяльності Карітасу, щоб визначити чергові потреби біженців і можливості Карітасу та асоціації задовольнити їх. Значимості набуває визначеність, змістовність і структурованість питань, доцільність і важливість отриманих результатів для визначення напрямів подальшої діяльності Карітасу і асоціації «MIST-IL PONTE». В опитуванні взяли участь 250 осіб, переважно жінки віком 36—45 років, які перебувають у м. Губбіо уже майже 6 місяців. Загальна кількість членів родини опитаних біженців коливається

Рис. 2. «Яку допомогу Ви отримали від Карітасу?»

Джерело: дані опитування.

в межах від 1 до 4 осіб. Частина біженців, які переселилися з родиною у складі від 2 до 3 осіб, становить 70 %. Головною причиною їх приїзду в Італію стали військові дії на території України. В основному біженці їхали до своїх знайомих та родичів. З перших днів їхнього перебування в Італії волонтери Карітасу надавали відповідну допомогу залежно від їхніх потреб. Першочерговим було розміщення біженців. За обмеженістю вільних приміщень (кімнат, гостьових будиночків) у родичів, місцеві жителі, особливо представники української діаспори, долучались до пошуку житла і по можливості надавали його.

Завдяки активній роботі волонтерів Карітасу та парафій м. Губбіо українські біженці своєчасно отримали тимчасове житло (крім тих, хто зупинився у рідних чи знайомих), фінансову допомогу, одяг, продукти харчування та засоби гігієни (рис. 2). Надзвичайно професійно налагоджена робота щодо оформлення документації для отримання українськими біженцями статусу тимчасового захисту, медичних послуг, влаштування дітей у дошкільний чи шкільний заклад.

Подача документів на пермессо уже дає дозвіл на медичне обслуговування, а дітям — на навчання у місцевих школах. Отримуючи пермессо, біженці мають право на роботу. У деяких регіонах Італії, зокрема у регіоні Лаціо, українським біженцям надають безкоштовний проїзд майже всіма видами громадського транспорту [12].

Загалом українські біженці задоволені роботою Карітасу. На високому рівні оцінили його діяльність більша частина респондентів, лише незначна їх кількість поставили від 7 до 9 балів (з максимальних 12). Причиною цього є те, що біженцям було надано житло за межами м. Губбіо, у сільській місцевості на відстані 15—20 км від місця отримання соціальних послуг, що створювало певні незручності у транспортному сполученні. До того ж

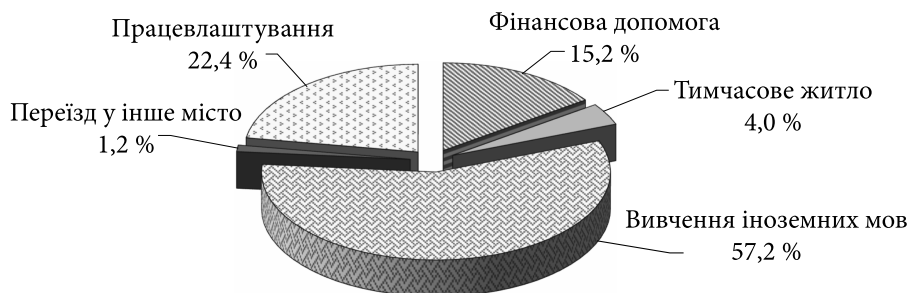

Рис. 3. «Які види допомоги Ви хотіли б отримувати від Карітасу?»
Джерело: дані опитування.

рейсовий громадський транспорт курсує вранці і ввечері через невисокий пасажиропотік, оскільки місцеве населення віддає перевагу приватному транспорту. Діти відвідували дошкільні та шкільні заклади за місцем проживання і за потреби користувалися шкільним автобусом.

З метою вивчення італійської мови для дорослих при релігійних структурах Карітасу два рази на тиждень організовано безкоштовні курси. Для подолання лінгвістичного бар'єру були залучені медіатори-посередники, які володіють українською та італійською мовами, окремо надавали послуги модератори, які володіють англійською та італійською мовами. У результаті такої налагодженої співпраці біженці змогли оволодіти розмовно- побутовим рівнем знання італійської мови.

Значну волонтерську допомогу біженцям надала асоціація «MIST-IL PONTE», що організувала і провела для них низку пізнавальних та культурних заходів, як-от оглядову екскурсію по м. Губбіо з відвідуванням історичних пам'яток і визначних місцевих локацій, ознайомлення із традиціями і звичаями місцевого населення.

У червні асоціації «MIST-IL PONTE», «Maggio Eugubino» та «Gimmelaggi» організували збір коштів на користь дітей-сиріт, котрі постраждали під час війни в Україні. У рамках спільної співпраці ці кошти передано українській спільноті «Дар любові» (м. Івано-Франківськ). У даний час м. Івано-Франківськ є логістичним центром гуманітарної допомоги для вимушено переміщених осіб, серед яких більшість — діти.

Під час анкетного опитування українські біженці зазначили велику підтримку асоціацій та Карітасу. Попри надання значного спектра послуг і допомоги від Карітасу, більше половини українських біженців хотіли б продовжувати вивчення іноземної мови (57,2 %), отримати роботу (22,4), фінансову допомогу (15,2 %), окремі хотіли б змінити житло і переїхати в інше місто (рис. 3).

У силу певних обставин не всі українські біженці одночасно приїхали у місто. Із загальної кількості респондентів 10 осіб жили в м. Губбіо місяць,

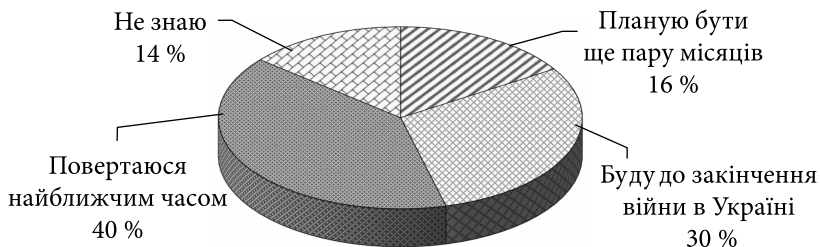

Рис. 4. «Як надовго Ви плануєте залишатися в м. Губбїо?»
Джерело: дані опитування.

40 осіб — більше 3 місяців. Понад 200 осіб жили у місті та користувалися послугами Карітасу півроку.

На сьогоднішній день у зв'язку з процесами деокупації території, відновленням інфраструктури, початком навчального року частина українців повернулася в Україну. Внаслідок тривалих бойових дій та через втрату житла, частина респондентів (14 %) не визначились, як довго будуть залишатись у м. Губбїо; 16 % планують повернутися додому за пару місяців; 30 % залишатимуться в Італії до закінчення війни в Україні; 40 % планують повернутися найближчим часом (рис. 4).

Працівниками Карітасу м. Губбїо надається допомога у працевлаштуванні осіб, зокрема у готельно-ресторанній сфері (прибиральниці) та у неформальній сфері (догляд за людьми похилого віку). Із загальної кількості біженців, яким була запропонована робота, пропозицією скористались усі бажаючі.

Результати проведеного опитування показали, наскільки важливою і значущою є міжнародна підтримка, активна діяльність та допомога неформального сектору в Україні й за кордоном, скоординованість діяльності його складових в умовах надзвичайної ситуації. Вагому роль у підтримці українських біженців відіграли саме благодійні, волонтерські організації та асоціації. В Італії діяльність Карітасу та його співпраця з місцевими асоціаціями створили комфортні умови проживання для українських біженців у м. Губбїо. Однак яким би високим не був рівень надання соціальних послуг та які б комфортні умови їх перебування не були, практично всі біженці мають намір повернутися в Україну і відбудувати її.

Висновки. В умовах воєнного стану в Україні надзвичайно важливою є фінансова та гуманітарна міжнародна підтримка, у т. ч. у наданні тимчасового захисту біженцям. Оскільки ці люди на сьогоднішній день є однією з найвразливіших категорій населення, котрі одночасно отримали психологічні, фізичні травми та матеріальні збитки, значущим є їх моральне відновлення під час війни. У країнах, які прийняли українських біженців, надано різносторонню допомогу.

З першого дня повномасштабного російського вторгнення на територію України у м. Губбіо проведено засідання керівників усіх осередків Карітасу і розроблено план допомоги біженцям. Відтоді щодня Карітас аналізує ситуацію щодо їх кількості, потреб та умов перебування у місті і скоординує свою діяльність. Так, станом на кінець липня під опікою Карітасу перебувало 288 біженців з України. За ці місяці їм надано тимчасовий захист, житло, одяг, продукти харчування, фінансову та медичну допомогу, психологічну та лінгвістичну підтримку, дітей зареєстрували у дошкільні та шкільні заклади.

Вагому роль у підтримці українських біженців та наданні їм усебічної допомоги відіграв людський фактор, завдяки активності української діаспори та місцевого населення. На підтримку і солідарність з Україною організовувались акції протесту проти вторгнення російських військ; збір коштів для дітей-сиріт війни; проводилися різноманітні пізнавальні, культурні заходи, до яких залучали українських біженців, а найбільше — дітей. Це допомагає кращому відновленню психологічного стану після отриманого стресу, вивченню місцевої культури, традицій, звичаїв та мови. Більша частина заходів проведена асоціацією «MIST-IL PONTE» у співпраці з Карітасом, асоціаціями «Maggio Eugubino» та «Gemmellaggi». Одним із основних напрямків роботи Карітасу м. Губбіо сьогодні є допомога біженцям з України і майже всі вони задоволені його діяльністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Характеристика домогосподарств внутрішньо переселених осіб–бенефіціарів допомоги МБФ «Карітас України». К., 2018. 56 с.
2. Holovko L., Zvonar V. The provision of social services to internally displaced persons in the communities of Ukraine. Transformation of economy, finance and management in modern conditions: monograph. State University of Jan Kochanowski. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. P. 295—307. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-220-3-18>
3. Лібанова Е. М., Позняк О. В., Цимбал О. І. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2 (48). С. 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
4. Кількість біженців з України після 24 лютого уже перевищила 9 млн осіб, — ООН. Телеканал «Еспресо». URL: <https://espreso.tv/killist-bizhentsiv-z-ukraini-pislya-24-lyutogo-uzhe-perevishchila-9-mln-osib-oon> (дата звернення: 25.08.2022).
5. Стагус тимчасового захисту в Європі отримали 3,4 млн біженців з України, в лідерах Польща, Німеччина та Чехія — ООН. *Інтерфакс*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/840184.html> (дата звернення: 28.06.2022).
6. Вечірко Т. Права українців за кордоном під час війни. URL: https://www.prostir.ua/?library=prava-ukrajintsiv-za-kordonom-pid-chas-vijny&fbclid=IwAR1B8kLLmBDJN1QWua_IHZ-NC-xWp1UsiojioZ49WXs_uzOa0A3EeEYBt2o (дата звернення: 05.10.2022).
7. Італія готується прийняти 600 українських біженців за допомогою Карітасу. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/italiya-gotutsya-pryunnyaty-600-ukraynskyh-bizhentsiv-zadpomogoyu-karitasu-8548/> (дата звернення 18.08.2022).

8. Капустинська Т. Живеш моментом і робиш свою справу: як «Запорука» допомагає онкохворим дітям та будує дім для переселенців. URL: <https://media.zagoriy.foundation/speczproyekty/zhyvesh-momentom-i-robysh-svoyu-spravu-yak-fond-zaporuka-dopomogaye-onkohvorym-dityam-likuvatysya-za-kordonom-ta-buduye-dim-dlya-pereselenciv/> (дата звернення: 05.08.2022).
9. Умбрія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 28.06.2022).
10. Карітас в світі. URL: <https://caritas.ua/internationalis/> (дата звернення: 28.06.2022).
11. Кашчей І. Українські біженці в Італії: бюрократія проти чуйності італійців. URL: https://lb.ua/world/2022/07/21/523853_ukrainski_bizhentsi_italii.html (дата звернення 25.08.2022).
12. Кашчей І. Українські біженці в Італії: сонячна гостинність та багато бюрократії. URL: https://lb.ua/world/2022/06/01/518645_ukrainski_bizhentsi_italii_sonyachna.html (дата звернення 26.09.2022).

REFERENCES

1. Characteristics of households of internally displaced persons - beneficiaries of assistance from the Caritas Ukraine International Fund (2018). Kyiv [in Ukrainian].
2. Holovko, L. & Zvonar, V. (2022). The provision of social services to internally displaced persons in the communities of Ukraine. Transformation of economy, finance and management in modern conditions: monograph. State University of Jan Kochanowski. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 295-307. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-220-3-18>
3. Libanova, E., Pozniak, O. & Tsybmal, O. (2022). Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of armed aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 2 (48), 37-57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037> [in Ukrainian].
4. The number of refugees from Ukraine after February 24 has already exceeded 9 million people, – UN. (2022). <https://espresso.tv/kilkist-bizhentsiv-z-ukraini-pislya-24-lyutogo-uzhe-perevishchila-9-mln-osib-oon> [in Ukrainian].
5. 3.4 million refugees from Ukraine have received temporary protection status in Europe, Poland, Germany and the Czech Republic are the leaders – UN. (2022). <https://interfax.com.ua/news/general/840184.html> [in Ukrainian].
6. Vechirko, T. (2022). Rights of Ukrainians abroad during the war. https://www.prostir.ua/?library=prava-ukrajintiv-za-kordonom-pid-chas-vijny&fbclid=IwAR1B8kLLmBDJN1QWua_IHZ-NC-xWp1UsiojioZ49WXs_uzOa0A3EeEYBt2o [in Ukrainian].
7. Italy is preparing to accept 600 Ukrainian refugees with the help of Caritas. (2022). <https://synod.ugcc.ua/data/italiya-gotutsya-pryynyaty-600-ukraynskyh-bizhentsiv-za-dopomogoyu-karitasu-8548/> [in Ukrainian].
8. Kapustynska, T. (2022). Live in the moment and do your thing: how «Zaporuka» helps children with cancer and builds a home for displaced people. <https://media.zagoriy.foundation/speczproyekty/zhyvesh-momentom-i-robysh-svoyu-spravu-yak-fond-zaporuka-dopomogaye-onkohvorym-dityam-likuvatysya-za-kordonom-ta-buduye-dim-dlya-pereselenciv/> [in Ukrainian].
9. Umbria (2022). <https://uk.wikipedia.org/wiki> [in Ukrainian].
10. Caritas in the world (2022). <https://caritas.ua/internationalis/> [in Ukrainian].
11. Kashchei, I. (2022). Ukrainian refugees in Italy: bureaucracy against the sensitivity of Italians. https://lb.ua/world/2022/07/21/523853_ukrainski_bizhentsi_italii.html [in Ukrainian].
12. Kashchei, I. (2022). Ukrainian refugees in Italy: sunny hospitality and a lot of bureaucracy. https://lb.ua/world/2022/06/01/518645_ukrainski_bizhentsi_italii_sonyachna.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.09.2022

L. V. Holovko, PhD (Economics), Senior Research
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: holovko_lilia@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3372-764X

L. E. Korolyk-Boyko, Head of the Association «MIST-IL PONTE»
c. Gubbio, Italy
E-mail: lesya.boyko69@gmail.com

UKRAINIAN REFUGEES IN ITALY: ACTIVITIES
AND ASSISTANCE OF CARITAS
AND «MIST-IL PONTE» ASSOCIATION

The relevance of the article is due to the need to create comfortable conditions for Ukrainian refugees in their places of temporary residence in Italy. Since the full-scale invasion of the territory of Ukraine by Russian troops, during February-July 2022, 288 refugees arrived in the city of Gubbio, region of Umbria, most of them women aged 30-45 and minor children.

The article reveals the role of the cohesion of the local population, the Ukrainian diaspora, the consolidation of the efforts of state bodies and the informal sector. The purpose of the article is to determine the socio-demographic characteristics of Ukrainian refugees who turn to Caritas and the association “MIST-IL PONTE” in Gubbio for help. In the course of the research, general scientific methods were used: face-to-face survey, analysis, synthesis, generalization. The novelty is the opinion of Ukrainian refugees about the activities of Caritas in cooperation with the association “MIST-IL PONTE” determined for the first time, on the basis of a developed questionnaire. The significance of the Italian government’s support for Ukraine and its refugees has been revealed, in particular on the issues of providing Ukrainian refugees with the temporary protected status, a high level of necessary social, educational and medical services. The results of the survey of Ukrainian refugees, which were taken into account by Caritas and the association “MIST-IL PONTE” in their further work, were analyzed. Minor problems encountered by Ukrainian refugees during their stay in Italy and their causes are identified. The priority of creating comfortable living conditions, receiving social, including educational, services is substantiated, since a significant part of refugees are minors of preschool and school age. Focused attention on the fact that the development and implementation of various thematic activities by the “MIST-IL PONTE” association with the participation of Ukrainian refugees, especially children, contributes to the recovery of their psychological state, rapid adaptation to society, learning the Italian language, culture, customs and traditions of the local population and indicates the solidarity of the Italian people in supporting Ukraine in the fight against the Russian aggressor.

The reasons why refugees intend to stay in Italy have been established. Some of them plan to return in a couple of months, and others - after the end of the war in Ukraine. In general, most Ukrainians have already returned. The variety of services received, the constant assistance of Caritas and the professionalism of its volunteers are highly rated by Ukrainian refugees. Caritas in Gubbio operates in 8 parishes, where it has its branches. Thanks to the functioning of the national web-platform, a single registration database has been created, which contains general information about persons, their status and needs. This specificity of activity ensures the provision of high-quality and quick assistance to everyone who is registered.

Keywords: Ukrainian refugees, Caritas, association, volunteering, help, survey, living conditions.

Cite: Kolot, A. M., & Herasymenko, O. O. (2022). Do filosofii moralnoi ekonomiky: kontseptolohiia liudynotsentrychnosti (II chastyna) [To the Philosophy of Moral Economy: Conceptology of Anthropocentrism (Part II)]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 90-117. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.090>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.090>

УДК 330.162

JEL Classification: O 100, P 400

А. М. КОЛОТ, д-р екон. наук, проф., проректор з науково-педагогічної роботи
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03057, Україна, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1

E-mail: kolot@kneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4393-9806

Scopus ID: 55338407700

О. О. ГЕРАСИМЕНКО, канд. екон. наук, доц.,
доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
03022, Україна, м. Київ, вул. Васильківська, 90-а

E-mail: herasymenkomiid@knu.ua

ORCID: 0000-0002-1122-1189

Scopus ID: 57200444567

ДО ФІЛОСОФІЇ МОРАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: КОНЦЕПТОЛОГІЯ ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНОСТІ (II частина)

У статті викладено авторське бачення філософської платформи розбудови моральної економіки як одного із фундаментальних засновків формування нової економічної теорії, здатної віддзеркалити тренди розвитку економіки та мережевого суспільства першої половини XXI століття.

Актуальність нового погляду на розбудову моральної економіки, в якій змінюються вектори, пріоритети, ієрархія суспільно значущих дій і суспільного поступу, зумовлена гострою науковою дискусією та полемікою щодо сутності і природи екосистеми в новій соціоекономічній реальності. Мета статті — сприяння фундаментальному переосмисленню феномену моральної економіки, передумов її становлення з акцентом на людиноорієнтований розвиток, посилення ролі позаекономічного, цінностей, культури,

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

гідної праці, солідарності, що в перспективі має утвердити новий рівень соціальної якості. Для аргументації концептології моральної економіки використано загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень — теоретичного узагальнення, індукції та дедукції, абстрактно-логічний, історичний, логічного обґрунтування, гіпотетичний.

Елементами новизни є теоретико-методологічні концепти щодо сутності, природи моральної економіки та докази, що підтверджують висунуту гіпотезу закономірності її розбудови як об'єктивної реакції суспільств, їх провідних соціальних сил на нову глобальну реальність, що має науково-технічні, соціально-економічні, демографічні та інституціональні передумови. Наведено трактування моральної економіки у найбільш загальному та розгорненому формулюванні на протизвагу «продуктовому» підходу. Запропонований концепт моральної економіки розкрито через його функції — методологічну, соціально-економічну та інституціональну; організаційно-управлінську; світоглядну. Виокремлено обставини та процеси, які стримують розвиток соціально-економічних відносин на засадах людиноцентризму і постають своєрідним «тромбом» на шляху розбудови нового типу економіки. Розкрито достеменну роль культури в економічній сфері в контексті взаємозв'язку культури, етики і моральної економіки. Висунуто гіпотезу, що об'єднувальною ланкою між економікою і культурою постає цінність. Цінності розглядаються як ресурс, мотив, джерело та екзистенційний засновок позитивної соціально-трудової динаміки. Висловлено припущення щодо паралелі між явищами і процесами, які породжують дефіцит гідної праці, з одного боку, та розбудовою економіки, що претендує на статус «некультурної», «неморальної», «нелюдиноцентричної». Аргументовано висловлену гіпотезу щодо односпрямованості принципів формування та функціонування моральної економіки і феномену ідентичності. Обґрунтовується теза, що моральна економіка пришвидшить своє становлення за використання потенціалу солідаризму.

Ключові слова: моральна економіка, культура економіки, цінності, людиноцентризм, людський розвиток, ідентичність, гідна праця, соціальна якість, солідаризм, соціоекономічна (не)нормальність.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Неупереджений аналіз розвитку глобального соціуму на початку 30-х років XXI ст. доводить, що у всіх сферах суспільного буття відбуваються багатовекторні, неоднозначні, суперечливі зміни. Нова соціоекономічна реальність, в якій нині опинилось людство чи не усього світу, стала симбіозом трьох мегазрушень, мегапотрясінь — інформаційно-цифрових трансформацій, санітарно-епідеміологічних обмежень, широкомасштабної воєнної агресії з боку ізвічного ворога України, які в ментальній моделі авторів постають як «великий вибух-1», «великий вибух-2» та «великий вибух-3» [1]. Кожен «великий вибух» спричинив неоднозначні наслідки для економічного зростання та соціальної якості в глобальних і національних координатах.

Неспроможність соціуму абсолютної більшості країн світу стати на шлях стійкого розвитку, досягти очікуваних показників соціальної якості, індикаторів гідної праці та гідного трудового життя змушувало багатьох науковців, у т.ч. авторів цієї статті приділяти підвищену увагу з'ясуванню причин дрейфу світового соціуму до людино(не)центризму та визначенню

векторів подолання небажаних трендів у динаміці якості людського розвитку [2; 3]. Нашою принциповою позицією залишається та, що «соціум кінця ХХ — початку ХХІ ст. переживає хронічну хворобу, діагноз якої — неадекватність пріоритетів, спрямованість на розширення виробництва в будь-який спосіб і за будь-яку ціну, уповання на безмежне споживання; націленість на зростання, за якого немає розвитку. За світогляду економічного централізму панує примат економічного над соціальним, недооцінка, неусвідомлення достеменної ролі позаекономічного в нашому житті» [2].

Змушені констатувати, що розбудова моральної, етичної, соціалізованої економіки, в центрі якої перебуває нова людина — людина цифрової доби, що накопичила потужний людський капітал, створила паралельний з природою світ техніки, технологій, які за можливостями часто-густо перевищують людські; людина, що активно адаптується до викликів демографічного, цифрового, кліматичного, соціального, політико-економічного характеру, і яка може і повинна розраховувати на гідне трудове і позатрудове життя, суспільно прийнятну соціальну якість — усе це залишається глобальним завданням, з яким політикум, соціальні партнери, громадянське суспільство впоратися все ще не можуть і на початку третього десятиліття поточного століття. Більше того, за багатьма напрямками соціального, соціально-трудоного розвитку глобальний соціум має усе більше «провалів», а перманентні здобутки межують із поразками.

Маємо переконання, що серед причин, які стримують розбудову моральної, людиноцентричної економіки одне з основних місць посідає домінування застарілих, неадекватних умовам сьогодення науково-прикладних засад, концептів, що чинять значний вплив на вироблення та реалізацію соціально-економічної політики як у минулому, так і нині. Цілі пласти економічної теорії на повірку виявилися цілковито марними, безкорисними і такими, що врешті-решт дали поштовх до системних провалів у розвитку глобальної економіки.

Широкий спектр проблем, що породжують світоглядні обмеження, неадекватність мислення, ціннісні асиметрії, з одного боку, та обмеженість обсягу статті, з іншого, змушують авторів зосередитися тут лише на окремих, суто політико-економічних причинах несформованості у багатьох представників соціуму (якщо не більшості) сучасного економічного і соціального мислення та людиноорієнтованих ціннісних позицій.

Широко вживаним є вислів: «Як човен назвеш, так він і попливе». Справедливим є твердження: як людина розуміє сутність економічних і соціальних явищ і процесів, так і формується її світогляд, культура мислення, мотиваційні настанови, сама філософія життєдіяльності. Мислення в цілому і економічне зокрема, значною мірою формується під впливом економічної думки, яка є провідною, домінуючою в суспільстві, а також знань, концепцій, гіпотез, що їх продукують інші економічні течії. На догоду про-

відній економічній течії — мейнстріму, яка виявилася однією з неадекватних умовам і реальним драйверам економічного поступу, прикладним економічним наукам довелося поступитися широтою підходу, міждисциплінарністю, чутливістю до ролі культури, моралі, етики в життєдіяльності людини та розвитку економіки. Реальність є такою, що економічна наука і передусім її фундамент — економічна теорія — виявилися нездатними ані концептуалізувати природу глобальних змін у світі економіки та світі самих людей, ані описати домінанти, драйвери суспільного поступу, ані запропонувати «дорожню карту» стійкого, одновекторного економічного, соціального і суспільного розвитку.

Більшість (якщо не усі) провідних економічних теорій усе ще не спроможні з наукових позицій пояснити природу та причини людино(не)центричності, що її демонструє глобальна економіка, представлена національними економічними системами та їх регіональними об'єднаннями. Дійсно, провідні теоретичні течії та їх школи упродовж останніх десятиліть зазнають поразки на «полі» соціальної якості, людського розвитку, демонструють неготовність відповісти, здавалося б, на просте, зрозуміле чи не усім, правомірне запитання: «Чому людиноцентризм на практиці не постає незаперечною цінністю, а економічний, соціальний і суспільний поступ, як правило, мають різновекторні драйвери спрямувань?». Далекі не всі творці економічної думки здатні відповісти на запитання: «Чому культура, мораль, етика, образно кажучи, опинилися по одну сторону "барикад", а економіка та її інститути — по іншу?».

Реалії останніх десятиліть є такими, що низькі темпи економічного зростання, характерні для абсолютної більшості країн, уживаються зі ще нижчими темпами людського розвитку. Тому справедливим постає висновок, що глобальна економіка — це економіка низького економічного зростання без розвитку і, передусім, людського, соціального. Складається враження, що політикум, соціальні партнери, а з ними і глобальний соціум, призвичаїлись, змирилися з хронічними соціальними недугами, якими є зростання соціальної нерівності та вимушеної незайнятості у різноманітних формах, збереження дефіциту гідної праці, відсутність позитивної динаміки показників, що віддзеркалюють соціальну якість у самому широкому її розумінні. Реальністю сьогодення у глобальному вимірі залишається аномальне зростання соціальної нерівності, розгортання нестійкості, прекарності у сфері праці та зайнятості; відтворення значних масштабів явищ і процесів, які породжують соціальне відторгнення, бідність, у т. ч. серед працюючих, погіршення багатьох індикаторів, які є віддзеркаленням дефіциту гідної праці.

Економцентризм або примат економічного над соціальним, нехтування принципів гідної праці, солідаризму; соціальне відчуження; зростання проявів соціальної нерівності; захід виробничої демократії; розбалан-

сованість усієї системи соціально-трудова відносин — це і багато-багато іншого є невітніми реаліями соціально-трудова сфери. Водночас це й свідчення того, що в сучасних економічних системах не виключенням, а скоріше правилом є брак культурних наративів, моралі, етики. Прикро про це писати та визнавати, що сучасна економіка у соціально-трудова, людському її вимірі — це економіка без культури; економіка, яка усе більше й усе частіше не сповідує загальноцивілізаційні цінності трудова життя, як і якості життя загалом.

Природа означеного має глибокі коріння, «за кадром» перебуває і політичне, і економічне, і морально-етичне, світоглядне, а тому дослідити увесь спектр проблем (не)розбудови економіки людиноцентричної, соціалізованої, морально-етичної у межах однієї розвідки — завдання непідйомне. У пропонованій читачам статті викладено авторський концепт постановки та вирішення завдань соціально-трудова розвитку та досягнення суспільно значущої мети — відчутного прирощення соціальної якості — на засадах культури економіки, солідаризму та ціннісно-орієнтованого суспільного поступу. Така постановка питання передбачає новий погляд на розбудову моральної економіки, в якій змінюються вектори, пріоритети, ієрархія суспільно значущих дій і суспільного поступу.

Пропоновану філософію моральної економіки автори розглядають в якості одних із фундаментальних засновків формування нової економічної теорії, здатної віддзеркалити тренди розвитку економіки та мережевого суспільства першої половини ХХІ ст. Означене матиме, на наше переконання, вагому теоретико-методологічну цінність з огляду на неспроможність сучасної економічної теорії пояснити просто про складне — природу людино(не)центризму, причини примату економічного над соціальним, відсутність стійкої позитивної динаміки людського розвитку, саму філософію економічного, соціального і суспільного розвитку у моральному, етичному, культурному вимірі.

Працюючи на випередження та прагнучи уникнути упереджених оцінок щодо назви та змісту статті, наголошуємо на тому, що у ній відсутнє моралізаторство, соціальний популізм, намагання сподобатися легкодумними гаслами і таке подібне. У пропонованій публікації насправді усе навпаки: заперечення домінуючих думок щодо формату та перспектив економічного і соціального поступу; заклик думати і діяти нетрадиційно; намагання переконати потенційних читачів у безперспективності суспільного розвитку без повномасштабного повернення культури в економічну діяльність; неприховане наполягання на тому, що суспільно очікувані економічні і соціальні результати не досягти без нового, людиноцентричного мислення, нового світогляду та нової економічної культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як свідчить генезис наукової думки, дефініція «моральна економіка» введена до обігу англійським

істориком-марксистом, засновником нової соціальної історії, прихильники якої відстоювали ідеї цілісності соціогуманітарних наук як знань про людину в суспільстві, Е. П. Томпсоном (E. P. Thompson) (1971). Стрижневою ідеєю моральної економіки, покладеною в основу досліджень Е. П. Томпсона, можна вважати складний соціальний механізм пом'якшення соціальної нерівності та нейтралізації її конфліктного потенціалу в частині уявлень про господарські функції та взаємні зобов'язання членів суспільства й організацій [4].

Дальша концептуалізація моральної економіки закладена у працях американського дослідника Дж. Скота (J. Scott) (1977). На підставі досліджень сільських спільнот, які постійно перебували на межі голоду, Дж. Скот висунув гіпотезу щодо моральної економіки виживання, фокусом якої було заощадливе споживання та відмова від ризикового інвестування ресурсів. Квінтесенція цього наукового доробку — інструменталізація моралі задля перерозподілу ресурсів [5].

У працях британського дослідника А. Сеєра (A. Sayer) (2004) моральна економіка трактується в контексті справедливості, рівності та добробуту [6]. Актуалізація моральної економіки в сучасному соціумі аргументована в дослідженнях К. Поланьї (K. Polanyi) (2002) [7], Н. Лумана (N. Luhmann) (1995) [8], Ю. Хабермаса (J. Habermas) (1989) [9], Г. Бекера (H. Becker) (1999) [10], Н. Гьотца (N. Götz) (2015) [11], Дж. Керрієра (J. Carrier) (2018) [12] під кутом дискусійних поглядів на мораль та зобов'язання в сучасній ринковій системі та громадянському суспільстві. У науковому доробку українських учених досліджується соціально-трудова проблема розглядається з різних точок зору, у різних ракурсах і представлена як етична, солідарна, соціальна економіка, які у нашому розумінні є дотичними до моральної економіки. Фундаментальні підвалини етичної економії закладено в багатогранній науковій спадщині М. І. Туган-Барановського в контексті соціальних основ кооперації (М. У. Tuhan-Baranovskyi) (1989) [13].

Акцентуємо увагу на тому, що у більшості публікацій, об'єктом дослідження яких є моральна економіка, остання розглядається у рамках «продуктового» підходу: ця економіка уособлюється з виробництвом продукції, що має важливе значення для задоволення особистих потреб соціуму — продукти харчування, інші товари широкого вжитку.

Через призму людиноцентричності, концепт якої покладено в основу авторської аргументації філософської платформи розбудови моральної економіки, вченими Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України під керівництвом Е. М. Лібанової досліджується проблематика сталого людського розвитку (Е. М. Libanova) [14]. Людиноцентризм як нова якість філософського розуміння людини, новий тип метасвіту, дотичний до вищих смислів буття особистості, перебуває у фокусі наукових досліджень В. Г. Кременя (V. H. Kremen') [15]. У наукових працях Г. А. Дмит-

ренка (Н. А. Dmytrenko) знайшли відображення питання використання філософії людиноцентризму як ідеології та національної ідеї розбудови України, формування громадянського суспільства в країні [16]. Постнекласичний людинорозмірний науковий формат світобачення розкрито у науковій праці О. Г. Задорожної (O. G. Zadorozhna), Г. В. Задорожного (G. V. Zadorozhny) [17].

Попри опрацювання різноманітних аспектів філософського розуміння екосистеми на різних етапах історичного розвитку глобального соціуму, сутність та природа моральної економіки залишаються предметом гострої наукової дискусії та полеміки й актуалізують потребу її переосмислення в новій соціоекономічній реальності в координатах людиноцентризму.

Новизна. Стаття містить теоретико-методологічні концепти щодо сутності, природи моральної економіки та докази, що підтверджують висунуту гіпотезу закономірності її розбудови як об'єктивної реакції суспільств, їх провідних соціальних сил на нову глобальну реальність, що має науково-технічні, соціально-економічні, демографічні та інституціональні передумови. При цьому розбудова економіки, здатної претендувати на статус моральної, розглядається і як стратегічний орієнтир досягнення одновекторного економічного та соціального поступу, і як реакція на суспільну вимогу розглядати людський ресурс як головну продуктивну силу та мету розвитку, і як чинник стійкого розвитку, і як умова досягнення суспільно прийнятної соціальної якості, і як самодостатня цінність людиноцентризму.

Виконане дослідження, його концепти, засновки — це, імовірно, «будівельний матеріал» для розбудови метатеорії, яка має закласти нові вектори, нові орієнтири, нові ціннісні настанови економічного, соціального, суспільного розвитку. Водночас виконане дослідження розглядаємо як привід та заклик до роздумів, появи у майбутньому нового, неординарного, дійсно значущого. Прагнули і продовжуємо прагнути не писати усе більше і більше про усе менше і менше, а користуватися міждисциплінарним підходом, повернути в економіку культуру, мораль, етику, загальнолюдські цінності.

Метою статті є сприяння фундаментальному переосмисленню сутності, природи моральної економіки, передумов її становлення з акцентом на посилення ролі позаекономічного, цінностей, культури, гідної праці, солідарності, що в перспективі має утвердити новий рівень соціальної якості.

Методи дослідження. Методологічною основою досягнення мети наукового дослідження є системний та міждисциплінарний підходи, які сприяли комплексному баченню філософської платформи моральної економіки. Для аргументації концептології моральної економіки використано загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень: теоретичного узагальнення, індукції та дедукції, абстрактно-логічний — у трактуванні моральної економіки у найбільш загальному та розгорненому формулюванні, розкритті функцій моральної економіки; історичний метод — при

розгляді генези розвитку теорії моральної економіки; логічного обґрунтування — при виокремленні обставин та процесів, які стримують розвиток соціально-економічних відносин на засадах людиноцентризму і постають своєрідним «тромбом» на шляху розбудови нового типу економіки; гіпотетичний — при висловленні припущень щодо цінностей як об'єднувальної ланки між економікою і культурою; щодо паралелі між явищами і процесами, які породжують дефіцит гідної праці, та розбудовою економіки, що претендує на статус «некультурної», «неморальної», «нелюдиноцентричної»; щодо односпрямованості принципів формування та функціонування моральної економіки і феномену ідентичності; щодо значення потенціалу солідаризму у становленні моральної економіки.

Виклад основного матеріалу. У продовження аргументації авторського бачення філософської платформи розбудови моральної економіки як одного із фундаментальних засновків формування нової економічної теорії, здатної віддзеркалити тренди розвитку економіки та мережевого суспільства першої половини XXI століття¹, наведемо науково-прикладне обґрунтування головних компонент концептології моральної економіки — культури, цінностей, гідної праці, ідентичності особистості, солідаризму — в контексті передумов, ресурсів, джерел, домінант соціально-трудового розвитку.

Культура як передумова формування нового світогляду та становлення моральної економіки

Постійно звертаючись до проблематики культури, позаекономічного, цінностей, їхньої ролі у забезпеченні стійкого розвитку автори статті на власному досвіді переконались у невичерпних можливостях культурних, морально-культурних надбань у збагаченні соціально-трудової і в цілому економічної думки. Системний науковий дискурс позаекономічного, ціннісного відкриває нові грані та нові перспективи для розуміння світу економічного, світу самих людей; дає змогу критично осмислити стан економічної науки, нездатності останньої запропонувати зрозумілу, суспільно прийнятну «дорожню карту», щоб стати на шлях стійкого, людиноцентричного розвитку. На наше переконання, для того, аби відбулася реальна інтеграція культури і економічної науки, «оцініснення» економічної теорії і практики, рух назустріч мають демонструвати і культура, і економічна наука.

Ще раз наголошуємо на тому, що основоположну природу недостатнього, неприродного «невключення» культури в теорію і практику економічного буття слід пов'язувати з протиріччям між наявним економічним індивідуалізмом і культурним колективізмом, яке відтворювалося упродовж всього XX ст. і лише у перших десятиліттях нинішнього століття на-

¹ Див.: Колот А. М., Герасименко О. О. До філософії моральної економіки: концептологія людиноцентричності (I частина). *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 3 (49). С. 65—88.

мітилися певні зрушення у теоретичних новаціях щодо ролі позаекономічного, культурного у людському розвитку.

Відомі дослідники проблематики культури в економічній науці Шурд Бегельсдейк і Роберт Маселанд переконливо доводять «як культура і економічна наука століттями віддалялися одне від одного, допоки не перетворилися у протилежності: перша означає колективні, наслідкові і конкретні структури та погляди, а друга розглядає індивідуальний, раціональний вибір як універсальний принцип поведінки. З цим глибоко закоренілим протиріччям зіштовхуються будь-які спроби возз'єднати культуру з економічною наукою, будь-які спроби з боку культурологів або економістів. Фундаментальна природа цього протиріччя робить спроби включити культуру в економічну науку проблематичними, до того ж проблеми тут глибші, аніж прийнято вважати» [18, с. 350].

З приводу протиріч, що породжують неприживлення «дерева культурного» на економічній «ниві», згадані автори зазначають: «Культура об'єднує патерни мислення і поведінки, які вважаються успадкованими і не підлягають сумніву, і тим самим не поєднуються з економічною моделлю суспільства, що складається з раціональних агентів, які цілеспрямовано планують результати своєї діяльності. Більше того, культура пов'язана з колективними, стихійними властивостями, в той час як економічна наука розглядає суспільство з точки зору індивідуальної поведінки. Нарешті ідея культурного багатоманіття, що призводить до формування різних картин світу і патернів поведінки у різних співтовариствах, чужа економічному прагненню віднайти універсальні принципи людської діяльності. З огляду на ці фундаментальні розбіжності, важко було очікувати, що культура знову розпочне відігравати помітну роль в економічній думці. Однак, починаючи з останніх десятиліть ХХ століття і впритул до сьогодення, ми спостерігаємо стабільне зростання кількості економічних досліджень в області культури...» [18, с. 78].

У розвиток попередніх засновків підкреслюється, що «культура з часом розвилася у концепцію, пов'язану виключно зі структурами й ідентичністю на колективному рівні. Переваги, ідеї та поведінка, специфічні для індивіда, звично не вважаються культурою. Навпаки, економічна наука розвилася у дисципліну, зайняту виключно ухваленням рішень на рівні індивіда. Цей контраст з самого початку ускладнює інтеграцію науки в економічне розуміння світу» [18, с. 351].

Ключові висновки авторів згаданого фундаментального дослідження:

По-перше, Шурд Бегельсдейк і Роберт Маселанд доводять та намагаються настійливо переконати потенційних читачів у тому, що «до ХХ століття культура була невід'ємною складовою економічної думки. Однак спільний ефект появи в економічній науці теорії граничної корисності та інтерпретації культури як ірраціональних, колективних відмінностей роз-

ділив культуру і економіку. Ми спостерігаємо, як сьогодні культура активно повертається в економічну думку. Відновлювальний гострий інтерес до культури серед економістів обіцяє нам “новий” розвиток, який ми повністю схвалюємо і підтримуємо. Розвиток експериментальної економіки і кроскультурних досліджень віщує нам світле майбутнє. Зростаюча теоретична складність інституціональної і поведінкової економіки також виглядає досить багатообіцяючою. Однак на сьогоднішній день нас більше радують не ідеї, які народилися в результаті роботи у цих нових напрямках, а питання, якими (знову) опікуються економісти. Формування переваг, процес прийняття рішень, інститути, що характеризують ринкову економіку, роль історії в економічних зрушеннях — усі ці теми посіли потужне місце у порядку денному дослідників. Ми бачимо, як економісти поступово відходять від відверто вузьких інтерпретацій в рамках методологічного індивідуалізму і виявляють усе більший інтерес до соціальної взаємодії і міждисциплінарних аспектів та переконань. Ми віримо, що ці зміни можуть надати економічній науці нові сили і зробити область досліджень культури в економіці критично важливим напрямком роботи у майбутні десятиліття» [18, с. 382—383].

По-друге, принципове значення для відродження культури в економічній науці та господарській практиці мають твердження авторів: «Ми вважаємо, що для того, аби успішно включити культуру в економічну науку, нам потрібно переосмислити культуру і економіку так, щоб між ними з самого початку не було протиставлення. Однак це потребує більш динамічного розуміння культури і культурних відмінностей, у якому більше уваги приділяється діям індивіда. Щоб успішно сприйняти культуру, економістам може знадобитися переглянути свою орієнтацію на модель з єдиною вершиною і пов’язану з нею схильність до універсальної теорії. На щастя, відповідні зміни вже на підході. Ми очікуємо, що природа питань, якими ми задаємося, у найближчому майбутньому ще буде змінюватися. Ми розраховуємо, що від нинішньої хвилі регресивного аналізу між країнами, який прагне встановити причинно-наслідкові зв’язки між культурою і економічним успіхом, економісти перейдуть до більш порівняльних підходів до економічної організації» [18, с. 385].

Маємо визнати, що попри вагомі докази домінування у сучасному світі економіки, яка скоріше претендує на статус «некультурної», (не)людиноцентричної, все ж з’являються ознаки переосмислення ролі культури, позаекономічного у життєдіяльності людини цифрової доби. Що стало поштовхом до активного проникнення культури в економічну науку, а згодом певним чином і в практику, що стало «спусковим гачком» у дрейфі культури у «безкультурну» економіку?

Наша відповідь на це та аналогічні запитання частково співпадає з висновками, яких дійшли Шурд Бегельсдейк і Роберт Маселанд, і які зводяться

до таких тверджень. З одного боку, просування культури в сучасну економічну науку, як вважають ці дослідники, пов'язане з розвитком тієї версії економічної науки, яка стала домінувати після Другої світової війни, що привело до її поширення на області, які раніше належали іншим наукам, і внаслідок цього до зіткнення економістів з питаннями, котрі традиційно були пов'язані з культурним аналізом. З іншого боку, від 1970-х років важливі процеси в економічних дослідженнях і економічній реальності вивели на передній план питання, на які стандартна економічна теорія не могла відповісти задовільно. Потік тодішніх експериментальних досліджень почав підточувати віру в моделі, засновані на передбаченнях про повну раціональність акторів і ефективність ринків.

Фінансова криза 2008 року, схоже, остаточно завершила цей процес. Серед інших подій, що вплинули на ситуацію, було усвідомлення того, наскільки різними бувають у різних суспільствах довготермінові економічні практики і результати; цьому усвідомленню сприяло вражаюче зростання економіки Східної Азії і відносна відсутність ринку в Африці. Нестача задовільних пояснень надихнула багатьох економістів на написання робіт про «глибинні» чинники, що визначають економічний розвиток, одним із яких могла поставати культура [18, с. 79—80].

Якщо культуру розглядати (з-поміж інших уявлень та визначень) як симбіоз традицій, вірувань, звичаїв, цінностей, що уможливають ідентифікацію і об'єднують ціннісними установками, переконаннями членів малих і великих груп, спільнот на різних рівнях ієрархічної структури суспільства, то цілком правомірним постає передбачення, а то й переконання, що культура справляє значний вплив на те, що думають, як діють представники означених спільнот, якими є і можуть бути у перспективі їхні індивідуальні та колективні настанови.

На рівні первинних виробничих підрозділів та корпорації загалом індивідуально-колективна ідентифікація формується навколо корпоративної культури, що породжує своєрідний корпоративний дух. Таку ж місію виконує культура і на рівні великих спільнот, включно націй, інших глобальних суспільних утворень, де визнані, суспільно значущі традиції, об'єднуючі соціальні звичаї, релігійні вірування формують патерни устремлінь, прагнень, переконань, що не може не впливати на економічну поведінку та результати економічної діяльності.

Попередньо оприлюднені гіпотези [2; 19] та подальші дослідження у царині ролі позаекономічного у розвитку економіки та суспільства дали змогу сформулювати такі висновки. Культура, а конкретніше, один з її продуктів — культурний капітал, що має пряме чи дотичне відношення до економічної діяльності, впливає на результати цієї діяльності, *по-перше*, через ціннісну підтримку — визначення місії, мети колективної, суспільно значущої діяльності. *По-друге*, наявність спільних для учасників економічної

діяльності цінностей впливає на способи їх включення у колективну кооперацію праці. Існування стійких настанов, переконань, традицій створює передумови для реалізації демократичних принципів управління, налагодження горизонтальних зв'язків між учасниками колективної діяльності, зведення до мінімуму авторитаризму, вертикальної ієрархії, що є відлунням відносин підпорядкованості / уполегливості, як атрибута економіки індустріальної доби. Отже, йдеться про те, що економічна культура та її базова складова — спільні цінності — «працює» на формування сучасної, постіндустріальної культури управління. *По-третє*, економічна культура, що її сповідують учасники економічної діяльності, відіграє визначальну роль у формуванні мотиваційних настанов. *По-четверте*, культурний, ціннісний потенціал, яким володіють групи, колективи структурних підрозділів, персонал корпорації (організації) загалом здатний позитивно впливати на утвердження принципів гідної праці, людиноцентризму, соціалізації соціально-трудова відносин. І зарубіжні, і вітчизняні практики ведення бізнесу, як і економічної діяльності в цілому переконують у наявності прямої залежності між корпоративною культурою, що базується на суспільно визнаних, соціокультурних, морально-етичних принципах та здобутках, і дієвістю соціально-трудова політики на корпоративному рівні.

Повертаючись до реалій сьогодення, змушені констатувати, що реальні здобутки на національному рівні і в глобальному вимірі у царині розвитку культурного капіталу та його позитивному впливові на людиноорієнтований, соціалізований суспільний поступ залишаються мізерними, а надбаня часто-густо межують з поразками. Один із відомих дослідників проблематики «економіка — культура» Марк Кассон ще в 90-х роках минулого століття зробив невтішний висновок: «Економіка лише вчиться домовлятися з культурою. Всього декілька років тому теоретик економіки, як правило стверджував, що культура ніяк не відбивається на економічних показниках; усе, що важливе, знаходить пояснення через ціну — реальні ціни на зовнішніх ринках і тіньові ціни на внутрішніх. Сьогодні теоретик, скоріш за все, визнає, що культура важлива, але у той же час буде стверджувати, що значення культури економіка не може, та й не повинна намагатися пояснити» [20]. І далі Марк Кассон акцентує на тому, що подібні твердження нічим не виправдані. Насправді неупереджений економічний аналіз може і має досягти прогресу у з'ясуванні достеменної ролі культури загалом і економічної, зокрема, у досягненні прогресу в розвитку економіки і суспільства.

Отже, і в перших десятиліттях нового сторіччя наукова спільнота не спромоглася досягти прориву як у поясненні природи, трендів розвитку культурного капіталу, так і у розкритті механізмів впливу позаекономічного, культурного на стійкий розвиток. Залишається відкритим, не з'ясованим, не поясненим з наукових позицій пласт проблем, що пов'язані з

імплементациєю культури, її цінностей у практику людиноцентризму, людинократії.

Маємо констатувати, що теоретичні суперечки між представниками різних наукових шкіл, які до того ж нерідко презентують діаметрально протилежні погляди на засадничі основи економічного і соціального розвитку, щодо ролі, місця, значення, ієрархії культурного пласту світової цивілізації, не вщухають. Більше того, як тільки з'являються нові незаперечні факти посиленого внеску культурних чинників на прикладі тієї чи іншої країни, так і з появою фактів іншого звучання, коли окремі країни здобувають прорив в економічному поступі, не маючи відповідного культурного коду, суперечки зазвичай оживають. При цьому в «хід» йдуть й наукова аргументація і підміна понять, некоректні порівняння, фальсифікація даних тощо.

Заперечувати роль культури і всього того, що за нею перебуває — традицій, звичаїв, вірувань, цінностей — наважується у відкритій формі усе менше представників наукової спільноти. Водночас серед цієї спільноти залишається вагомий прошарок тих, хто усвідомлено-неусвідомлено занижує роль культурного капіталу, керується напівмертвими теоретичними засновками, які свого часу створили образ «людини економічної» і десятиліттями не можуть побороти неприродне, штучне — економоцентризм, примат економічного над соціальним; другорядність надбудови, позаекономічного, ціннісного.

Попередні дослідження авторів, що «приросли» новітніми науковими результатами, поштовхом до отримання яких стали два великих лиха — пандемія коронавірусу та моральне юродство нашого північного сусіда, що охопило країну та призвело до масштабної жажливої військової агресії.

Чи не у кожної свідомої людини не може не з'явитися думка, а згодом і переконання, що на політичному, політико-економічному, економічному, соціальному олімпі у глобальному вимірі «щось пішло не так». І це «не так» сталося не вчора, упродовж останніх десятиліть накопичувалася критична маса несправедливості, знижувалась «планка» моральності, духовності, відповідальності.

Знехтувано справедливими твердженнями окремих представників наукової спільноти щодо досягнення глобальним світом економічних меж зростання, як заклики змінити вектори зі зростання на розвиток. Прикро про це писати, але так звана наукова еліта упродовж останніх десятиліть не повноцінно виконувала свою суспільну місію, а то й опинялась на узбіччі розвитку глобальної економіки і мережевого суспільства, які розвивалися часто-густо не завдяки, а всупереч «науковим розробкам»². Еконо-

² Достатньо ознайомитись з монографією Банерджі А., Дюфло Е. Дієва економіка для важких часів // Пер. з англ. Р. Клочко. Київ: Наш формат, 2021. 416 с.

міка, без сумніву, має прирости культурою, достеменними, а не удаваними цінностями. Таке прирощення потребує нових поглядів на джерела, рушійні сили економічного і суспільного поступу, нових світоглядних проривів (у середовищі самих науковців, завданням яких є визначення тенденцій та доміант економічного, соціального і суспільного буття).

Позиції авторів щодо співвідношення економіки і культури, впливу останньої на соціально-економічний розвиток є близькими до тих, що їх сповідує відомий дослідник цієї проблеми Девід Тросбі, який в епілозі до монографії «Економіка і культура» робить такі заключні висновки: «На більш широкій світовій арені, де розігруються регіональні, національні і міжнародні драми, економіка і культура можуть розглядатись як дві фундаментальні рушійні сили, що формують людську поведінку. Бажання контролювати матеріальні ресурси, особливо з боку тих, хто й так достатньо заможний, здається абсолютно не подоланим, і воно управляє більшою частиною того, що ми розглядаємо як економічну діяльність. У той же час нематеріальні імпульси — потреба в ідентичності приналежності, творчому самовираженні, зв'язках з іншими людьми, тобто усе те, що ми можемо узагальнити у понятті “культура людини”, виявляє глибокий вплив на те, як ми сприймаємо світ, як інтерпретуємо наше у ньому місце і як себе поводимо.

Ці дві основні сили, економічна і культурна, розглядаються багатьма оптимістично. З матеріальної точки зору у багатьох сенсах ми живемо у найкращі часи. Технологічна революція кінця другого тисячоліття обіцяє ще більш вражаючі досягнення у третьому; можливо, ми навіть можемо передбачити майбутню утопію, в якій примара бідності, прокляття хвороб, монотонна робота і виснажливий вплив безробіття будуть подолані назавжди. Подібним чином позитивний погляд на культурний розвиток вказує на появу більш артикульованих моделей культурного самовираження і взаємодії, коли у глобально взаємопов'язаному світі вітається локальне культурне різноманіття, кооперативна поведінка і довіра переважають над конкуренцією і підозрілістю, де стійкість заміщує експлуатацію, а креативність і насолодження мистецтвом розквітають» [21, с. 228—229].

Неупереджений аналіз свідчить, що історія взаємозв'язку, співіснування та взаємовпливу культури, з одного боку, та економічної науки і практики, з іншого, є непростою, вкрай протирічливою і немає більш-менш узгодженого розуміння природи наявних розбіжностей.

Цінності як ресурс, мотив, джерело та екзистенційний засновок позитивної соціально-трудової динаміки

Що насправді досліджують науковці, в яких у назві їх проєктів домінує словосполучення «економіка і культура»? Відповіді на це запитання досить проблематично, оскільки предметне поле дослідження характеризується розмаїттям і на практиці постає як теоретико-прикладний аналіз:

- культури як сфери діяльності, у різних її проявах, у т. ч. економічному вимірі;
- культури як інституту, що продукує культурні цінності та впливає на формування світогляду та культурного капіталу;
- культурного контексту економічної діяльності, а саме впливу культурного багатства суб'єктів господарської діяльності на форми і методи економічної діяльності, її результативність, у т. ч. продуктивність індивідуальної і колективної праці у специфічній сфері діяльності, якою є культура;
- культурного виміру розвитку економіки і суспільства, значущості культурного капіталу у забезпеченні стійкого розвитку;
- соціо-культуроекономіки — взаємовпливу та взаємозумовленості соціального, культурного і економічного в діяльності інститутів економіки та суспільства.

Можна передбачити, а то й стверджувати, що об'єднувальною ланкою між економікою (і як теорією, наукою, і як інститутом, сферою діяльності) та культурою постає *цінність*. Останню можна розглядати як фундамент, де будується спільний розгляд економіки і культури.

Слід дослухатись до аргументації та висновків відомого австралійського дослідника економічних аспектів культурної діяльності і культурного контексту економіки Девіда Тросбі, який зазначає: «Можна припустити, що на якомусь глибинному рівні концептуальні засади, на яких базується і економіка, і культура, мають справу з поняттям цінності. Звичайно, теорії цінності відігравали центральну роль у розвитку економічної думки з часів Адама Сміта, і якою б не була висхідна дисциплінарна позиція для розгляду культури, чи то естетика або сучасна культурологія, питання цінності тут також посідають центральне місце» [21].

Кризовий стан економіки як теорії, науки, теоретико-прикладної платформи економічного і суспільного буття має багатопланову природу та походження. Серед чинників, що продукують теоретичний, науковий, політико-економічний (не)розвиток економіки у її багатовимірному плані, чільне місце належить ціннісним, світоглядним «провалам», що були і залишаються іманентною складовою сучасної економічної думки.

Маємо засвідчити, що позаекономічні, морально-духовні, кроскультурні ціннісні аспекти економічного, соціального, суспільного (не)розвитку тривалий час перебувають в епіцентрі наукових досліджень авторів цієї статті. У багатьох попередніх наукових публікаціях автори наголошували, що нас не лише бентежить, а без перебільшення лякає спостережливе ставлення багатьох представників наукового корпусу до негативних драйверів економічного й суспільного поступу, що мають ціннісне, світоглядне походження. Колишня економічна і соціальна культура мислення значною мірою втратила життєдіяльний, творчий, людиноцентричний потенціал, а формування нового, адекватного реаліям першої половини ХХІ ст. та

потребам стійкого розвитку і досягнення суспільно прийнятної соціальної якості, відбувається вкрай повільно та протирічливо. Переконані у тому, що нездатність глобальної економіки стати на шлях стійкого розвитку з орієнтацією на суспільно затребувані показники соціальної якості, людиноорієнтовані стандарти суспільного поступу має здебільш морально-духовне, світоглядне походження, а точніше, зумовлене «збоями» в суспільній свідомості, ціннісній орієнтації соціуму. Реальність є такою, що на практиці у глобальному вимірі спостерігаємо асиметричність спрямувань економічних, соціальних, культурних та інших життєво значущих цінностей.

У комплексі завдань, що спрямовані на розбудову етичної, моральної, солідарної економіки, найважливіше місце посідає імплементація культурних цінностей в процес стійкого, людиноцентричного розвитку. Йдеться про те, що загально визнані культурні цінності мають стати свого роду платформою формування цінностей життєдіяльності людини та її трудового життя, зокрема їх узгодженого, одновекторного розвитку як з економічними, так і позаекономічними цінностями.

Перш ніж розглядати теоретико-методологічні, прикладні аспекти спрямування позаекономічного, у т. ч. морально-етичного, світоглядного у царині стійкого, людиноцентричного розвитку, звернімося до теоретичних засад категорії, феномену «цінності», її складових, — з акцентом на культурні, морально-етичні аспекти цього інституту.

Вихідним засновком для розгляду цієї проблематики оберемо такий: культура в будь-якому значенні, будь-якій іпостасі завжди асоціюється з культурною ідентичністю, особливою формою вираження, відрізняється від цінності, яка має економічне походження та прояв. В економічному дискурсі цінність має прояв у корисності, ціні, вартості. Культурна ж цінність виражена у культурних феноменах — музичний твір, художнє полотно, художній твір, суспільна традиція, колективна норма поведінки тощо.

Культурні цінності мають особливе значення для формування людини моральної, духовної, освіченої, соціалізованої, відповідальної. Переконані, що культурні цінності мають вплив й на економіку, але не прямо, а опосередковано через індивідуальні, колективні та суспільні культурні (моральні, духовні, етичні) настанови, переконання, вірування, традиції. Отже, йдеться не про проголошені важливості, корисності, а про усвідомлені, сприйняті на рівні напівсвідомості установки, особистісні переконання, які «працюють» на ідентифікацію учасників суспільно корисної праці, об'єднують людей, породжують новий культурний ген, новий тип мотиваційних настанов, новий рівень культурологічної солідарності.

Маємо засвідчити активізацію досліджень багатопланової проблематики цінностей переважно за участю представників західних наукових шкіл. Яскравим підтвердженням такого твердження стало видання монографії,

авторкою якої є Маріана Маццукато [22]. В анотації до монографії стисло, лаконічно, просто викладено про складне. Ось деякі з тез анотації:

- індикатором цінності у сучасному світі стала ціна, а не цінність;
- втративши здатність усвідомлювати різницю між створенням і вилученням цінності, сучасні економісти полегшили певним особам можливість називати себе створювачами цінності і в процесі її відбирати;
- розуміння того, якою мірою міфи про створення цінності оточують нас всюди, є головним предметом цієї книги;
- необхідно вийти за рамки вирішення ізольованих проблем і виробити загальні принципи, що дають змогу сформулювати новий тип економіки — економіки, яка буде працювати на загальне благо, а для цього необхідно повернути категорію цінності у центр економічного мислення.

Спотворення цінностей життя загалом і трудового, зокрема, має свою природу, історію, причини, філософію — філософію асоціального розвитку. «Провали» у людиноцентричності суспільного поступу мають багатопланове походження, а однією з основних причин несповідування людинократії є, на наш погляд, домінування в економічній теорії т.зв. мейнстріму, з його маніакальним сповідуванням індивідуалізму, раціонального вибору, примату економічного над соціальним і суспільним розвитком, нехтуванням або ж принаймні недооцінкою морально-духовного, ціннісного, а отже, й культури у самому широкому її розумінні у забезпеченні стійкого суспільного поступу, досягненні суспільно прийнятної соціальної якості. Отже, сама філософія, ідеологія мейнстріму є такою, що вони не сприяють ціннісним наративам, останні не «вписуються» у методологічний індивідуалізм, штучно створений образ «людини економічної», людини напівробота, яка опікується лише раціональним, економічно значущим.

Мейнстрім продовжує здійснювати свій «внесок» у формування асоціального, людино(не)центричного розвитку. Цей доробок, за нашою оцінкою, «усе ще переповнений міфами, судженнями, з яких складається гігантська теоретико-практична конструкція економцентризму, максимізації прибутковості, економічного зростання за будь-яку ціну, що не супроводжується розвитком людини — її можливостей, потенціалу, морально-духовної компоненти, соціальної якості буття. Такий “науковий” супровід постає як ідеологічне підґрунтя політики економічного зростання без розвитку, образно кажучи, це “витіснення” економічно активної людини на узбіччя соціально-економічного поступу» [3, с. 97].

Є всі підстави підтвердити раніше зроблені нами висновки, що «масові прояви людино(не)центричності, які мають місце на зламі двох тисячоліть у глобальному вимірі, є не лише наслідком системного провалу соціально-трудої політики під впливом неоліберального спрямування політики загалом. Коріння цієї проблеми значно глибші, їх слід розглядати в контексті цілої низки демографічних, техніко-технологічних, інститу-

ціональних, політико-економічних, соціокультурних явищ і процесів, поєднаних ланцюгом причинно-наслідкових зв'язків. На наше переконання, “коріння” економцентризму, як і ґрунт, з якого він “живиться”, слід пов'язувати зі спотвореними цінностями життя загалом і трудового, зокрема» [3, с. 97].

Гідна праця як домінанта моральної економіки

Нашою гіпотезою є та, що на практиці можна прослідкувати паралель між явищами і процесами, які породжують дефіцит гідної праці та розбудовою не лише на національному рівні, а й у глобальному вимірі економіки, яка претендує на статус «некультурної», «неморальної», «нелюдиноцентричної».

Впевнені, що немало членів соціуму, як і автори цієї публікації, ставили і продовжують ставити перед собою і оточуючими запитання: «Чому зберігається дефіцит гідної праці, як і дефіцит культури та етики в економіці?», «Чому набуває аномальних проявів соціальна нерівність?», «Чому “дерево” гідної праці так погано приживається у світовому просторі (і, на жаль, на українській землі), а якщо і приживається, то чому не родить?».

Свою відповідь на ці запитання автори статті намагалися сформулювати ще декілька років тому [2]. З урахуванням останніх досліджень більш розширена відповідь на поставлене запитання є такою. Фундаментальною причиною людино(не)центричного розвитку, як і кризи гідної праці та соціальної якості у самому широкому її розумінні, є криза цінностей, яку переживає соціум уже й на початку третього десятиліття XXI ст.

Кризи соціально-трудового життя економічно активної людини, яка, на жаль, не перебуває в епіцентрі стійких, позитивних соціальних зрушень — це кризи здебільш не економічні, вони позаекономічні, морально-духовні, світоглядні. Парадокс полягає в тому, що політикам, соціальні партнери, інші інститути та суб'єкти соціально-економічного поступу значно більше знають про всі навколишні світи (природи, техніки, інститутів тощо) та інтенсивно їх трансформують, але менше знають та вкрай недостатньо опікуються своїм світом — світом самих людей.

Наступний парадокс — це існування уявної, часто викривленої зони, яку людина вважає зоною свого комфорту, нормальності, нібито заданих форматів, приреченостей. Консерватизм, упокореність, світоглядні обмеження не дозволяють вирватись із цієї ілюзорної зони нормальностей, із зони примарних цінностей, які насправді цінностями не є. Ще і ще раз наголошуємо на тому, що нинішній домінуючий світогляд — це світогляд економцентризму, свідомого чи несвідомого несприйняття достеменної ролі та місії соціального в нашому житті; це світогляд, побудований переважно на міфах, спотворених цінностях.

За авторською концепцією моральна економіка має передбачати утвердження нового рівня, якісне прирощення та стійку позитивну динаміку

Рис. 1. Характерні ознаки інститутів праці та зайнятості в економічних системах з рисами людино(не)центризму та в моральній економіці
Джерело: складено авторами.

розвитку інституту гідної праці. Саме цей інститут визначено нами в якості чи не основного драйвера, трудового базису моральної економіки, першочерговим критерієм відповідності останньої принципам людиноцентричності (рис. 1).

Переконані, що за умов, коли людиноцентризм ані для політикуму, ані для соціальних партнерів не постає в якості основного вектора соціально-економічного розвитку, «світ загалом і світ праці зокрема, стають усе полярнішими, розшарованішими, диференційованішими, а отже, усе більш нестійкішими, несправедливішими. І асиметрії за таких умов стають уже не винятком, а правилом» [2, с. 5].

Ідентичність особистості в контексті моральної економіки

Однією з наших гіпотез є й та, що проблематика ідентичності, яка в останні роки широко обговорюється на шпальтах передусім зарубіжних видань, отримує імпульс прикладного розв'язання, імплементації в практику суспільного буття за її розгляду у контексті розбудови моральної економіки. Основний засновок цієї гіпотези — односпрямованість принципів формування та функціонування моральної економіки (вона ж і етична, і людиноцентрична) та феномену ідентичності. Останній, як стверджує гуру

сучасної соціології Френсіс Фукуяма, «... виростає з розмежування між внутрішнім “я” і зовнішнім світом суспільних правил і норм, який не визнає належним чином цінності й гідності внутрішнього “я”. Але тільки в наші часи утвердилася думка, що справжнє внутрішнє “я” цінне саме по собі, а зовнішнє суспільство систематично його недооцінює». І далі Френсіс Фукуяма справедливо наголошує на тому, що «не внутрішнє “я” потрібно змушувати відповідати суспільним правилам, змінюватися повинно само суспільство» [23].

Для того, щоб змінилось суспільство, має змінитися економіка. Таке твердження впливає з попередніх досліджень авторів [3, с. 221—235] та повністю узгоджується з думкою автора бестселера «Квантова економіка», що проходить червоною лінією через зазначене піонерне видання [24]. Тією економікою, яка здатна «олюднити» суспільство, забезпечити людиноцентричний розвиток, і є моральна економіка.

Попередні розвідки, проведені авторами у процесі дослідження природи, векторів розвитку нової економіки та мережевого суспільства, переконують у тому, що теоретико-прикладні засади стійкого, людиноцентричного розвитку отримують суттєве приращення за включення до їхнього інструментарію проблематики ідентичності головного ресурсу та цінності сучасності — людини цифрової доби.

Маємо констатувати, що філософські, методологічні, прикладні аспекти ідентичності в цілому й ідентичності учасників суспільно корисної праці, які є носіями морального ідеалу, внутрішнього «я», яке чи не постійно перебуває у конфлікті, перманентних протиріччях із зовнішніми світами і передусім — світом самих людей, були здебільш поза увагою вчених-економістів. Нашою гіпотезою є та, що розбудова моральної економіки — реальний спосіб спрямування ідентичності, образно кажучи, у мирне русло, досягнення узгодженості між внутрішнім «я» і зовнішнім світом суспільних правил і норм.

Слід підкреслити, що поняття ідентичності має відносно коротку історію. «Підґрунтям ідентичності, — зазначає Френсіс Фукуяма, — стало усвідомлення розриву між внутрішнім і зовнішнім. Люди почали вважати, що всередині них прихована їхня справжня, істинна сутність, і вона якимось чином конфліктує з роллю, яку їм відвело суспільство. Сучасна концепція ідентичності наділяє найбільшою цінністю справжність, підтвердження значущості тієї внутрішньої сутності, якій не дозволяють себе виражати. Вона на боці внутрішнього, а не зовнішнього “я”» [23, с. 36].

Розмірковуючи над проблематикою, що прямо чи побічно пов'язана з розбудовою моральної економіки, автори дійшли висновку щодо необхідності введення у науковий дискурс інституту ідентичності, розглядати останній у контексті культури, моралі, гідності як опору і водночас індикаторів розбудови пропонованої економічної системи.

Чи не є така постановка питання перебільшенням, штучним поєднанням явищ, процесів, інститутів, які традиційно розглядаються як певні автономії? Прагнучи дати лаконічну та переконливу відповідь на поставлене запитання, акцентуємо увагу потенційного читача ось на чому. Неоцінним внеском у пояснення природи ідентичності та того, як ідентичність змінюватиме світ, є піонерні судження, концепти у цій царині, які належать Френсісу Фукуямі. «... політика ідентичності охоплює велику частину політичної боротьби в сучасному світі — від націоналізму й ісламізму до політики в африканських кампусах. Гегель навіть твердив, що боротьба за визнання — головна рушійна сила людської історії, ключ до розуміння появи сучасного світу» [23, с. 23].

Для усвідомлення природи ідентичності, її ролі та значення у житті кожної людини корисним буде дослухатися до цих тверджень Френсіса Фукуями: «Від ідентичності й політики ідентичності нікуди не подінешся. Ідентичність — це, за висловом Чарльза Тейлора, “могутній моральний ідеал, який дійшов до нас”, і вона поширилася на різні держави й культури, бо в її основі лежить універсальна особливість людської психіки — тимос. Цей моральний ідеал каже нам, що в нас є справжнє внутрішнє “я”, якого не визнає світ, і наводить на думку, що, можливо, все суспільство фальшиве й утискає нашу свободу. Він поміщає у фокус нашу природну потребу у визнанні нашої гідності й дає нам мову, щоб висловити обурення, яке ми відчуваємо, якщо нашої гідності не визнають» [23, с. 154].

Не випадково ще у 20-х роках минулого століття соціологи (У. Ліппман, В. і Д. Томаси) висловили гіпотезу, що поведінка людей визначається не дійсністю, в якій вони існують, а суб'єктивною реальністю, яка формується у їхніх головах [25; 26]. Реальна, конкретна людина рідко коли буває з «усередненими» характеристиками, безпристрасною, послідовною, суто раціональною. Не із заскорузливих теоретичних кліше, а з повсякденної практики кожна думаюча людина може підтвердити, що представники соціуму у більшості є самотніми, індивідуалізованими особистостями, які водночас мають безліч вад і серед них спостерігаємо часто-густо емоційну невірноваженість, нестаток знань, брак життєвого досвіду, невміння діяти послідовно, виважено, системно, нестаток морально-духовних якостей, невміння адаптуватися до швидкоплинних змін. Теорія аргументовано доводить, а практика переконливо підтверджує: якщо в класичних теоретичних засновках людина постає як економічний агент, який максимізує вигоду, діє виключно раціонально, реалізує щоденно свій економічний інтерес, то серед собі подібних бачимо більш складну, багатовимірну особистість, яка водночас любить і ненавидить, співчуває і проявляє агресивність.

Солідаризм у контексті розбудови моральної економіки

Маємо засвідчити, що проведене дослідження щодо природи та перспектив розбудови моральної економіки підтвердило гіпотезу, сформульо-

вану у такий спосіб: наростання асиметрій у царині соціально-економічного розвитку, порушення ще нещодавно існуючої архітектури світоустрою, загострення природно-кліматичних умов життєдіяльності, відсутність впевненості, що коронакриза буде подолана найближчими роками, формують запит на утвердження нового, людиноцентричного світогляду та продукують потребу в узгодженні, солідаризації інтересів, об'єднанні зусиль, потенціалу всіх учасників суспільно корисної діяльності. Складовою альтернативних сценаріїв подальшого економічного й суспільного розвитку може і повинне стати залучення потенціалу солідаризму в найширшому його розумінні. Йдеться не лише про необхідність солідарних дій щодо захисту соціальних прав і свобод, а й про пошук нових платформ солідаризації інтересів, появу нетрадиційних і розвиток дотеперішніх господарських практик на принципах солідаризму та соціальної відповідальності.

Особливої актуальності та прикладної значущості набуває солідаризм нині, коли відбуваються значні трансформаційні зрушення й соціум постав перед черговими викликами та загрозами у царині соціальної якості. Саме солідарні дії усіх соціальних партнерів розглядаються нами в якості однієї із підвалин розбудови моральної економіки.

Новий виток розгортання суспільної спіралі солідаризму — це й звернення до неоціненої належним чином ідеї колективно-кооперативних, узгоджених, соціалізованих дій, яка свого часу була представлена у теоретичній спадщині М. І. Туган-Барановського.

У своїх попередніх дослідженнях, що корелюють з означеною проблематикою та розбудовою економіки людиноцентризму, автори закликали дослухатися фундаментальних ідей, політико-економічних засновків стосовно соціалізованих, солідарних дій, які належать автору теорії соціального контракту Леону Буржуа [3, с. 99, 257]. Кожна неупереджена, соціально відповідальна людина не може не поділяти основну засадничу ідею цієї теорії, яка полягає у тому, що забезпечення добробуту й стійкого розвитку може досягатися не за реалізації революційної утопії, а завдяки взаємним зобов'язанням і договору між провідними сторонами та суб'єктами соціального діалогу.

Звертаємо увагу на необхідність творчого застосування у практиці українського солідаризму теоретико-прикладних надбань, що належать американській економістці і політологу, професорці університету Індіани Еліно́р Остро́м. У монографії «Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії» вона системно розглядає одну з найскладніших і спірних проблем позитивної економії: як організувати використання спільних ресурсів, як створити стабільні інститути самоврядування та об'єднати ціннісні компоненти й потенціал усіх учасників економічної діяльності [27].

Маємо переконання, що моральна економіка пришвидшить своє становлення за використання потенціалу солідаризму. Підтвердженням цьому

є досвід попередніх історичних періодів, який свідчить про те, що співтовариства самоуправління є надійним способом подолання кризових явищ, особливо на переломних етапах розвитку економічних систем. Їх потенційні переваги пов'язані з партнерством в організації спільної справи, розподілом результатів економічної діяльності за чіткими, зрозумілими критеріями; урахуванням регіональної специфіки організації виробництва та споживання.

Висновки. Подані у статті засновки, гіпотези, концепти носять здебільш постановочний, концептуальний характер з огляду на «незоране поле» цілини моральної економіки та обмеження щодо обсягу статті. Наступний цикл статей (деякі з яких уже підготовлені до друку) має деталізувати оприлюднену концептологію та започаткувати рух від філософії до практики розбудови моральної економіки. Принагідно звертаємо увагу потенційних читачів, що автори не заперечують можливість та доцільність використання низки інших назв, характеристик, термінологічних новацій, аналізуючи сучасну економічну систему — від постіндустріальної економіки аж до економіки щастя. Більшість із назв (інтерпретацій) економік першої половини ХХІ ст. мають право на існування, оскільки дають уявлення про складний світ економічної діяльності, її багатоманітність, різноманітність характеристик, різновекторність траєкторій формування, функціонування та альтернатив розвитку.

Наполягання на широкому використанні поняття «моральна економіка», а головне — сповідуванні філософії людиноцентричної економіки — це не данина моді, не бажання урізноманітнити, механічно розширити термінологію. Пропоноване має інший, на наше переконання, суспільно значущий задум та спрямованість. Філософія моральної економіки, якої дотримуються автори, це свого роду різновид християнської віри та переконань, що людина може і повинна перебувати в епіцентрі економічного, соціального і суспільного поступу, що вона (людина) має бути не за замовчуванням, не на словах, а насправді основною цінністю і метою суспільного розвитку.

Становлення моральної економіки, за нашою оцінкою, буде і тривалим, і тернистим, і нелегким. Успішність чи неуспішність її розбудови значною мірою залежатиме від того, наскільки усвідомленим, цілеспрямованим буде суспільний поступ у напрямку подолання «некультурного», «неморального», «неетичного» у домінуючій економічній системі. А розпочинати цей поступ маємо з усвідомлення самої філософії моральної економіки, її цінностей та значущості для членів мережевого суспільства, з просвітництва у самому широкому його розумінні, формування нової культури суспільного прогресу. Щоденно переконуємося самі і прагнемо переконати інших (хто ще сумнівається в цьому), що немає нічого практичнішого за науково вивисану, міждисциплінарну, методологічно виважену економічну теорію, у т.ч. й теорію моральної економіки, її філософії. Спочатку було слово...

Закликаємо не мислити категоріями-гаслами — «позаекономічне — має значення», «культура — це значимо», «морально-етичне спрямування — це важливо» і подібними сентенціями. Такі «глибокі» заклики, гасла не лише не мають наукової значущості, а й стають на заваді пошуку нових опор стійкого розвитку та здійснення прориву у досягненні стандартів соціальної якості, на які розраховує соціум у XXI ст.

Автори статті закликають до опанування нового погляду на природу моральної економіки, до неупередженого аналізу причин людино(не)центризму, до усвідомлення нагальної потреби насичення соціально-економічного розвитку першої половини XXI ст. цінностями культури, моралі, етики. «Червоною лінією» через цю, як і попередні публікації авторів, проходить думка щодо необхідності зміни векторів соціально-економічного, соціально-трудоного розвитку.

У розвиток поданого вище зазначимо, що справа не тільки і не стільки в удосконаленні наявного методологічного апарату, як у необхідності включення у предметну область соціально-економічних, соціально-трудоного досліджень тих явищ, процесів, інститутів, які ігнорувалися або недооцінювалися представниками економічних наукових шкіл та перебували в орбіті інтересів філософів, соціологів, психологів, культурологів, політологів та інших науковців — не економістів.

Усе, що оточує нас за сучасної цифрової доби, є міждисциплінарним за природою, суттю, філософією розвитку. Втім у теорії, свідомості, мисленні, культурі спостерігаємо домінування іншого — монокультури, номислення, монотеорій. Усе це, як і багато-багато іншого, постає і викликом, і тромбом, і загрозою на шляху до стійкого, людиноорієнтованого розвитку. Нам імпонують підтвердження наших висновків, що переповнюють монографію сучасного ідеолога соціальної філософії — Андерса Індсета, який, зокрема, наполягає на такому: «Нам потрібне справжнє Просвітництво, або ж Ренесанс мислителів. Нам потрібна практична філософія та революція свідомості. Нам потрібно поєднати гуманітарні й природничі науки та побудувати суспільство здорового глузду. Задля подальшого розвитку суспільства необхідні мотивація та новий двигун прогресу. Інакше кажучи, нам потрібна нова операційна система для економіки» [24, с. 9].

Вважаємо за необхідне включити до орбіти міждисциплінарних досліджень у цій царині представників якомога більшої кількості споріднених наукових шкіл.

Маємо надію, що за розбудови моральної економіки світ самих людей стане іншим і втратить сенс нині популярна сентенція: «У дійсності все не так, як насправді!»

Чекаємо на підтримку та об'єднання зусиль.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колот А. М., Герасименко О. О. Новітні формати організації трудової діяльності: природа, виклики, траєкторії розвитку. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 59—76.
2. Колот А., Герасименко О. Цінності трудового життя та гідна праця: філософія взаємодії і розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2016. № 1—2. С. 3—13.
3. Колот А. М., Герасименко О. О. Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку: монографія. Київ: КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2021. 488 с.
4. Thompson E. P. The Moral Economy of the English Crowd in the XVIII Century. *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*. New York, 1971. P. 185—258.
5. Scott J. Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. New Haven, 1977.
6. Sayer A. Moral Economy. Lancaster University, June 2004.
7. Поланьї К. Велика трансформація: політичні і економічні істини нашого часу / Пер. з англ. А. Васильєва і А. Шурбелева. СПб.: Алетейя, 2002. 320 с.
8. Luhmann N. Social Systems. Ch. 6. Stanford University Press, 1995.
9. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Boston, 1989.
10. Becker H. S. Moral Entrepreneurs: The Creation and Enforcement of Deviant Categories. *Social Deviance: Readings in Theory and Research*. Prentice Hall; Upper Saddle River, 1999.
11. Götz N. Moral economy: its conceptual history and analytical prospects. *Journal of Global Ethics*. 2015. № 11:2. P. 147—162.
12. Carrier J. G. Moral economy: What's in a name. *Anthropological Theory*. 2018. № 18(1). P. 18—35.
13. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. Москва: Экономика, 1989. 501 с.
14. Лібанова Е. М. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: нац. доп. / Е. М. Лібанова, С. Ю. Аксьонова, О. М. Алімов, О. М. Балакірева, І. К. Бистряков; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи, Ін-т економіки та прогнозування, Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку. Умань: Сочінський, 2012. 382 с.
15. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору: монографія. АПН України. Київ: Пед. думка, 2010. 520 с.
16. Дмитренко Г. А. Новий управлінський курс для України: умови формування та технології здійснення. НАПН України, Ун-т менеджменту освіти. Київ: ДКС Центр, 2012. 170 с.
17. Задорожна О. Г., Задорожний Г. В. Постнекласична економічна наука: лекції. Харків: Видавництво «ВННОСТ», 2022. 205 с.
18. Бёгельсдейк Ш., Маселанд Р. Культура в экономической науке: история, методологические рассуждения и области практического применения в современности / Пер. с англ. Н. В. Автономовой; науч. ред. В. С. Автономов. СПб.: Изд-во Института Гайдара; Изд-во «Международные отношения»; Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2016. 464 с.
19. Колот А., Герасименко О. Довіра як інститут у дзеркалі нових можливостей, викликів та імперативів соціально-економічного розвитку. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*. 2018. Vol. 8. Iss. 2. P. 8—26.
20. Casson M. Cultural Determinants of Economic Performance. *Journal of Comparative Economics*. 1993. № 17. P. 418—442.
21. Тросби Д. Экономика и культура / Пер. с англ. И. Кушнаревой. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: ИД Высшей школы экономики, 2013. 256 с.

22. Маццукато М. Ценность всех вещей. Создание и изъятие в мировой экономике / Пер. с англ. под науч. ред. Н. Афанасова, А. Павлова. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: ИД Высшей школы экономики, 2021. 408 с.
23. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. Київ: Наш формат, 2020. 192 с.
24. Індсет А. Квантова економіка. Київ: ArtHuss. 2021. 256 с.
25. Lippman W. Public Opinion. Wading River, Long Island, 1921. 250 p. URL: <http://image.sciencenet.cn/olddata/kexue.com.cn/upload/blog/file/2010/11/20101113143833504463.pdf> (дата звернення: 23.06.2021).
26. Thomas W. I., Thomas D. S. The Methodology of Behavior Study. Ch. 13. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York, Alfred A. Knopf, 1928. P. 553—576. URL: https://brocku.ca/MeadProject/Thomas/Thomas_1928_13.html (дата звернення: 28.06.2021).
27. Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Пер. з англ. Т. Монтян. Київ: Наш час, 2012. 399 с.

REFERENCES

1. Kolot, A. M., & Herasymenko O. O. (2022). Novel formats of labor activity organization: nature, challenges, development trajectories. *Economy of Ukraine*, 5, 59-76 [in Ukrainian].
2. Kolot, A., & Herasymenko, O. (2016). Values of working life and decent work: the philosophy of cooperation and development. *Ukraine: aspects of work*, 1-2, 3-13 [in Ukrainian].
3. Kolot, A. M., & Herasymenko O. O. (2021). Work XXI: philosophy of changes, challenges, vectors of development. Kyiv: KNEU named after Vadym Hetman [in Ukrainian].
4. Thompson, E. P. (1971). The Moral Economy of the English Crowd in the XVIII Century. *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*. New York, 185-258.
5. Scott, J. (1977). Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. New Haven.
6. Sayer, A. (2004). Moral Economy. Lancaster University, Lancaster.
7. Polanyi, K. (2002). The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time (A. Vasil'eva & A. Shurbeleva, Transl.). St. Petersburg: Aletejja [in Russian].
8. Luhmann, N. (1995). Social Systems. Stanford University Press, Chapter 6.
9. Habermas, J. (1989). The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Boston.
10. Becker, H. S. (1999). Moral Entrepreneurs: The Creation and Enforcement of Deviant Categories. *Social Deviance: Readings in Theory and Research* (H. N. Pontell, Ed.). Prentice Hall; Upper Saddle River.
11. Götz, Norbert (2015). Moral economy: its conceptual history and analytical prospects. *Journal of Global Ethics*, 11:2, 147-162.
12. Carrier, J. G. (2018). Moral economy: What's in a name. *Anthropological Theory*, 18(1), 18-35.
13. Tugan-Baranovskij, M. I. (1989). Social foundations of cooperation. Moscow: Jekonomika [in Russian].
14. Libanova, E. M. (2012). Sustainable human development: ensuring justice. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies, Institute of Economics and Forecasting, Institute of Environmental Economics and Sustainable Development. Uman: Sochinsky, 2012. 382 p. [in Ukrainian].
15. Kremen', V. H. (2010). The philosophy of human-centredness in educational space strategies. Ped. dumka, Kyiv [in Ukrainian].
16. Dmytrenko, H. A. (2012). A new management course for Ukraine: conditions of formation and technologies of implementation. NAES of Ukraine, University of Educational Management. DKS Center, Kyiv [in Ukrainian].

17. Zadorozhna, O. G. & Zadorozhny, G. V. (2022). Post-classical economic science: Lectures. Kharkiv: Publishing House «VNNOST» [in Ukrainian].
18. Beugelsdijk, S. & Maseland, R. (2016). Culture in Economics: History, Methodological Reflections and Contemporary Applications (N. V. Avtonomova, Transl., V. S. Avtonomov, Ed.). St. Petersburg: Publishing House of the Gaidar Institute; Publishing House «International relations»; Faculty of Liberal Arts and Sciences of St. Petersburg State University [in Russian].
19. Kolot, A. M. & Herasymenko, O. O. (2018). Trust as an institute in the mirror of new challenges, imperatives and possibilities of socio-economic development. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*, 2, 8-26 [in Ukrainian].
20. Casson, M. (1993). Cultural Determinants of Economic Performance. *Journal of Comparative Economics*, 17, 418-442.
21. Throsby, D. (2013). Economics and culture (I. Kushnareva, Transl.). Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics [in Russian].
22. Mazzukato, Mariana (2021). The Value of Everything. Making and Taking in the Global Economy (N. Afanasov, A. Pavlov, Transl.). Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics [in Russian].
23. Fukuyama, Francis (2020). Identity: the demand for dignity and the politics of resentment. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
24. Indset, Anders (2021). The Quantum Economy. Kyiv: ArtHuss [in Ukrainian].
25. Lippman, W. (1921). Public Opinion. Wading River, Long Island. 250 p. <http://image.sciencenet.cn/olddata/kexue.com.cn/upload/blog/file/2010/11/20101113143833504463.pdf>
26. Thomas, W. I., & Thomas, D. S. (1928). Chapter 13. The Methodology of Behavior Study. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York, Alfred A. Knopf, 553-576. https://brocku.ca/MeadProject/Thomas/Thomas_1928_13.html
27. Ostrom, E. (2012). Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action (T. Montian, Transl.). Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.07.2022

A. M. Kolot, Dr.Sc. (Economics), Professor,
Vice Rector in Charge of Research and Academic Affairs
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
03057, Ukraine, Kyiv, Peremohy Ave, 54/1
E-mail: kolot@kneu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-4393-9806
Scopus ID: 55338407700

O. O. Herasymenko, PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Innovation and Investment Management
Taras Shevchenko National University of Kyiv
03022, Ukraine, Kyiv, Vasylkivska Str., 90A
E-mail: herasymenkomiid@knu.ua
ORCID: 0000-0002-1122-1189
Scopus ID: 57200444567

TO THE PHILOSOPHY OF MORAL ECONOMY: CONCEPTOLOGY OF ANTHROPOCENTRISM (Part II)

The article presents authors' vision of the philosophical platform for building a moral economy as one of the fundamental foundations of the formation of a new economic theory capable of reflecting development trends of the economy and the network society of the first half of the 21st century.

The relevance of a new perspective on moral economy development, in which the vectors, priorities, and hierarchy of socially significant actions and social progress as a whole are changing, is determined by the heated scientific debate and polemic regarding the essence and nature of ecosystem in the new socioeconomic reality. The purpose of the article is to promote a fundamental rethinking of moral economy phenomenon, prerequisites for its formation with an emphasis on people-oriented development, strengthening the role of values, culture, decent work, solidarity, which should establish a new level of social quality in the future. To argue the concept of moral economy, general scientific and special methods of scientific research have been used - theoretical generalization, induction and deduction, logical justification, abstract-logical, historical, hypothetical methods. The elements of novelty are theoretical and methodological concepts regarding the essence and nature of moral economy and evidence confirming the proposed hypothesis of its necessary development as an objective reaction of societies and their leading social forces to the new global reality, which has scientific-technical, socio-economic, demographic and institutional prerequisites. Moral economy's interpretation in the most general and detailed formulation, as opposed to the "product" approach, is given. The proposed concept of moral economy is revealed through its functions - methodological, socio-economic and institutional; organizational and managerial; worldview. Circumstances and processes that restrain socio-economic relations development on the basis of anthropocentrism and become a kind of "thrombus" on the way to building a new type of economy are singled out.

The actual role of culture in the economic sphere in the context of the relationship between culture, ethics and moral economy is revealed. The hypothesis that the unifying link between economy and culture is value is put forward. Values are considered as a resource, motive, source and existential foundation of positive social and labor dynamics. Assumptions are made regarding the parallel between phenomena and processes that generate a shortage of decent work, on the one hand, and development of the economy, which claims the status of "uncultured", "immoral", "non-human-centered", on the other. The expressed hypothesis regarding unidirectionality of the principles of formation and functioning of moral economy and phenomenon of identity is argued. A thesis that the formation of moral economy will accelerate under condition of using the potential of solidarity is substantiated.

Keywords: moral economy, culture of economy, values, anthropocentrism, human development, identity, decent work, social quality, solidarity, socioeconomic (ab)normality.

Cite: Horemykina, Yu. V. (2022). Rol nederzhavnykh orhanizatsii u sotsialnomu investuvanni [The Role of Non-Governmental Organizations in Social Investment]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 118-135. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.118>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.118>

УДК 332.012.33; 64.044.2; 334.021

JEL Classification: L31

Ю. В. ГОРЕМИКІНА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: refer5718@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1580-7993

РОЛЬ НЕДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СОЦІАЛЬНОМУ ІНВЕСТУВАННІ

Стаття присвячена розгляду ролі та місця недержавних організацій (НДО) у контексті соціального інвестування. Головна роль НДО у соціальному інвестуванні полягає у тому, що вони є соціальними інвесторами — рушійною силою реалізації багатьох необхідних для суспільства проєктів. Гострота питання відновлення України зумовлює зростання запиту на нові ефективні способи взаємодії між державою та суспільством, яким можуть стати соціальні інвестиції від НДО. У зв'язку з цим вивчення особливостей НДО як соціальних інвесторів набуває актуальності. Отже, науковою новизною статті є визначення специфіки НДО як соціальних інвесторів, а її метою — аналіз ролі та місця НДО у соціальному інвестуванні, їхніх можливостей у ході здійснення соціальних інвестицій. Автором використано такі методи наукових досліджень: аналіз, порівняння, узагальнення та індукція, аналогії, абстрактно-логічний метод.

Встановлено, що специфіка НДО як соціальних інвесторів охоплює низку важливих характеристик, як-от: більша (порівняно з іншими соціальними інвесторами) наближеність до проблеми, більша гнучкість у ході реалізації інвестицій, можливості здійснювати не лише фінансові інвестиції, можливості виконувати різні ролі під час реалізації соціальних інвестицій, використання диверсифікованих джерел фінансування. Основними ресурсами, що можуть інвестувати НДО, виступають фінансові ресурси, матеріальні ресурси, праця працівників, час, витрачений працівниками НДО на роботу у межах здійснення соціальної інвестиції, досвід, знання та вміння працівників,

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

емоційні ресурси працівників. Для визначення ролі НДО у соціальному інвестуванні у статті взято до уваги два параметри: 1) співвідношення фінансових та інших видів інвестицій, 2) характер діяльності організації. За співвідношенням фінансових та інших видів інвестицій НДО можуть виконувати роль прямого інвестора, тобто брати повністю усі витрати, пов'язані з інвестицією, на себе, передаючи усі необхідні кошти на вирішення певної проблеми безпосередньо цільовій групі; або роль донора, тобто передати свої ресурси не напряму цільовій групі, а іншим організаціям (у т. ч. і НДО); або роль донора та реципієнта одночасно, що означає інвестування не лише власних, але й донорських ресурсів. Зарубіжні дослідники виділили основні ролі НДО за характером діяльності організації: роль інвестора, роль співзасновника, роль провайдера, роль експериментатора.

Ключові слова: недержавні організації, соціальне інвестування, соціальні інвестори, суспільно корисна діяльність.

Постановка проблеми та актуальність. Сьогодні неможливо уявити соціальні інвестиції без участі недержавних організацій, орієнтованих на досягнення конкретних соціальних ефектів на різних рівнях — починаючи від допомоги окремим особам і завершуючи значимими та помітними для усього суспільства ефектами. Головна роль НДО у соціальному інвестуванні полягає у тому, що вони є соціальними інвесторами — рушійною силою реалізації багатьох необхідних для суспільства проектів. Гострота питання відновлення України зумовлює зростання запиту на нові ефективні способи взаємодії між державою та суспільством, яким можуть стати соціальні інвестиції від НДО. Саме тому специфіка НДО як соціальних інвесторів потребує детального вивчення з метою оптимізації досвіду їхньої подальшої участі у соціальному інвестуванні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різним аспектам розвитку недержавних організацій в Україні присвячено праці низки вітчизняних дослідників: В. Новіков (V. Novikov), В. Звонар (V. Zvonar), К. Дубич (K. Dubych), Т. Семігіна (T. Semyhina), Л. Сідельнік (L. Sidelnik), Л. Паливода (L. Palyvoda), О. Кікоть (O. Kikot), М. Соболевська (M. Sobolevska), С. Матяж (S. Matiazh), А. Гуріна (A. Hurgina), М. Цьвок (M. Tsvok), І. Євдокимова (I. Yevdokymova), І. Вітківська (I. Vitkovska), Н. Котенко (N. Kotenko), С. Карпенко (S. Karpenko), Р. Кравченко (R. Kravchenko), Н. Кабаченко (N. Kabachenko), О. Галай (O. Halai). Серед зарубіжних авторів тематика участі НДО у соціальному інвестуванні останніми роками набирає популярності, що відображено у статтях А. Салдінджер (A. Saldinger), Дж. Шортал (J. Shortall), А. Бігіо (A. Bigio), Р. Лоуренс (R. Lawrence). Усі дослідники погоджуються, що суспільно-корисна діяльність НДО є необхідною у сучасному суспільстві, особливо у країнах з великою кількістю соціально-економічних проблем. Крім того, багато напрямів цієї діяльності або тісно пов'язані з соціальними інвестиціями, або можуть розглядатись як соціальні інвестиції.

Мета роботи — аналіз ролі та місця НДО у соціальному інвестуванні, їхніх можливостей у ході здійснення соціальних інвестицій.

Новизна полягає у встановленні специфіки недержавних організацій як соціальних інвесторів, що становить собою сукупність характеристик НДО у здійсненні соціальних інвестицій. Серед них: наближеність до соціальних проблем, які вирішує соціальна інвестиція на практиці; гнучкість у прийнятті рішень під час здійснення соціальних інвестицій; різноманітність ресурсів, які можуть використовуватись для здійснення інвестиції; різноманітність ролей, які НДО можуть відігравати у соціальному інвестуванні; різноманітність джерел фінансування діяльності НДО, у т.ч. направленої на здійснення соціальних інвестицій.

Методи дослідження. У статті використано методи наукового дослідження: аналізу, порівняння, узагальнення та індукції, аналогії. Формулювання висновків дослідження передбачає залучення абстрактно-логічного методу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку розгляду питання про НДО як про соціальних інвесторів варто зазначити факт існування певної термінологічної дискусії довкола назви «НДО» для позначення організацій, що не отримують прибутку і діяльність яких не керується органами влади. Поряд з цією назвою використовують низку інших назв: некомерційні організації, громадські організації, організації громадянського суспільства, інститути громадянського суспільства, неурядові організації, третій сектор, некомерційний сектор. Дискусійними є питання віднесення деяких організацій (зокрема, політичних партій, соціальних підприємств) до одного з секторів та визначення спільної назви і сутності організацій, що належать до «третього сектору». Враховуючи усю різноманітність форм функціонування таких організацій та мету даного дослідження, вважаємо за необхідне послуговуватися назвою НДО. За таких умов НДО та бізнес-сектор позиціонуються як окремі сектори, мета діяльності яких є різною: бізнес орієнтований на одержання прибутку, а НДО — на користь для суспільства [1, с. 92; 2; 3]. До того ж дискурс дослідження зумовлює необхідність залучення до НДО якомога більшої кількості суб'єктів, у т.ч. політичних партій (як добровільних об'єднань громадян, що можуть впливати не лише на політичну ситуацію у країні, але й на соціально-економічний, правовий розвиток суспільства та екологічний стан певних територій), соціальних підприємств, оскільки питання щодо відсутності прямого зв'язку з органами влади одних та неприбутковості інших перебувають поза межами тематики соціальних інвестицій, яка охоплює нюанси, пов'язані з діяльністю багатьох суб'єктів.

Аналогічно поняттю НДО чітке та конкретне визначення поняття «соціальний інвестор» поки що не сформовано. Загалом під цим поняттям найчастіше розуміють осіб чи організацій, які інвестують в екологічні або соціальні проекти без очевидних матеріальних вигод, інколи отримуючи бонуси у вигляді покращення репутації або іміджу. Таким чином, окреслю-

ється основне поле для функціонування соціальних інвесторів — це суспільно корисна діяльність.

Варто окреслити й рамки поняття соціальних інвестицій. У наукових джерелах (зокрема, у роботах В. Лаврова) соціальні інвестиції визначаються як вкладення в об'єкти соціальної сфери з метою отримання доходу та підвищення рівня і якості життя людей за допомогою задоволення їх матеріальних, духовних чи соціальних потреб [4, с. 74] або довгострокові вкладення коштів, з метою поліпшення якості життя людей, за допомогою створення нових технологій і механізмів розподілу коштів серед різних груп населення з урахуванням їх потреб чи вкладення, що направлені на посилення соціальної орієнтації економічної системи: досягнення екологічної безпеки, стимулювання економічного зростання, доцільний розподіл благ, забезпечення гарантованого рівня освіти і медичної допомоги, харчування, видача трансфертів в отриманні мінімального гарантованого доходу особам, що цього потребують [5]. Наведені визначення є актуальними на сьогодні, однак друге є ширшим і конкретизує результати соціальних інвестицій. Можна підсумувати, що соціальні інвестиції становлять собою вкладення, що реалізуються у різних формах та направлені на соціальні, економічні або екологічні потреби суспільства, задоволення яких стимулюватиме розвиток обраної сфери або сприятиме вирішенню проблем, котрі його стримують.

Досить близьким до поняття соціальних інвестицій є імпакт-інвестиції. Програма розвитку ООН (UNDP) та міжнародне об'єднання імпакт-інвесторів GIIN (*Global Impact Investing Network* — Глобальна Імпакт-інвестиційна Мережа) [6] визначили, що імпакт-інвестиції (від англійського *impact* — вплив) — це грошові інвестиції, здійснені з метою отримання позитивного, вимірюваного соціального та екологічного впливу разом із фінансовою віддачею. Імпакт-інвестиції обов'язково передбачають встановлення чітких соціальних чи екологічних цілей, а їхній позитивний ефект має оцінюватись або обраховуватись за зрозумілими критеріями і повідомляти суспільству. Таким чином, під «імпакт-інвестором» слід розуміти організації, які здійснюють імпакт-інвестиції незалежно від сфери діяльності. Імпакт-інвестиції відрізняються від соціальних інвестицій передусім тим, що вони означають переважно грошові вкладення, водночас соціальна інвестиція є вкладенням будь-якого цінного ресурсу. Крім того, на відміну від соціальних інвестицій, від імпакт-інвестицій очікують грошового повернення. Важливою спільною рисою обох понять є орієнтованість на соціальний чи екологічний результат, вони є засобами вирішення або сприяння вирішенню багатьох важливих проблем суспільства на різних рівнях: від локального до міжнародного. Обов'язковими умовами для імпакт-інвестицій є забезпечення вимірюваності результату або оцінювання результату та його демонстрація зацікавленим сторонам чи суспільству у вигляді

відповідної звітності. Для соціальних інвестицій вимоги щодо можливості вимірювати та оцінювати і звітності є менш жорсткими, однак забезпечення таких можливостей є вкрай бажаним. Іншою спільною рисою імпаکت-інвестицій та соціальних інвестицій є передача успішного досвіду інвестування або його масштабування. Ще однією спільністю двох категорій є необхідність управління інвестицією та здійснення її моніторингу. Враховуючи ці аргументи, підсумуємо: поняття «соціальна інвестиція» є ширшим ніж поняття «імпакт-інвестиція», оскільки ним охоплено більше видів діяльності. Можна допустити, що імпакт-інвестиція є певним різновидом соціальної інвестиції [4, с. 74]

У контексті дослідження НДО як соціальних інвесторів вартою уваги є позиція Р. Абдікеева. Він ототожнює поняття «соціальний інвестор» і «громадянин», відповідно громадянське суспільство складається з соціальних інвесторів. Соціальний інвестор сприймає об'єкт для інвестування як свою власність. Інвестувати у спільний простір можна по-різному, саме тому соціальним інвестором є будь-яка особа, котра своєю працею (у т.ч. волонтерською, роботою у некомерційних організаціях), коштами (благодійність, створення та фінансування проектів, соціальне підприємництво) або товарно-матеріальними цінностями здійснює внесок у численні суспільні проекти. Такі внески не передбачають одержання особистої вигоди для конкретного індивіда або організації, вони означають інвестиції у спільний простір та спільне благо. Отже, соціальний інвестор — той, хто у найприйнятніший для себе спосіб розвиває спільний простір. Попри те, що соціальний інвестор сприймає об'єкт для інвестування як свою власність, поняття «соціальний інвестор» та «власник» не є тотожними. Р. Абдікеев вважає, що поняття «соціальний інвестор» можна розглядати як новий спосіб самоідентифікації громадян, тобто вони є або соціальними інвесторами, або не ототожнюють себе з певним суспільством. При цьому права осіб, які не вважають себе соціальними інвесторами, не повинні зменшуватись, однак цей підхід може спрацювати для консолідації суспільства [7].

Недержавні організації як соціальні інвестори мають низку особливостей, що сприяють досягненню основних цілей інвестиції. Проаналізуємо ці особливості детальніше, щоб мати змогу сформулювати повноцінне уявлення про роль та місце НДО у соціальному інвестуванні.

1. Більша (порівняно з іншими соціальними інвесторами) наближеність НДО до проблеми, яку необхідно вирішити шляхом здійснення соціальної інвестиції. Розглядаючи цю особливість, варто наголосити на тому, що членом організації, що працює у третьому секторі, як правило, людина стає не випадково. Проблематика певних НДО зазвичай або близька кожному її члену у зв'язку з професійною діяльністю, особистими причинами чи переконаннями, або прямо стосується його інтересів (прав, матеріальних інтересів). Прикладом таких організацій можуть бути об'єднання

за професійною ознакою (наприклад, аграріїв, медиків, різноманітні профспілки), за певною соціальною ознакою (осіб з інвалідністю, ветеранів АТО, малих підприємців тощо) або навіть за політичною чи релігійною ознакою (політичні партії, релігійні організації). Люди об'єднуються і за такими інтересами та переконаннями, як захист довкілля та тварин або культурної спадщини, етнічними ознаками і гендерними ознаками. Звичайно, ці організації володіють певними ресурсами, які вони можуть перетворити на соціальні інвестиції. Нематеріальна зацікавленість в отриманні результату членів НДО наближає їх до глибшого розуміння: як саме можна вирішити проблему і на які потреби необхідно направити фінансування. Крім того, недержавні організації (особливо ті, що надають соціальні послуги) працюють на місцевому рівні та мають більше контактів з місцевим населенням, а отже, більше інформації стосовно проблеми, у вирішення якої планується інвестувати, підтримки або відсутності підтримки певної соціальної ініціативи місцевими жителями, додаткових потреб, які можуть виникнути у ході реалізації інвестиції тощо. З іншого боку, великі міжнародні організації задля вивчення проблемного поля майбутньої соціальної інвестиції часто залучають експертів або навіть експертні групи. Це можуть робити і великі бізнесові компанії та урядові організації, однак тоді експерти вирішують дещо інші завдання, окрім власне наближення до сутності питання, яке потребує соціальної інвестиції. Так, бізнес дбає насамперед не про очікуваний ефект для суспільства від соціальної інвестиції, а про очікувані нефінансові «дивіденди» у вигляді покращення репутації або додаткової реклами. Експерти урядових організацій виходять з позицій уряду або інших органів влади, яка може не співпадати з думкою місцевих жителів чи неурядових організацій, тому їм необхідно знайти загальноприйнятне рішення для здійснення соціальної інвестиції, особливо якщо йдеться про бюджетні витрати. Тому для необхідного наближення до сутності проблеми, яку урядові організації намагаються вирішити шляхом реалізації соціальної інвестиції, часто неможливо обійтись без діалогу з широким колом зацікавлених сторін, до якого можуть долучатись і НДО.

2. НДО є більш гнучкими у ході реалізації інвестиції. Оскільки недержавні організації часто виявляються більш обізнаними з соціальними проблемами «зсередини», відповідно вони можуть швидше зреагувати на певну проблему або зміни у ситуації та змінити план реалізації інвестиції, зокрема розширити або звужити його залежно від обставин. Крім того, недержавні організації значною мірою налаштовані на партнерство між собою та державними організаціями, тобто, по-перше, швидше вступають у відносини партнерства, а по-друге, вони схильні погоджуватись на певні зміни у своїй діяльності у зв'язку з побажаннями партнерів або на їхню вимогу (наприклад, щоб отримати додаткові кошти для інвестування). Державним та бізнес-структурам, які почали займатись соціальним інвес-

туванням, потрібно узгоджувати плани, зміни у діяльності та специфіку партнерства з іншими організаціями на різних рівнях. У випадку з великими урядовими організаціями внесення змін у діяльність або у план реалізації здійснення інвестиції (у разі необхідності) може виявитись досить складним процесом. Менша порівняно з НДО гнучкість у прийнятті рішень для державних структур та бізнес-організацій означає нижчу оперативність реагування на зміну ситуації, на яку спрямовувалась їхня соціальна інвестиція. Певні процедури узгодження існують і у великих недержавних організацій, у т. ч. міжнародних, однак усвідомлюючи неможливість вирішення багатьох гострих питань без відповідних соціальних інвестицій, вони намагаються оптимізувати свої процедури та регламенти.

3. НДО здійснюють не лише фінансові інвестиції. Безперечно, кожна організація володіє певними ресурсами, однак коли йдеться про інвестиції, зазвичай мають на увазі саме фінансові ресурси. Водночас такий підхід є дещо звуженим. Насправді, як зазначалось вище, реалізовувати соціальні інвестиції можна різними шляхами або за допомогою різних видів діяльності. НДО для цього мають: фінансові ресурси, матеріальні ресурси, працю працівників, час, витрачений працівниками НДО на роботу у межах здійснення соціальної інвестиції, досвід, знання, вміння, емоційні ресурси працівників (рис. 1). Наведемо приклад. Недержавна організація, яка надає соціальні послуги особам з інвалідністю, одержала від держави соціальне замовлення на надання послуг таким особам у певному районі. У даному випадку фінансову інвестицію зробила держава. Які ж тоді соціальні інвестиції були здійснені НДО? Соціальне замовлення є некомерційним, тобто йдеться про компенсацію за надану послугу, а не про отримання прибутку. Для того, щоб отримати соціальне замовлення, організація повинна відповідати критеріям, які містять матеріальні ресурси (приміщення, обладнання тощо) і певні вимоги щодо кваліфікації працівників. Це означає, що організація повинна використати свої матеріальні ресурси на благо осіб з інвалідністю, якими вона опікується, фактично інвестувати ці ресурси. Що ж стосується таких ресурсів, як праця працівників та час їхньої роботи, то чи є вони соціальною інвестицією, залежить від того, чи оплачувалась ця робота (якщо оплачувалась, то ким). Тут організація-надавач соціальних послуг може мати декілька варіантів: 1) отримані від держави кошти покривають виплату винагороди працівникам за працю; 2) працівники працюють безкоштовно, а отримані кошти покривають інші потреби цільових контингентів; 3) частина працівників працює за винагороду внаслідок соціального замовлення, а частина є волонтерами; 4) працівники як винагороду одержують власні кошти організації; 5) частина працівників як винагороду отримує власні кошти організації, а частина працює на волонтерських засадах; 6) працівники погодились працювати за винагороду нижчу ніж ринкова вартість їхньої праці (у цих випадках неважливо, ким вона

Рис. 1. Ролі та ресурси НДО у соціальному інвестуванні
Джерело: авторська розробка.

оплачується). У першому варіанті зрозуміло, що працівники працюють за винагороду, а отже, не інвестують свою працю і час. Протилежним є другий випадок, за якого працівники витрачають свій особистий час і вкладають свою працю на благо осіб з інвалідністю, тобто час і праця виступають тими ресурсами, які організація інвестує у покращення становища осіб з інвалідністю в певному районі. У третьому випадку теж наявні інвестиції часу і праці у покращення становища осіб з інвалідністю, проте у дещо менших обсягах. Четвертий випадок, коли винагороду працівникам платить сама організація, можна вважати не інвестицією праці і часу, а фінансовою соціальною інвестицією. Досить цікавим є п'ятий випадок, за якого можна спостерігати декілька видів соціальних інвестицій: організація одночасно здійснює фінансові інвестиції — оплачуючи працю частини своїх працівників і нефінансові інвестиції у вигляді робочого часу працівників, котрі працюють на волонтерських засадах. Певною соціальною інвестицією можна вважати і шостий випадок, коли працівники фактично не отримують плату за частину своєї праці і робочого часу. Нефінансові інвестиції можуть реалізувати й інші соціальні інвестори, зокрема державні структури або бізнес-організації, однак це явище є відносно нечастим.

4. НДО можуть мати різні ролі у здійсненні соціального інвестування. Використовуючи різні види інвестицій, вони виступають у трьох основних ролях. По-перше, НДО можуть бути прямими інвесторами (див. рис. 1). Це відбувається тоді, коли вони повністю самостійно реалізують соціальну інвестицію — не залучаючи сторонніх ресурсів, тобто для вирішення певної соціальної, екологічної або культурної проблеми недержавна організація інвестує лише власні кошти, лише працю власних працівників та лише власні матеріальні ресурси. По-друге, НДО може

виступати у ролі інвестиційного донора для інших організацій (у т.ч. державних організацій та бізнес-компаній). Це переважно стосується великих міжнародних неурядових організацій, що виділяють гранти для інших організацій, багато з яких є представниками третього сектору. Водночас інвестиційним донором НДО може стати і надаючи партнерським НДО інші свої нефінансові ресурси. Виникають ситуації, коли недержавна організація перебирає на себе роль прямого інвестора і реципієнта одночасно. Прикладом такої ситуації може бути пошук частини ресурсів для реалізації інвестиційного проекту: організація залучає власні інвестиції, а отже, виступає інвестором, водночас намагається отримати більше ресурсів і фактично стає реципієнтом. Інший важливий приклад — співпраця НДО з бізнесом та державними організаціями. Бізнес-компанії, що мають намір стати соціальними інвесторами, можуть надати НДО кошти або інші ресурси на реалізацію певного інвестиційного проекту. Така співпраця є взаємовигідною: недержавна організація одержує необхідні ресурси для інвестування, а бізнес — повернення свого вкладу у вигляді нефінансового результату, про який було домовлено. Можлива також участь НДО у грантах, створених бізнесовими компаніями, коли інвестори з бізнесу шукають партнерів з некомерційного сектору, які б найкраще відповідали їхнім інтересам. Співпраця з державою відбувається у вигляді отримання субсидій, бюджетних субвенцій, державних грантів, соціального замовлення.

Останніми роками експерти [8] відзначають наявність у розвинених країнах тенденції до зменшення державних коштів у фінансуванні діяльності НДО та збільшення приватних, пожевлення використання механізму державно-приватного або навіть трестороннього партнерства. За таких умов приватні соціальні інвестори удосконалюються — прагнучи досягти якомога вигіднішого співвідношення ціни та якості і віддачі від інвестицій з точки зору соціальних результатів, очікуючи від НДО більшої ніж будь-коли підзвітності та прозорості. Подібно й донори державного сектору шукають нові способи зменшення своєї участі у фінансуванні НДО та залучення приватних коштів. Щоб пристосуватися до економного та орієнтованого на повернення інвестицій у вигляді певного соціального результату ринку донорських ресурсів, багато НДО по-новому подивились на свої моделі фінансування. Деякі розглядають це як можливість продемонструвати інвестиційні ефекти від своєї роботи, орієнтуючись на діяльність, яка має соціальний та екологічний вплив (робити добро), одночасно приносячи фінансову віддачу (створюючи цінність).

Експерт з імпаکت-інвестування Рут Лоуренс відповідно до наведених тенденцій визначає такі ролі НДО у соціальному інвестуванні [8]:

- **НДО як інвестори.** Недержавні організації можуть шукати місце за столом інвесторів шляхом прийняття нових бізнес-моделей. Наприклад,

НДО, яка вже давно надавала фінансові послуги у країнах, що розвиваються, шукала можливості для бізнесу на недостатньо обслуговуваних ринках, де її знання та мережа могли б допомогти створити нову, самостійну діяльність, що доповнювала би діяльність НДО. Інші створили або спільно фінансували інвестиційні механізми, як-от *MicroVest*, що частково належить компанії з економічного розвитку «*Mennonite*» та міжнародній неурядовій організації з гуманітарної допомоги «*Mercy Corps*», що має інвестиційний фонд «*Social Venture Fund*».

• **НДО як співзасновники.** Наприклад, одна міжнародна НДО, яка працює в країнах, що розвиваються, переглянула власну модель управління та вирішила оновити свою раду, включаючи місцевих бенефіціарів. Тепер ця організація може повною мірою використовувати свою потужність на місцях для спрямування впливу на кошти, які вона інвестувала, з додатною легітимністю, оскільки її робота безпосередньо контролюється бенефіціарами. Здатність пов'язувати попит з фінансуванням є важливою роллю для НДО, однак поки ця практика не набула достатнього поширення у світі. НДО з досвідом роботи на місцях можуть виявити можливості та визначити прогалини у впровадженні, які необхідно заповнити, щоб інвестиційні програми були успішними.

• **НДО як провайдери (надавачі) послуг.** Інший підхід, який застосовують деякі НДО, полягає у визначенні нових ролей надання послуг в екосистемі інвестування, що впливає на перспективи. Наприклад, облігації соціального впливу (облігації розвитку, англ. *Development Impact Bonds (DIBs)*) потребують різноманітних учасників для забезпечення свого успіху. Такі облігації становлять собою різновид соціальних облігацій, призначених для фінансування значущих проєктів у країнах, що розвиваються. Облігація розвитку є своєрідним контрактом між приватними інвесторами, донорами або урядами, благодійними організаціями чи соціальними підприємствами і провайдером, які узгодили спільну мету розвитку. Інвестори просувають програми розвитку з фінансовим прибутком, пов'язані з перевіреними цілями розвитку. Облігації розвитку орієнтуються на кінцевий результат й дають змогу недержавним організаціям і соціальним підприємствам вільно витратити отримані гроші. Сторони, що фінансують (уряди, багатосторонні банки та фонди), часто співпрацюють із партнерами-консультантами за угодами, аби структурувати моделі оплати за результати. Незважаючи на те, що НДО можуть надати ключове ноу-хау для впровадження, знання ситуації на місці необхідні для успішного їх впровадження. Програма «Навчай дівчат» у Раджастані (Індія) фінансується за рахунок облігації розвитку і покладається на інвесторів — «Фонд UBS Optimus» та «Фундацію Дитячих інвестиційних фондів», співпрацювала з місцевою неурядовою організацією «Навчай дівчат», щоб розширити можливості навчання дівчаток з виплатою на основі фактичних результатів.

• **НДО як експериментатори.** НДО мають унікальну перевагу у тому, що вони можуть апробувати та експериментувати нові підходи у сферах, де інші інвестори шукають подвійну або потрібну (соціальну, екологічну та фінансову) віддачу. Як і венчурним капіталістам, інвесторам доведеться використовувати гнучкі моделі, щоб знайти правильні рішення, і часто вони зазнають невдач кілька разів — перш ніж домогтися успіху. НДО можуть використати інвестиційні кошти для пілотування нових моделей. На відміну від традиційного фінансування, кожен експеримент повинен сприяти розширенню доказової бази: які інвестиції можуть працювати і чому. Австралійський уряд використовує підхід «перевірити, спробувати та навчитися», який включає навчання за допомогою збору даних, моніторингу та циклу зворотного зв'язку. У міжнародному масштабі «Глобальний інноваційний фонд» за спільного фінансування «USAID» та «DFID» прагне фінансувати пілотні програми, перевіряти результати та масштабувати їх за допомогою цільових грантів та позик. Ці зусилля є частиною більш широкого акценту на створенні доказової бази для ухвалення інвестиційних рішень у майбутньому.

5. НДО активно використовують диверсифіковані джерела фінансування. Виходячи з позиції того, що недержавні організації є соціальними інвесторами, важливо зазначити, де вони беруть кошти на свою діяльність, зокрема і на полі соціальних інвестицій. Джерелами формування коштів і майна є [9, с. 79]: внески і майно засновників (засновника) та інші, що надходять безоплатно; безповоротна фінансова допомога, добровільні пожертви членів організації, інших осіб; пасивні доходи; дотації або субсидії з державного чи місцевих бюджетів, а також з державних цільових фондів; внески і пожертвування, що мають цільовий характер (благодійні гранти), надані державою, фізичними та юридичними особами в грошовій та натуральній формі; благодійна допомога, гуманітарна та технічна допомога; доходи від основної діяльності громадської організації відповідно до статуту організації та законодавства; надходження від реалізації програм, проведення кампаній зі збору пожертвувань, масових заходів, лотерей та аукціонів з реалізації майна та пожертвувань, які надійшли від спонсорів, донорів та благодійників; доходи від депозитних вкладів та від цінних паперів, надходження від підприємств, організацій, що перебувають у власності організації; інші джерела, не заборонені законодавством України.

Хоча такий широкий перелік далеко не завжди означає достатність ресурсів, він дає можливість пошуку альтернатив, які можуть забезпечити здійснення певної соціальної інвестиції за різних умов. Державні структури та бізнес теоретично мають не менше джерел фінансування своєї діяльності. Однак на практиці діяльність бізнес-компаній забезпечуються коштами та матеріальними ресурсами, отриманими внаслідок комерційної діяльності, а державні організації фінансуються з державного бюджету, і

Рис. 2. Специфіка НДО як соціальних інвесторів
Джерело: авторська розробка.

тому більшість з цих ресурсів для них є другорядними або не використовуються ними взагалі. Тим часом взагалі не маючи можливості провадити комерційну діяльність та лише іноді отримуючи бюджетне фінансування, НДО змушені залучати усі доступні засоби, і тому для них диверсифікація джерел надходження коштів — стратегічний напрям як у продовженні своєї діяльності, так і у здійсненні соціальних інвестицій.

Схематично описану специфіку НДО як соціальних інвесторів демонструє рис. 2. У результаті у НДО виникають певні переваги на полі здійснення соціальних інвестицій. По-перше, НДО досягають більшої адресності соціальних інвестицій (особливо якщо йдеться про інвестиції у покращення становища вразливих груп населення). По-друге, — це висока оперативність в ухваленні рішень, пов'язаних зі здійсненням соціальних інвестицій. І, по-третє, НДО створюють ефект розширення можливостей вирішення соціальних, екологічних, освітніх, культурних проблем шляхом здійснення соціальних інвестицій, який, можливо, складніше досягти іншим інвесторам.

Як і кожна інвестиція, соціальна інвестиція, реалізована НДО, характеризується певною етапністю свого розвитку, що безпосередньо залежить від того, в якій конкретно ролі виступає НДО (рис. 3). Найпершим етапом здійснення інвестиції є ідентифікація проблеми, яка потребує втручання шляхом інвестування. Це своєрідна точка відліку початку інвестиції. Даний етап є відносно найшвидшим для проходження, але саме його значення для успіху інвестиції важко переоцінити, оскільки невірно визначена проблема може приректи соціального інвестора на невдачу. Після ідентифікації проблеми визначається коло стейкхолдерів, або у окремих випадках реципієнтів, для котрих запланована соціальна інвестиція може бути актуальною. Якщо НДО займає позицію інвестора та реципієнта одночасно, виникає потреба додатково оцінити власні ресурси та можливості. Наступним етапом (незалежно від того, в якій ролі перебуває НДО) є визначення бажаних змін, пов'язаних з інвестицією. Якщо НДО займає позицію інвестиційного донора, то наступними етапами реалізації інвестиції є вибір реципієнтів, котрі найкраще відображають його пріоритети (зробити це можна шляхом організації грантів або конкурсів, можлива і ситуація, коли реципієнти самостійно звертаються до донора зі своїми інвестиційними ідеями), грошова оцінка бажаних змін (підрахунок потенційних витрат на досягнення конкретного результату) та розробка спільного з реципієнтом плану дій. Лише після цього доцільно передавати ресурси реципієнту для освоєння.

Певна різниця в етапах здійснення соціальної інвестиції помітна, якщо у цьому процесі НДО є і прямим інвестором, і реципієнтом. Окреслюючи бажані зміни, НДО має конкретизувати їх у вигляді чіткої та зрозумілої потенційним донорам пропозиції із зазначенням запланованої участі самої НДО у вирішенні проблеми, на яку спрямовується інвестиція. Потім настає етап пошуку донорів, котрих може зацікавити сформульована пропозиція. Зазначимо, що часто цей етап може тривати довше ніж очікує НДО. Після того, як донора знайдено, з ним розробляють спільний план дій, і зрештою, НДО одержує необхідні ресурси, яких їй не вистачало для інвестування. Кінцевим етапом соціальної інвестиції, здійснюваної НДО, є оцінювання та контроль впливу (результатів). Це — найскладніший етап, який передбачає багато трудомістких процедур: вибір сторони, що здійснюватиме оцінювання, теоретичних, методичних і практичних підходів до нього, встановлення вимог до фінального звіту та спільне затвердження такого звіту. Лише на цьому етапі стає зрозуміло: чи змогла соціальна інвестиція створити той соціальний, екологічний, культурний, освітній чи будь-який інший ефект, заради якого її було започатковано. Складність етапу підсилює і відсутність певних універсальних критеріїв до оцінювання, тому важливо узгодити їх попередньо. Зробити це можна вже на етапі визначення бажаних змін.

Рис. 3. Етапи здійснення НДО соціальної інвестиції
Джерело: авторська розробка.

Попри усю складність проблеми оцінювання соціальних інвестицій, здійснених НДО, її не можна залишати без достатньої уваги. Ключовими питаннями у вирішенні даної проблеми є: «Хто оцінюватиме?», «Як оцінюватиме?», «Що оцінюватиме?» і «З якою метою оцінюватиме?».

Для пошуку відповідей на них знову звернімось до позиції Р. Абдікеева. На його думку, участь у соціальному інвестуванні надає інвестору право оцінювати інших інвесторів, незалежно від обсягу вкладень. Соціальний інвестор має право висловити свою думку і бути почутим, оскільки він посилено працює на спільне благо. У статусі соціального інвестора закладається принцип: «якщо я працюю на благо суспільства, я маю право

запитувати у влади, у т. ч. муніципалітетів, як ви працюєте». З числа соціальних інвесторів поступово еволюційним шляхом виділятимуться нові лідери. Оцінюватись соціальні інвестори повинні базуючись на обсягах суспільно корисного ефекту від їхніх вкладень: чим більший ефект — тим кращий інвестор. Розвиток даного підходу у суспільному житті дасть змогу громадянам не авансувати політиків, голосуючи за обіцянки, а обирати лідерів, які довели свою спроможність створювати корисний ефект: якщо певний соціальний інвестор розуміє суспільство настільки, що воно голосує за його проект, значить, він має право поширювати свій досвід [7].

З цієї тези випливають дві можливі сторони, які проводять оцінку — інші соціальні інвестори і суспільство загалом. Суспільство дає оцінку певним соціальним інвестиціям та інвесторам, які їх реалізовували, шляхом голосування на виборах. На нашу думку, стороною, що здійснює оцінювання соціальної інвестиції НДО, може виступати інвестиційний донор, інші НДО, органи влади. В окремих випадках (переважно йдеться про інвестицію у підтримку вразливих груп населення) для повноти оцінювання може залучатись і цільовий контингент (наприклад, шляхом анкетування щодо змін в їхньому житті та задоволеності допомогою). Також можливий варіант, коли організація застосовує самооцінювання. Це залежить від того, яка саме проблема і на якому рівні вирішувалась. Важливою є і компетентність сторони у питаннях, пов'язаних з соціальною інвестицією (соціальних, екологічних тощо), і у питаннях використання необхідного інструментарію оцінювання. Крім того, матиме значення, хто саме є зацікавленими сторонами у здійсненні інвестиції. Найкращим та найефективнішим варіантом буде визначення сторони, яка проводитиме оцінювання на початку здійснення інвестиції з відповідною фіксацією у документах.

Висновки. Порівняно з іншими соціальними інвесторами недержавні організації характеризуються широким спектром ролей у реалізації соціальних інвестицій. Ця особливість дає їм змогу займати свою унікальну нішу у сфері соціального інвестування, яка потенційно може забезпечити успішне вирішення неочікуваних ситуацій на різних рівнях або вже давно наявних соціальних проблем нестандартними способами. Розмаїття ролей НДО у соціальному інвестуванні зумовлено тим, що кожна з них орієнтована на досягнення максимального соціального, економічного та навіть екологічного ефекту — виходячи з умов, у яких перебуває організація та її можливостей зробити певну конкретну інвестицію. Очевидно, що вибір тієї чи іншої ролі визначає насамперед масштаб діяльності НДО: від міжнародних організацій, здатних бути потужними фінансовими донорами, до малих локальних об'єднань, які пропонують суспільству в основному працю своїх учасників. Базуючись на тому, що НДО можуть вдало реалізовувати соціальні інвестиції, експерти з імпаکت-інвестування (дуже близьким за змістом та формою до соціального інвестування) розглядають

можливості НДО і у цій царині. Важливою перевагою НДО як соціальних інвесторів є їхня гнучкість у багатьох питаннях: знаходженні джерел фінансування, різновидів соціальних інвестицій, форм взаємодії з суспільством.

Отримання детальної картини специфіки НДО у здійсненні соціальних інвестицій сприяє формуванню чіткого уявлення про те, як саме соціальні інвестиції цих інвесторів допомагатимуть у відновленні України та які суспільно важливі завдання можуть бути вирішені шляхом соціальних інвестицій від НДО найближчим часом. Перспективами подальших наукових розробок є поглиблення вивчення практичної сторони інвестиційної діяльності НДО та алгоритмів їхньої співпраці між собою, організаціями сфери бізнесу та державними організаціями. Крім того, подальшого розвитку потребують підходи до оцінювання ефективності соціальних інвестицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горемікіна Ю. В. Партнерство держави і суспільства у соціальному обслуговуванні внутрішньо переміщених осіб. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1. С. 87—99. <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.087>
2. Новіков В. М. Недержавні організації і соціальний розвиток. *Праця і зарплата*. 1995. № 22 (86). С. 6—7.
3. Звонар В. П. Міжсекторне партнерство як механізм реалізації регіональної соціальної політики: концепція для України. Луцьк, 2009. 300 с.
4. Горемікіна Ю. В. Соціальні інвестиції та імпакт-інвестиції як напрямки інноваційного розвитку. *Напрями економічного зростання та інноваційного розвитку підприємства*. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (16 квіт. 2021 р.). Кропивницький: РВЛ ЦНТУ, 2021.
5. Якунин В. И. Социальное измерение государственной экономической политики. Москва: Экономика, 2007. 84 с.
6. What You Need to Know about Impact Investing. URL: <https://thegiin.org/impact-investing/need-to-know/> (дата звернення: 19.08.2022).
7. Абдикеев Р. Время социальных инвесторов. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9gvlwQxTEK4> (дата звернення: 21.07.2022).
8. Lawrence R. NGOs and the challenge of impact investing: creating value and doing good. URL: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2018/08/ngos-and-challenge-of-impact-investing.pdf> (дата звернення: 21.07.2022).
9. Котенко Н. В., Карпенко С. Г. Неурядові організації: поняття, види та джерела фінансування в умовах сталого розвитку. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2014. № 3. С. 71—81.

REFERENCES

1. Horemykina, Yu. V. (2018). Partnership of the state and society within the social services for internally displaced persons. *Demography and Social Economy*, 1 (32), 87-99. <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.087> [in Ukrainian].
2. Novikov, V. M. (1995). Non-governmental organizations. *Work and salary*, 22 (86), 6-7 [in Ukrainian].

3. Zvonar, V. P. (2009). Cross-sector partnership as a local social policy implementation mechanism: a concept for Ukraine. Luts'k [in Ukrainian].
4. Horemykina, Yu. V. (2021). Social investments and impact investments as directions of innovative development. *Directions of economic growth and innovative development of the enterprise*. Materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference of students, graduate students and young scientists (April 16, 2021) [in Ukrainian].
5. Yakunin, V. I. et al. (2007). Social dimension of state economic policy. Moscow: Ekonomika [in Russian].
6. What You Need to Know about Impact Investing (2022). URL: <https://thegiin.org/impact-investing/need-to-know/>
7. Abdikeev, R. Time for social investors (2012). *CloudwatcherTV*. <https://www.youtube.com/watch?v=9gvlwQxTEK4> [in Russian].
8. Lawrence, R. (2018). NGOs and the challenge of impact investing: creating value and doing good. *KPMG International Cooperative ("KPMG International")*. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2018/08/ngos-and-challenge-of-impact-investing.pdf>
9. Kotenko, N. V., & Karpenko, S. G. (2014). Non-governmental organizations: concepts, types and sources of financing in the context of sustainable development. *Bulletin of Sumy State University. Economy*, 3, 71-81 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.07.2022

Yu. V. Horemykina, PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: refer5718@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1580-7993

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN SOCIAL INVESTMENT

This article is dedicated to consideration of the role and place of non-governmental organizations (NGOs) in the context of social investment. The main role of NGOs in social investment is that they are social investors, which is a driving force behind the implementation of many necessary for society projects. The acuteness of the issue of Ukraine's recovery leads to a growing demand for new effective methods of interaction between the state and the society, which social investments from NGOs can become. From this point, the study of the characteristics of NGOs as social investors becomes especially relevant. So, the scientific novelty of the presented article is the determination of the specifics of NGOs as social investors, and its purpose is the analysis of the role and place of NGOs in social investment, their opportunities in the course of social investment. The author has used the following methods of scientific research: analysis, comparison, generalization and induction, analogies, abstract logic method.

It has been established that the specificity of NGOs as social investors includes a number of important characteristics, including: greater (compared to other social investors) closeness to the problem, greater flexibility during investment implementation, opportunity to make not only financial investments, ability to perform various roles during social investments implementation, use of diversified sources of financing. The main resources that non-governmental organizations can invest are financial resources, material resources, employees' work, time spent by NGO employees on work within the scope of social investment, their experience, knowledge and skills, their emotional resources. To determine the role of NGOs in social investment, two parameters are taken into account: 1) the ratio of financial and other

types of investments, 2) the nature of the organization's activities. According to the ratio of financial and other types of investments, NGOs can perform the role of direct investor, which means taking all the costs associated with the investment upon themselves, transferring all the funds necessary to solve a certain problem directly to the target group; or the role of donor, i.e. transfer their resources not directly to the target group, but to other organizations (including NGOs); or the role of donor and recipient at the same time, which means investing not only one's own but also donor resources. Foreign researchers have identified the main roles of non-governmental organizations according to the nature of the organization's activities, which are: the role of an investor, the role of a co-founder, the role of a provider, and the role of an experimenter.

Keywords: non-governmental organizations, social investment, social investors, socially beneficial activity.

Cite: Petchenko, M. V., Hlazunova, O. O., Hyrenko, V. O., & Lytovchenko, T. A. (2022). Henderna nerivnist u systemi sotsialno-trudovykh vidnosyn: problemy ta perspektyvy podolannya [Gender Inequality in the System of Social and Labor Relations: Problems and Prospects for Overcoming]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 136-154. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.136>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.136>

УДК 305:331.5

JEL Classification: J 16, J 20, J 21

М. В. ПЕТЧЕНКО, канд. екон. наук, доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін факультету № 2

Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, Україна, м. Харків, пр. Льва Ландау, 27

E-mail: klk.nauka@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1104-5717

Scopus ID: 56677844200

О. О. ГЛАЗУНОВА, канд. екон. наук, старш. викладач кафедри економіки Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
39600, Україна, м. Кременчук, вул. Першотравнева, 20

E-mail: bezruchko.o.a@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1949-0754

Scopus ID: 55367739000

В. О. ГИРЕНКО, курсантка

Кременчуцький льотний коледж Харківського національного університету внутрішніх справ

39605, Україна, м. Кременчук, вул. Перемоги 17/6

E-mail: klk.nauka@gmail.com

Т. А. ЛИТОВЧЕНКО, студент

Харківський національний університет внутрішніх справ

61080, Україна, м. Харків, пр. Льва Ландау, 27

E-mail: klk.nauka@gmail.com

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ

Метою статті є вивчення проблеми гендерної нерівності в системі соціально-трудо-вих відносин, визначення перспектив забезпечення рівних прав і можливостей на ринку

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкрито-го доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

праці. Проведено статистичний аналіз за основними індикаторами гендерної нерівності на ринках праці Україні та країн світу. Встановлено, що до цього часу має місце шаблонне сприйняття суспільством соціальної ролі жінки, яке обумовлює її високу завантаженість неоплачуваною роботою та створює додаткові бар'єри в системі соціально-трудо­вих відносин. Запропоновано алгоритм розрахунку індексу гендерної рівності на ринку праці за допомогою методу таксономічного аналізу: підхід передбачає узагальнення часткових показників-індикаторів гендерної рівності та надає можливість консолідованої оцінки рівня подолання стереотипів за статевою ознакою в системі соціально-трудо­вих відносин. Результати інтегральної оцінки за цією методикою можуть стати основою для оперативного моніторингу та визначення пріоритетних напрямків подальшої роботи щодо запобігання та подолання наслідків дискримінації за гендерною ознакою. Побудовано узагальнюючу причинно-наслідкову модель гендерної нерівності у вітчизняній системі соціально-трудо­вих відносин. Здійснено короткий огляд державних заходів у напрямку подолання гендерного розриву та забезпечення рівних прав усіх громадян на шляху особистісної та професійної реалізації. У дослідженні використано методи статистичного аналізу, порівняння, аналізу та синтезу, графічний метод. Встановлено, що Україна реалізує заходи щодо подолання гендерних стереотипів у всіх сферах та на всіх рівнях суспільних відносин, ведеться робота зі зміцнення нормативно-правового фундаменту рівних прав і можливостей усіх громадян суспільства, незалежно від їх гендерної ідентичності. Досягнення гендерної рівності в усіх сферах життя суспільства, зокрема, в соціально-трудо­вих відносинах, потребує подальшої розробки та реалізації заходів зі знищення шаблонного сприйняття соціальних ролей чоловіка та жінки, подолання всіх проявів гендерної дискримінації та стереотипізації.

Ключові слова: дискримінація, гендер, гендерні стереотипи, гендерний розрив.

Постановка проблеми та актуальність. У національній системі соціально-трудо­вих відносин мають місце прояви дискримінації за різними ознаками, в т.ч. за ознакою статі. Гендерна нерівність проявляється в пріоритетності найму на роботу, в рівні оплаті праці, в можливостях кар'єрного росту тощо. Така ситуація викликає соціальні та економічні наслідки, як-от неповне використання трудового потенціалу країни та, відповідно, недоотримання внутрішнього валового продукту, неповне використання інтелектуального та інноваційного потенціалів. І хоча формально громадяни України володіють рівними правами та можливостями щодо працевлаштування, професійного розвитку та реалізації, на практиці мають місце систематичні прояви гендерної нерівності. Тому пошук сучасних методів визначення рівня гендерної нерівності, а також інструментів для усунення проявів дискримінації за ознакою статі потребують подальшого вивчення та розвитку.

Проблема дискримінації за гендерною ознакою набула ще більшої актуальності з початком пандемії *Covid-19*, яка внесла корективи в різні сфери суспільного життя, зокрема й в освітній процес. Дистанційне навчання потребує від батьків витратити більше часу на організацію та контроль освітнього процесу, на догляд за дітьми. Найчастіше такі види безоплатної праці виконуються жінками, що відповідним чином позначається на їх

економічній активності, а також на пріоритетах роботодавців під час вибору найманих працівників на вакантні посади.

Повномасштабне вторгнення РФ завдає руйнівного впливу на всі сфери життєдіяльності українського суспільства: нові соціальні виклики негативно впливають й на економічну активність жінок, необхідність убезпечення дітей, неможливість ведення освітнього процесу в режимі офлайн створюють умови, за яких практично неможлива повноцінна професійна реалізація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням гендерних аспектів ринку праці України займаються такі вітчизняні науковці: І. Прокіпович-Павлюк (I. Prokopych-Pavliuk), Т. Панчишин (T. Panchyshyn), О. Марець (O. Marets) [1], О. Котикова (O. Kotyko), І. Крилова (I. Krylova) [2], А. Гоць (A. Hots) [3] та інші.

Проблема гендерної нерівності в системі соціально-трудова відносин досліджується з різних точок зору: з філософської, соціологічної, психологічної та економічної, однак потребує подальшого опрацювання з метою комплексного вирішення.

Новизна роботи. У статті запропоновано алгоритм розрахунку індексу гендерної рівності на засадах таксономічного аналізу; наведено узагальнену причинно-наслідкову модель гендерної нерівності на ринку праці України.

Мета статті — дослідження проблеми гендерної нерівності в системі соціально-трудова відносин, визначення перспектив забезпечення рівних прав і можливостей на ринку праці України. Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання:

- проведення статистичного аналізу ринку праці України та деяких країн світу за критеріями забезпечення гендерної рівності;
- узагальнення причин і наслідків гендерної нерівності у вітчизняній системі соціально-трудова відносин;
- формування методичного підходу щодо визначення рівня гендерної рівності на ринку праці України за системою соціально-економічних індикаторів.

Методи дослідження: аналізу та синтезу, статистичного аналізу, таксономічного аналізу, графічний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження. У загальному розумінні дискримінація є одним із видів порушення прав людини, сутністю якого є диференційне ставлення до людини, що прямо чи опосередковано пов'язано з певною її ознакою [3].

Швейцарським інститутом порівняльного права було сформульовано найповніше визначення категорії «дискримінація» як соціальної події або ситуації, обумовленої певною відмінністю або особливістю тієї чи іншої групи осіб, що заснована на їх класифікації з огляду на расу, колір шкіри, мову, релігію, гендерну ознаку, соціальний статус, політичні погляди; негативне ставлення до певної групи осіб, викликане певною формою пове-

Рис. 1. Основні форми дискримінації
Джерело: узагальнено авторами на основі [8].

дінки або бездіяльністю державних органів або окремих осіб, яке у підсумку обумовлює порушення рівних прав і свобод людини в економічній, соціальной, політичній, культурній сферах життя [4, 5].

Нормативне закріплення на міжнародному рівні термін «дискримінація» отримав у 1958 р. з прийняттям Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять, де у ст. 1 визначено: «будь-яке розрізнення, недопущення або перевага, що робиться за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження і призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведіння в галузі праці та занять» [6].

Згідно з Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» «дискримінація — ситуація, за якої особа та / або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [7].

Дискримінація може проявлятися в різних формах: прямій, непрямій, підбурювання, пособництва та утиску (рис. 1).

Таблиця 1. Основні прояви гендерної дискримінації в системі соціально-трудових відносин

Прояв гендерної дискримінації	Коротка характеристика
Різний рівень оплати праці чоловіків і жінок	Як свідчать статистичні дані, заробітна плата жінок в Україні в середньому на 27 % менша ніж заробітна плата чоловіків [7]. Гендерна різниця в заробітній платі останніми роками залишається досить високою в 25 країнах ЄС, відтак вона є вищою в приватному секторі порівняно з державним. Вирішення цієї проблеми залишається пріоритетом європейської гендерної політики. Принцип рівної оплати за рівну працю був зафіксований в Римській угоді, яка стала першим законодавчим положенням щодо гендерної рівності. Концепт був ширше інтерпретований в Європейському суді як рівна оплата за рівну працю рівної вартості. Це визначення було використано в законодавстві в 1975 р., де заборонялася дискримінація за ознакою статі в усіх сферах оплати праці рівної вартості.
Гендерний дисбаланс у прийнятті управлінських рішень	Жінки, як і раніше, є недостатньо представленими в політичній та економічній сферах, що є свідченням дефіциту демократії як на європейському, так і на міжнародному рівнях .
Гендерні переваги роботодавців при наймі на роботу	Роботодавці часто віддають перевагу при наймі на роботу чоловікам, але не під дією об'єктивних факторів, а враховуючи негативні, з їхньої точки зору, моменти працевлаштування жінки: можливість вагітності, пологів та відпустки по догляду за дитиною; хвороби дитини і, як наслідок, занадто часті лікарняні листи; неможливість частих та тривалих від'їздів; неможливість працювати ненормований робочий день або затримуватися, у разі необхідності, після роботи.
Гендерні стереотипи щодо певних професій	Певні переконання, що існують на ринку праці та в суспільстві стосовно розмежування професій на «чоловічі» та «жіночі» щодо неможливості чи недостатньої якості виконання тих чи інших функціональних обов'язків лише за гендерною ознакою.

Джерело: узагальнено авторами на основі [3, 11, 12].

Одним із видів дискримінації, що заслуговує на увагу, особливо на ринку праці, є гендерна дискримінація, тобто ситуація, за якої особа або група осіб за ознаками статі зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами та свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій законом.

У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» наводиться таке визначення: «дискримінація за ознакою статі — ситуація, за якої особа та / або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у

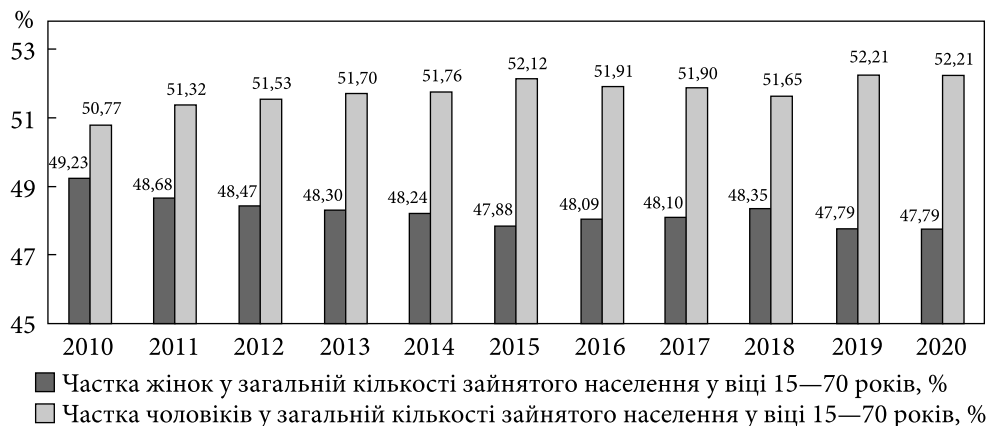

Рис. 2. Розподіл зайнятого населення України за статтю, 2010—2020 рр.

Джерело: побудовано авторами на основі даних [14].

визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [9].

Варто звернути увагу на те, що в контексті гендерної дискримінації мова йде не про біологічну стать людини (генетичні, гормональні, соматичні та інші ознаки, задані природою), а про соціальну, тобто гендер — соціально сконструйоване поняття, сформована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої та жіночої поведінки, що насамперед визначаються соціальними, політичними, економічними та культурними умовами [10].

Соціально-трудові відносини є сферою, де тією чи іншою мірою проявляється гендерна дискримінація, навіть у країнах з високим рівнем гендерної рівності. Найчастіше цей вид нерівності та утисків проявляється в різних рівнях оплати праці чоловіків і жінок, гендерному дисбалансі в прийнятті управлінських рішень, гендерних перевагах роботодавців при прийнятті співробітника на роботу та наявності гендерних стереотипів щодо певних професій (табл. 1).

У рейтингу «Глобальний індекс гендерного розриву» (*Global Gender Gap Index*), опублікованому Всесвітнім економічним форумом у березні 2021 р., Україна отримала 74 позицію з 156, що на 15 позицій нижче порівняно з попереднім роком. Україна посідає 27 місце в категорії «Реалізація в освіті», несуттєво поступаючись країнам-лідерам, які мають приблизно такий самий бал за цим напрямком. У категорії «Розширення прав та можливостей у політиці» Україна на 103 місці, в категорії «Здоров'я та життєзабезпечення» — 41, а в категорії «Економічна участь та можливості» — на 44 місці [13].

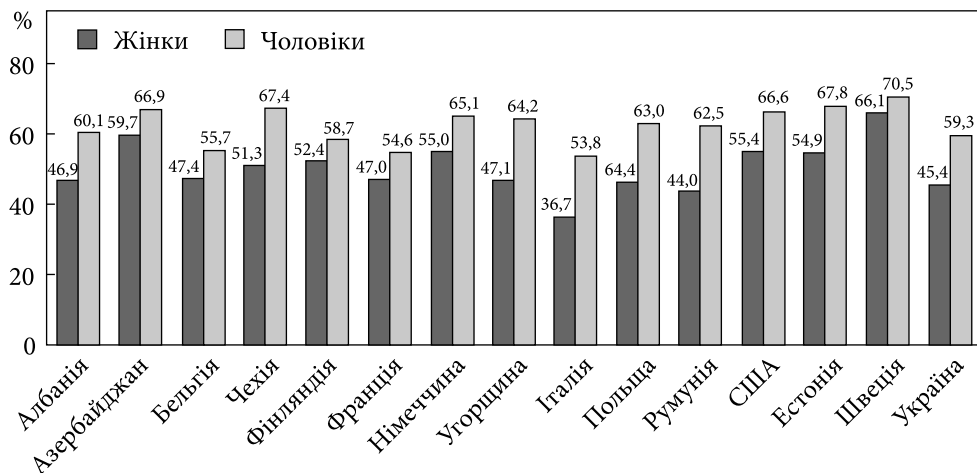

Рис. 3. Частки зайнятих жінок і чоловіків у загальній кількості працездатного населення віком старше 15 років в Україні та інших країнах світу, %, 2019 р.

Джерело: побудовано авторами на основі даних [15].

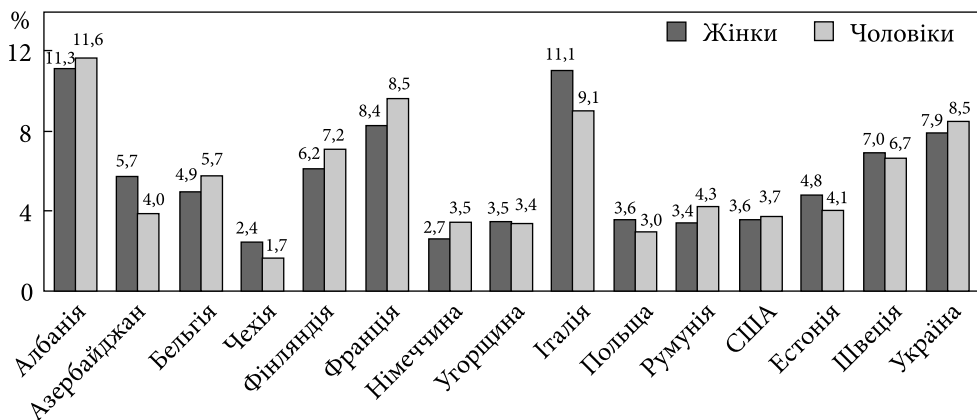

Рис. 4. Рівень безробіття чоловіків і жінок в Україні та деяких країнах світу у 2019 р., %
Джерело: побудовано авторами на основі даних [15].

За статистичними даними, серед зайнятого населення на вітчизняному ринку праці переважають чоловіки, наприклад, у 2020 р. їх частка становила 52,21 % (рис. 2).

Серед працездатного населення віком старше 15 років в Україні, як і в більшості країн світу, частка чоловіків також є більшою ніж частка жінок, що відображено на рис. 3.

Найнижчий показник зайнятості жінок у 2019 р. серед розглянутих країн продемонструвала Італія (36,7 %), найкращі показники мали Швеція, Естонія, Чехія та США. Найвищий рівень безробіття жінок серед досліджу-

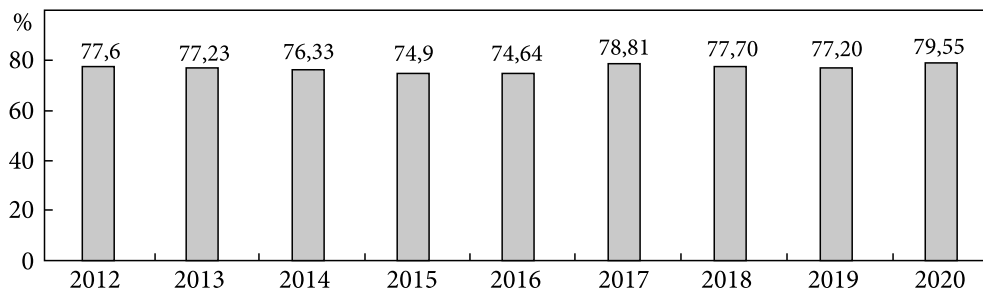

Рис. 5. Співвідношення заробітної плати жінок і заробітної плати чоловіків у середньому по економіці України

Джерело: побудовано авторами на основі даних [14].

ваних країн мали Албанія (11,3 %) та Італія (11,1 %), а найнижчими показниками жіночого безробіття характеризувалися ринки праці Чехії (2,4 %), Німеччини (2,7 %), що продемонстровано на рис. 4. Нижча економічна активність жінок з необ'єктивних причин найчастіше обумовлена гендерним стереотипом щодо соціальної ролі жінки у суспільстві, завантаженістю, неоплачуваною роботою по догляду за дітьми, родичами похилого віку, що почало вимагати набагато більше часу в умовах карантинних обмежень, пов'язаних з поширенням *Covid-19*.

На вітчизняному ринку праці досить чітко відслідковується гендерна нерівність за рівнем оплати праці чоловіків і жінок (рис. 5). Упродовж 2012—2020 рр. заробітна плата жінок складала близько 75—80 % від заробітної плати чоловіків у середньому по економіці.

Найбільший гендерний розрив у заробітній платі (більше 30 %) на українському ринку праці зафіксовано в таких галузях: поштова та кур'єрська діяльність; мистецтво, спорт, розваги та відпочинок; фінансова та страхова діяльність; авіаційний транспорт.

Найменший гендерний розрив у заробітній платі (менше 10 %) на українському ринку праці має місце в таких галузях: державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування; функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури; будівництво; операції з нерухомим майном; освіта; діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування; водний транспорт. Причому в останніх двох галузях заробітна плата жінок у 2020 р. перевищила заробітну плату чоловіків.

Варто звернути увагу на позитивну тенденцію останніх років, адже у 2019—2020 рр. гендерний розрив в оплаті праці в середньому по економіці поступово скорочувався та досягнув 22,8 % у 2019 р. і 20,45 % на кінець 2020 р. У той же час в Бельгії гендерний розрив в оплаті праці складав 5,8 % у 2019 р., у Хорватії — 11,5, у Канаді — 12,1 % (рис. 6).

У розрізі професійних груп в Україні кількість чоловіків є більшою серед законодавців, вищих державних службовців, керівників і менеджерів;

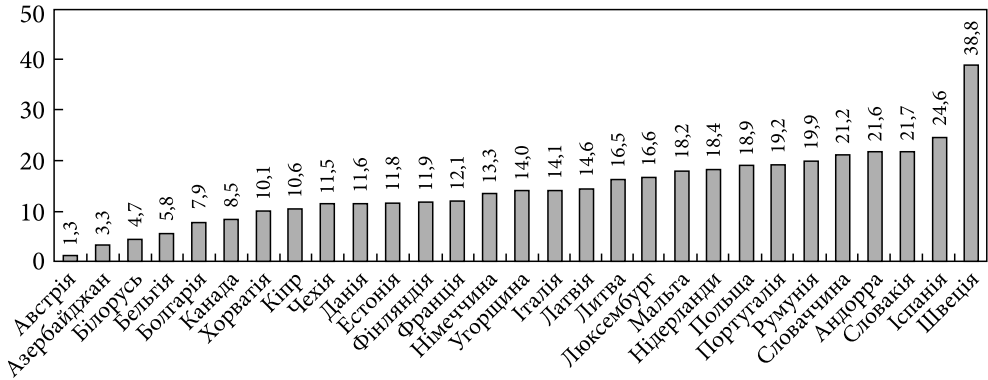

Рис. 6. Гендерний розрив в оплаті праці в різних країнах світу, 2019 р.
Джерело: побудовано авторами на основі даних [16].

кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства; кваліфікованих робітників з інструментом; робітників з обслуговування, експлуатації, контролювання за роботою технологічного устаткування; найпростіших професій. У всіх інших професійних групах переважають жінки, зокрема серед професіоналів; фахівців; технічних службовців; працівників сфери торгівлі та послуг. У певних сферах діяльності такий розподіл робочої сили за гендерною ознакою обумовлений тим, що трудова діяльність у них потребує докладання більших фізичних зусиль або здійснюється в небезпечних умовах. Однак варто зазначити, що сьогодні ситуація змінюється на краще, жінка та чоловік в Україні мають практично однакові права щодо отримання будь-якої посади, незалежно від того, про яку сферу діяльності йде мова. Раніше діяв наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 р. № 256, який затверджував перелік заборонених для жінок робіт, наприклад, роботи з металообробки; будівельні, монтажні та ремонтно-будівельні роботи, гірничі роботи; геологорозвідувальні і топографо-геодезичні, роботи з видобутку нафти і газу тощо. Однак Наказом МОЗ України № 1254 від 13 жовтня 2017 р. «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256» було відновлено право жінки обирати будь-яку професію та спеціальність, керуючись лише власним бажанням, досвідом і кваліфікацією, а не нормами, що обмежують конституційні права людини. Забороненими для жінок залишилися професії, перелічені в главі 3 розділу I Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, яка втрачає чинність з дати, коли Україною буде завершено процедуру денонсації Конвенції про використання праці жінок на підземних роботах у шахтах будь-якого роду [17].

Результати розподілу зайнятого населення України за статтю в рамках різних професійних груп яскраво демонструють наявність певних проявів

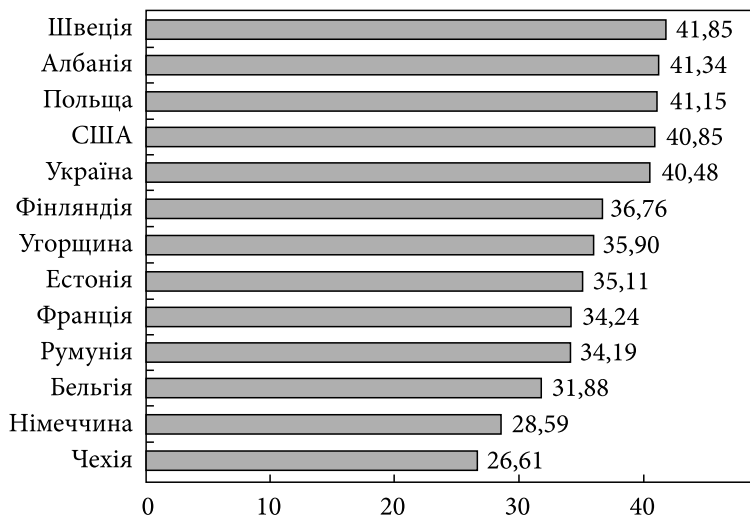

Рис. 7. Частка жінок на керівних посадах вищої та середньої ланки в різних країнах світу, 2019 р.

Джерело: побудовано авторами на основі даних [15].

гендерної дискримінації в системі соціально-трудових відносин. Має місце гендерний дисбаланс на керівних посадах, але варто звернути увагу на те, що розрив є невеликим, останні десять років співвідношення жінок і чоловіків на керівних посадах складає приблизно 40:60. Натомість наявність гендерних стереотипів щодо поділу професій на «чоловічі» і «жіночі» чітко прослідковується в таких професійних групах: «кваліфіковані робітники з інструментом» і «робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин», де частка чоловіків складає близько 85 %. Що стосується кількості жінок на керівних посадах, то Україна демонструє досить високі показники (40,48 %), на рівні з країнами-лідерами за цим критерієм гендерної рівності на ринку праці: Швецією, Албанією, Польщею та США (рис. 7).

Найнижчою є частка жінок-менеджерів вищої та середньої ланок в Італії (23,27 %), Чехії (26,61) та Німеччині (28,59 %). За критерієм кількості фірм на чолі з топменеджером-жінкою лідерами серед розглянутих країн є Польща (27,8 %), Естонія (22,5) та Угорщина (22,1 %), що можна відслідкувати за даними рис. 8. Найменшою є частка компаній з лідером-жінкою в Італії (15,3 %) та Чехії (16,1 %).

Проведений статистичний аналіз демонструє наявність гендерних проблем на ринках праці України та різних країн світу, де рівень стереотипізації соціально-трудових відносин проявляється різною мірою — залежно від моделі ринку, ментальності, традицій тощо. Прояви гендерної дискримінації на ринку праці України обумовлені пануванням у суспільстві

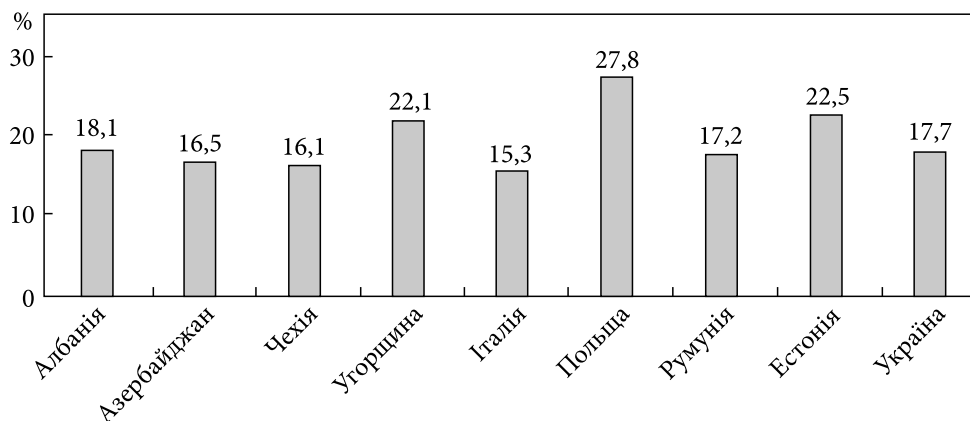

Рис. 8. Частка фірм з топменеджером-жінкою в Україні та інших країнах світу, %, 2019 р.
Джерело: побудовано авторами на основі даних [15].

Рис. 9. Причинно-наслідкова модель гендерної нерівності на ринку праці
Джерело: розроблено авторами.

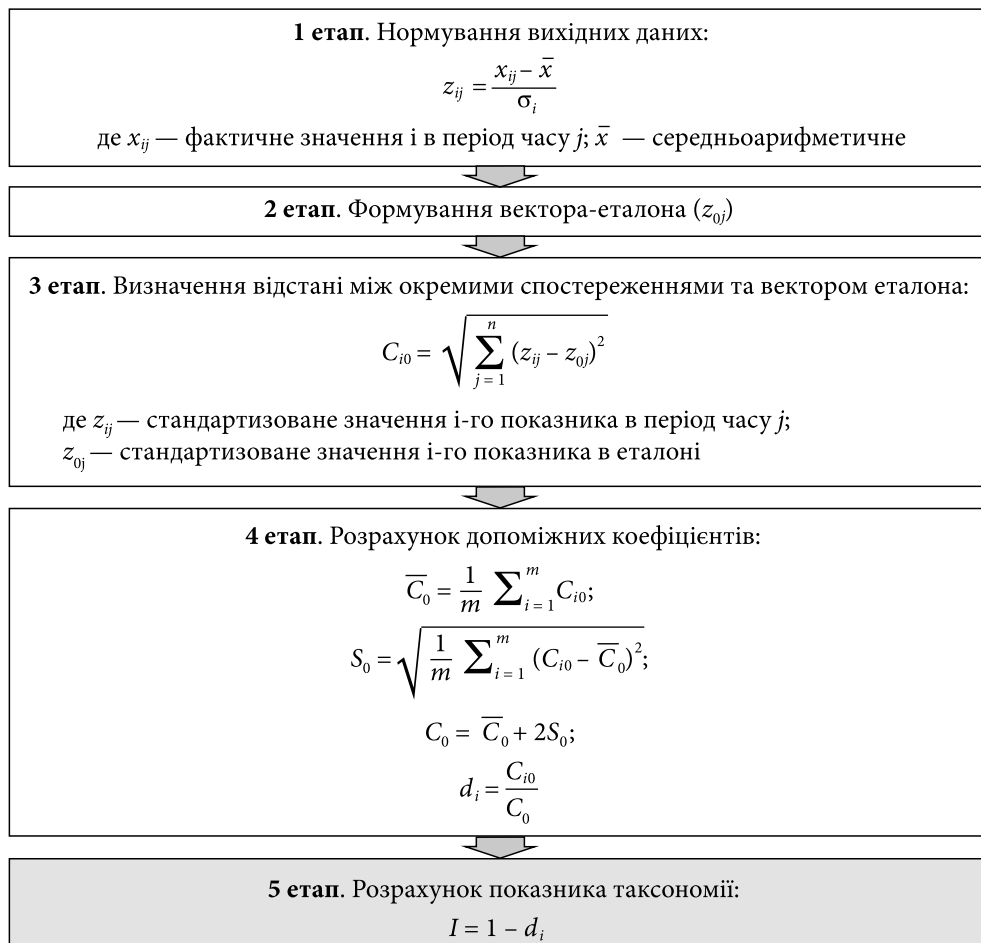

Рис. 10. Загальний алгоритм визначення індексу гендерної рівності на ринку праці України за допомогою методу таксономічного аналізу.

Джерело: узагальнено авторами.

низки гендерних стереотипів, шаблонним розподілом соціальних ролей за ознакою статі. У результаті виникає чимало соціальних та економічних наслідків у вигляді зниження економічної активності жінок, неповної реалізації трудового потенціалу країни, як наслідок, — збільшення розриву ВВП (різниця між потенційно можливим і фактичним розміром ВВП).

Узагальнену причинно-наслідкову модель гендерної нерівності на ринку праці України (сукупність взаємозв'язків між причинами виникнення гендерної дискримінації в системі соціально-трудових відносин, їх соціальними та економічними наслідками) представлено на рис. 9.

З метою оцінювання ситуації на ринку праці України з точки зору гендерного дисбалансу пропонуємо розраховувати «індекс гендерної рівності»

Таблиця 2. Вихідні дані для розрахунку індексу гендерної рівності на ринку праці України

Показник-індикатор	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Рівень участі жінок у робочій силі, %	56,2	55,9	55,7	56,8	57,5	56,3
Заробітна плата жінок у % до заробітної плати чоловіків	74,9	74,6	78,8	77,7	77,2	79,55
Самозайняті жінки (% зайнятості жінок)	13,9	13,4	13,6	13,7	12,4	—
Оцінка індексу жіночого бізнесу та права	76,3	76,3	76,3	79,4	79,4	79,4
Частка місць, яку займають жінки в українському парламенті (%)	12,1	12	12,3	12,3	20,5	20,8
Кількість нормативно-правових актів, переглянутих або прийнятих з метою забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків та недопущення дискримінації щодо жінок і дівчат, одиниць	3	4	12	10	13	24
Частка місць, яку займають жінки в Кабінеті Міністрів України (%)	9,52	11,54	11,54	20,83	27,78	13
Частка жінок у національній поліції України (%)	20,4	22,3	23	24,3	25,4	26,6
Частка жінок у загальній кількості військовослужбовців Міністерства оборони (%)	12,2	12,2	13,5	13,5	14,1	19,6
Розподіл кількості працівників у Збройних силах України (% жінок)	56,4	63,7	67,5	67,3	62,4	58,9
Частка жінок серед членів-кореспондентів Національної академії наук України за статтю, %	9,23	9,56	9,09	8,81	9,07	6,50

Джерело: узагальнено авторами на основі [18].

Таблиця 3. Результати розрахунку індексу гендерної рівності на ринку праці України в 2015—2020 рр.

Результати розрахунків	2015	2016	2017	2018	2019	2020
$\frac{C_{10}}{C_0}$	7,90	7,24	6,03	4,46	4,26	5,30
S_0			8,50			
C_0			2,62			
d_i			13,74			
	0,73	0,65	0,51	0,42	0,30	0,49
Індекс гендерної рівності на ринку праці України, I_i	0,27	0,35	0,49	0,58	0,70	0,51

Джерело: розраховано авторами.

на основі методу таксономічного аналізу, загальний алгоритм визначення якого (рис. 10) передбачає формування матриці вихідних даних (табл. 2), нормування обраних показників, формування вектора-еталона, визначення відстані між окремими спостереженнями та вектором еталона, розрахунок допоміжних коефіцієнтів і показника таксономії.

Результати розрахунку індексу гендерної рівності представлені в табл. 3.

Маючи позитивну динаміку протягом 2015—2019 рр., індекс гендерної рівності на ринку праці України суттєво знизився 2020 р. внаслідок негативного впливу пандемії *Covid-19* на економічну активність жінок.

Сьогодні Україна реалізує заходи щодо подолання гендерних стереотипів у всіх сферах та на всіх рівнях суспільних відносин, зокрема ведеться робота зі зміцнення нормативно-правового фундаменту рівних прав і можливостей усіх громадян суспільства, незалежно від їх гендерної ознаки. Так, 28 жовтня 2020 р. Урядом України прийнято рішення про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 р., розроблений Мінсоцполітики у тісній співпраці з центральними та місцевими органами виконавчої влади, міжнародними партнерами та 18 громадськими організаціями. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», ухвалена Радою Безпеки ООН 31 жовтня 2000 р., наголошує на важливості ролі жінки у запобіганні та врегулюванні конфліктів, закликає забезпечувати активну участь жінок на всіх рівнях прийняття рішень у національних, регіональних і міжнародних інститутах, у механізмах запобігання, управління та вирішення конфліктів [19].

Україною ратифіковано чимало інших міжнародних документів щодо забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок: Підсумковий документ спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН «Жінки у 2000 році: рівність між жінками і чоловіками. Розвиток і мир у XXI столітті» (2000 р.); Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» (2015 р.); Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018—2023 роки (2018 р.) та ін. [20].

У 2005 р. ухвалено Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», яким закріплено паритетне становище жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства, сформовано національний механізм забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, а також встановлено заборону на дискримінацію за ознакою статі. 2012 р. ухвалено Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який у т.ч. забороняє дискримінацію за ознакою статі [21].

В Україні прийнято Стратегію гендерної рівності Міністерства розвитку громад та територій України на 2021—2023 роки, яка має на меті комплексне впровадження гендерного підходу у формування та реаліза-

цію державних політик. Згідно з документом планується включення гендерного компоненту до бюджетного процесу, врахування гендерного підходу та підходу, заснованого на правах людини, при розробці стратегічних та програмних документів. Йдеться про процеси, що належать до компетенції саме Міністерства [22].

У 2020 р. Україна доєдналася до двох провідних міжнародних ініціатив, метою яких є скорочення гендерного розриву в оплаті праці — «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності та Міжнародна коаліція за рівну оплату праці (*Equal Pay International Coalition, EPIC*).

Міністерство економіки України розробило проєкт Національної стратегії щодо зменшення гендерного розриву в оплаті праці на період до 2023 р. та плани заходів з її реалізації, ці документи готуються до розгляду та погодження центральними органами виконавчої влади та до громадського обговорення [23].

У 2022 р. прийнято Державну стратегію забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків до 2030 р. — комплексний стратегічний документ, що визначає пріоритетні напрями дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів господарювання для зменшення гендерної нерівності в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Однак забезпечення гендерної рівності в усіх сферах життя, зокрема, в системі соціально-трудова відносин, потребує подальшої розробки та реалізації заходів для трансформації шаблонного сприйняття соціальних ролей чоловіка та жінки, подолання всіх проявів гендерної дискримінації та стереотипізації [24].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження продемонстрували, що Україна вже зробила чимало важливих кроків на шляху подолання будь-яких проявів дискримінації за гендерною ознакою. Значення індексу гендерної рівності, розрахованого за запропонованим авторами підходом, продемонстрували значний негативний вплив пандемії *Covid-19* на економічну активність жінок, обмеження в роботі закладів дошкільної та шкільної освіти обумовили зростання навантаження по догляду за дітьми, контролю освітнього процесу. Негативні зміни індексу гендерної рівності, в т.ч. індикаторів економічної активності, під впливом зовнішніх викликів підкреслюють необхідність особливого соціального захисту та підтримки жінок. Очевидно, що недопрацьованими залишаються механізми забезпечення професійної реалізації жінки, особливо в кризових і надзвичайних ситуаціях. Окрім роботи з подолання гендерних стереотипів щодо поділу професій на «чоловічі» та «жіночі», трансформації суспільних поглядів на роль жінки та чоловіка в соціумі, необхідно є реалізація заходів із забезпечення гнучкості та лояльності роботодавців до жінки-матері як суб'єкта соціально-трудова відносин. Над-

важливими ці завдання видаються сьогодні, в умовах військової агресії РФ, коли зростає соціальне навантаження на жінку по догляду за дітьми та людьми похилого віку, насамперед із забезпечення їхньої безпеки. Тому стимулювання роботодавців до створення умов для професійної реалізації жінок навіть у таких умовах (можливість гнучкого графіку, роботи онлайн, організація дитячих кімнат в офісах) є актуальним.

Варто відзначити, що представлений підхід розрахунку індексу гендерної рівності є дієвим інструментом оперативного моніторингу ситуації в системі соціально-трудових відносин, що дає змогу здійснити швидку консолідовану оцінку подолання та упередження проявів дискримінації за статевою ознакою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прокопович-Павлюк І. В., Панчишин Т. В., Марець О. Р. Дослідження ринку праці України: гендерні аспекти. *Інфраструктура ринку*. 2021. Вип. 54. С. 201—207. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2021/54_2021/34.pdf (дата звернення: 14.05.2022).
2. Котикова О. І., Крилова І. Г., Попескул А. П. Гендерні аспекти ринку праці в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Миколаївський національний університет імені В. О. Сухолинського. 2018. Вип. 22. С. 190—196.
3. Гоць А. А. Прояви дискримінації на ринку праці України: соціологічний аналіз. *Грані*. 2017. Т. 20 (11). С. 70—75.
4. Римар Б. А. До питання гендерної дискримінації на ринку праці. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2016. № 4 (54). С. 42—46.
5. Кись З., Шеремет С. Проблемы дискриминации: правовые аспекты, международный опыт, украинские реалии. Киев: Всеукр. благотвор. фонд «Коалиция ВИЧ-сервисных организаций», 2007. 67 с.
6. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять (Редакція від 24.06.1975, підстава — 993_163). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text (дата звернення: 15.05.2022).
7. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 15.05.2022).
8. Тищенко Ю., Івасів О., Дубина С. Управління різноманітням: робочий зошит / За заг. ред. Ю. Тищенко. Київ, 2021. 80 с.
9. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 17.05.2022).
10. Майкл С. Кімел. Гендероване суспільство / Пер. з англ. С. Альошкіної. Київ: Видавництво «Сфера», 2003. 490 с.
11. Саєнко О. С. Гендерна дискримінація жінок: доктринальні та конституційно-правові аспекти. *Правова держава*. 2020. № 37. С. 57—64.
12. Аналітична доповідь «Гендерна політика Європейського Союзу в Україні» / За ред. О. Кисельової. URL: https://ua.boell.org/sites/default/files/lsi_gender_analyse_ukr.pdf (дата звернення: 17.05.2022).
13. Global Gender Gap Report 2021. Insight report. March 2021. World economic forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf (дата звернення: 17.05.2022).

14. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.05.2022).
15. Gender Statistics. The World Bank. URL: <https://databank.worldbank.org/source/gender-statistics#> (дата звернення: 18.05.2022).
16. Unesco. URL: <https://w3.unesco.org/PXWeb/en> (дата звернення: 18.05.2022).
17. МОЗ скасував документ щодо професійної дискримінації жінок. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/moz-skasuvav-dokument-schodo-profesijnoi-diskriminacii-zhinok> (дата звернення: 14.05.2022).
18. Гендерна рівність. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/gend_rivnist/menu_gr.html (дата звернення: 18.05.2022).
19. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-onn-1325> (дата звернення: 18.05.2022).
20. Міжнародні документи, ратифіковані Україною, щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. URL: <https://www.minregion.gov.ua/about/politika-gendernoyi-rivnosti/genderne-zakonodavstvo/mizhnarodne-zakonodavstvo/> (дата звернення: 18.05.2022).
21. Україна. Національний огляд виконання Пекінської декларації та Платформи дій (1995 р.) та заключних документів двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (2000 р.) у контексті двадцятої річниці четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок та ухвалення Пекінської декларації та Платформи дій у 2015 р. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/gender/Pekinska%20deklaracia.pdf> (дата звернення: 20.05.2022).
22. У Мінрегіоні затвердили Стратегію гендерної рівності на 2021—2023 роки. URL: <https://www.minregion.gov.ua/press/news/u-minregioni-zatverdyly-strategiyu-gendernoyi-rivnosti-na-2021-2023-roky/> (дата звернення: 20.05.2022).
23. Мінекономіки ініціює зменшення гендерного розриву в зарплатах. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=c14f1962-0376-4426-a1d4-cfa0e8d16b43&title=MinekonomikiInitsiuuZmenschenniaGendernogoRozrivuVZarplatakh> (дата звернення: 20.05.2022).
24. Петченко М. В., Романуша Ю. В. Концептуальні положення формування гендерної рівності в сфері вищої освіти. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. Banská Bystrica. 2020. Vol. 2. С. 33—48.

REFERENCES

1. Prokopovych-Pavliuk, I. V., Panchyshyn, T. V., & Marets, O. R. (2021). Study of the labor market of Ukraine: gender aspects. *Infrastruktura rynku*, 54, 201-207. http://www.market-infr.od.ua/journals/2021/54_2021/34.pdf [in Ukrainian].
2. Kotykova, O. I., Krylova, I. H., & Popeskul, A. P. (2018). Gender aspects of the labor market in Ukraine. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*, 22, 190-196 [in Ukrainian].
3. Hots, A. A. (2017). Manifestations of discrimination in the labor market of Ukraine: a sociological analysis. *Hrani*, 20(11), 70-75 [in Ukrainian].
4. Rymar, B. A. (2016). To the issue of gender discrimination in the labor market. *Derzhava ta rehiony. Seriia «Pravo»*, 4 (54), 42-46 [in Ukrainian].
5. Kis, Z., & Sheremet, S. (2007). Problems of discrimination: legal aspects, international experience, Ukrainian realities. Kyiv: Vseukr. Blagotvor. Fond «Koaliciya VICH-servisnyh organizacij» [in Russian].
6. Discrimination (Employment and Occupation) Convention (as revised on 24.06.1975). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text [in Ukrainian].

7. Law of Ukraine On the Principles of Preventing and Combating Discrimination in Ukraine, № 5207-VI of 30.05.2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> [in Ukrainian].
8. Tyshchenko, Yu., Ivasiv, O. & Dubyna, S. (2021). Management of employees: workbook. Yu. Tyshchenko (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
9. Law of Ukraine On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men, № 2866-IV of 07.01.2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> [in Ukrainian].
10. Kimmel, Maikl S. (2003). Gender Sustainability (S. Alyoshkina, Trans.). Kyiv: Vydavnytstvo «Sfera» [in Ukrainian].
11. Saienko, O. S. (2020). Gender discrimination of women: doctrinal and constitutional-legal aspects. *Pravova derzhava*, 37, 57-64 [in Ukrainian].
12. Kyselova, O. (Ed.) (2012). Analytical report “Gender policy of the European Union in Ukraine”. https://ua.boell.org/sites/default/files/lsi_gender_analyse_ukr.pdf [in Ukrainian].
13. Global Gender Gap Report 2021. Insight report. (March 2021). World economic forum. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf
14. State Statistics Service of Ukraine (2022). <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
15. Gender Statistics. The World Bank (2022). <https://databank.worldbank.org/source/gender-statistics#>
16. Unece (2022). <https://w3.unece.org/PXWeb/en>
17. The Ministry of Health canceled the document on professional discrimination against women (2018). Ministry of Health of Ukraine. <https://moz.gov.ua/article/news/moz-skasuvav-dokument-schodo-profesijnoi-diskriminacii-zhinok> [in Ukrainian].
18. Gender equality (2022). State Statistics Service of Ukraine. https://ukrstat.gov.ua/gend_rivnist/menu_gr.html [in Ukrainian].
19. UN Security Council Resolution 1325 “Women, Peace, Security” (2022). <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-oon-1325> [in Ukrainian].
20. International documents ratified by Ukraine on ensuring equal rights and opportunities for women and men (2022). <https://www.minregion.gov.ua/about/politika-gendernoyi-rivnosti/genderne-zakonodavstvo/mizhnarodne-zakonodavstvo/> [in Ukrainian].
21. Ukraine. National review of the implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the final documents of the twenty-third special session of the UN General Assembly (2000) in the context of the twentieth anniversary of the Fourth World Conference on Women and the adoption of the Beijing Declaration and Platform for Action in 2015 (2022). <https://www.mil.gov.ua/content/gender/Pekinska%20deklaracia.pdf> [in Ukrainian].
22. The Ministry of Regions approved the Gender Equality Strategy for 2021-2023 (2022). Ministry for Communities and Territories Development of Ukraine. <https://www.minregion.gov.ua/press/news/u-minregioni-zatverdyly-strategiyu-gendernoyi-rivnosti-na-2021-2023-roky/> [in Ukrainian].
23. The Ministry of Economy initiates the reduction of the gender gap in salaries (2021). Ministry of Economy of Ukraine. <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=c14f1962-0376-4426-a1d4-cfa0e8d16b43&title=MinekonomikiInitsiiuZmenshenniaGendernogoRozrivuVZarplatakh> [in Ukrainian].
24. Petchenko, M. V., & Romanusha, Yu. V. (2020). Conceptual provisions of the formation of gender equality in the field of higher education. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2, 33-48. Banská Bystrica [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.07.2022

M. V. Petchenko, PhD (Economics), Associate Professor of the Department of social and economic disciplines
Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, Ukraine, Kharkiv, L. Landau av., 27
E-mail: klk.nauka@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1104-5717
Scopus ID: 56677844200

O. O. Hlazunova, PhD (Economics), Senior Lecturer of the Department of Economics
Kremenchuk Mykhailo Otrohradskyi National University
39600, Ukraine, Kremenchuk, Pershotravneva Str., 20
E-mail: bezruchko.o.a@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1949-0754
Scopus ID: 55367739000

V. O. Hyrenko, Cadet
Kremenchuk Flight College of Kharkiv National University of Internal Affairs
39605, Ukraine, Kremenchuk, Peremogy Str., 17/6
E-mail: klk.nauka@gmail.com

T. A. Lytovchenko, Student
Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, Ukraine, Kharkiv, L. Landau avenue, 27
E-mail: klk.nauka@gmail.com

GENDER INEQUALITY IN THE SYSTEM OF SOCIAL AND LABOR RELATIONS: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR OVERCOMING

The purpose of the article is to study the problem of gender inequality in the system of social and labor relations, to determine the prospects for ensuring equal rights and opportunities in the labor market. A statistical analysis of the main indicators of gender inequality in the labor markets of Ukraine and other countries of the world has been carried out, it has been established that until now there is a stereotyped perception of the social role of a woman by society, which causes her high load of unpaid work and creates additional barriers in the system of social and labor relations. An algorithm for calculating the index of gender equality in the labor market using the method of taxonomic analysis has been proposed. The given approach involves the generalization of partial indicators of gender equality and provides the possibility for a consolidated assessment of the level of overcoming gender stereotypes in the system of social and labor relations. The results of the integrated assessment according to the proposed methodology can serve as a basis for operational monitoring and determination of priority directions for further work to prevent and overcome the consequences of gender discrimination. A generalized cause-and-effect model of gender inequality in the domestic system of social and labor relations has been built. A brief overview of state measures aimed at overcoming the gender gap and ensuring equal rights of all citizens on the way to personal and professional realization has been carried out. Methods of statistical analysis, comparison, methods of analysis and synthesis, graphic method were used to achieve the goal of the research. It has been established that Ukraine implements measures to overcome gender stereotypes in all spheres and at all levels of social relations, in particular, work is underway to strengthen the legal foundation of equal rights and opportunities for all citizens, regardless of their gender identity. Ensuring gender equality in all areas of social life, in particular, in social and labor relations, requires further development and implementation of measures to destroy stereotyped perceptions of the social roles of men and women, to overcome all manifestations of gender discrimination and stereotyping.

Keywords: discrimination, gender, gender stereotypes, gender gap.

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**. Стаття подається за адресою на сайті журналу.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID, Researcher ID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References, анотацію англійською мовою.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати актуальність дослідження, основну мету, новизну, методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та аббревіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет-посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватись додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у листопаді поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://ojs.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is *free of charge* for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID, Scopus ID, Researcher ID. *The scheme of situation of abbreviations*, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — *in two languages*.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings: relevance of the study, the main purpose, novelty, research methods, should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in June of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in November).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://ojs.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, Німеччина), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences** (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> .
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://ojs.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*

Технічний секретар редакційної колегії *Л. О. Григор'єва*

Редактор-перекладач англ. тексту *А. О. Чепиленко*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 07.12.2022 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 13,16. Обл.-вид. арк. 13,54.

Тираж 140 пр. Зам. № 6790

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України

01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001